

ERG

KAZAKH RESEARCH
INSTITUTE OF CULTURE

Күлтөбе
қалажұртын
зерттеу материалдары:
нәтижелері мен болашағы

Материалы исследований
городища
Культөбе:
итоги и перспективы

Research materials
of the Kultobe
settlement:
results and prospects

Ғылыми еңбектер жинағы
Сборник научных трудов
Collection of studies

**KAZAKH RESEARCH
INSTITUTE OF CULTURE**

ҚАЗАҚ ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ МӘДЕНИЕТ ИНСТИТУТЫ
КАЗАХСКИЙ НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЙ ИНСТИТУТ КУЛЬТУРЫ
KAZAKH RESEARCH INSTITUTE OF CULTURE

ҚАЗАҚ ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ МӘДЕНИЕТ ИНСТИТУТЫ

КАЗАХСКИЙ НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЙ ИНСТИТУТ КУЛЬТУРЫ

KAZAKH RESEARCH INSTITUTE OF CULTURE

**КУЛТӨБЕ ҚАЛАЖҰРТЫН
ЗЕРТТЕУ МАТЕРИАЛДАРЫ:
НӘТИЖЕЛЕРІ МЕН БОЛАШАҒЫ**

Ғылыми еңбектер жинағы

**МАТЕРИАЛЫ ИССЛЕДОВАНИЙ
ГОРОДИЩА КУЛТӨБЕ:
ИТОГИ И ПЕРСПЕКТИВЫ**

Сборник научных трудов

**RESEARCH MATERIALS
OF THE KULTOBE SETTLEMENT:
RESULTS AND PROSPECTS**

Collection of studies

Алматы, 2020

ӘОЖ 902/904
КБЖ 63.4
К 18

Қазақ ғылыми-зерттеу мәдениет институтының
Ғылыми кеңесімен жариялымға ұсынылды (Хаттама
№2, 2020 ж. 18 қараша).

**К 18 Күлтөбе қалажұртын зерттеу материалдары:
нәтижелері мен болашағы.** Ғылыми еңбектер
жинағы. – Алматы: ҚазҒЗМИ, 2020. – 144.

Жинақ «Күлтөбе қалажұртының тарихи нысандарын
қалпына келтіру» жобасы аясында басылымға
шығарылды.

ISBN 978-601-08-0153-0

Бас редактор: **А. Р. Хазбулатов**

Редакция алқасы:
**П. Н. Петров, Ж. Н. Шайгозова,
А. А. Ержігітова, А. А. Момбек**

Жинаққа Eurasian Resources Group (ERG) қаржылық
қолдауымен Қазақ ғылыми-зерттеу мәдениет ин-
ститутының «Күлтөбе қалажұртының тарихи нысан-
дарын қалпына келтіру» жобасы аясында ғылы-
ми-археологиялық зерттеулердің екінші жылының
нәтижелері негізінде мақалалар кірген.

Жарияланымдар тарихи, археологиялық, мәдени
және өнертану аспектілері аясында Күлтөбе қа-
лажұртын (Түркістан қ., Түркістан облысы) зерттеу
кең ауқымды тақырыбында ұсынылған.

Мақалаларда жаңа мәліметтер, археологиялық жұ-
мыстардың сипаттамасы мен талдауы және 2019–
2020 жылдары Күлтөбе қалажұртында жүргізілген
далалық зерттеулердің нәтижелері көрсетілген.

Басылым тарих, археология, мәдениеттану және
өнертану саласындағы көптеген мамандарға ар-
налды. Бұл жинақта көрсетілген зерттеу нәтижелері
зерттеушілерге, оқытушыларға, докторанттарға, ма-
гистранттар мен жоғарғы оқу орындарының студент-
теріне, сондай-ақ Қазақстан тарихы мен мәдениетіне
қызығушылық танытатындардың барлығына пайда-
сын тигізеді.

ӘОЖ 902/904
КБЖ 63.4

ISBN 978-601-08-0153-0

©Қазақ ғылыми-зерттеу мәдениет институты

Рекомендовано к изданию Ученым советом Казахского научно-исследовательского института культуры (протокол № 2 от 18 ноября 2020 года).

Publication recommended by Board of scientists of the Kazakh Research Institute of Culture (Protocol No. 2, November 18, 2020).

Материалы исследований городища Культобе: итоги и перспективы. Сборник научных трудов. – Алматы: КазНИИК, 2020. – 144 с.

Research materials of the Kultobe settlement: results and prospects. Collection of studies. – Almaty: KazRIC, 2020. – 144 p.

Сборник издан в рамках проекта «Реставрация исторических объектов городища Культобе».

The collection was published under the “Restoration of Historical Sites of the Kultobe Settlement” project.

Главный редактор: **А. Р. Хазбулатов**

Chief Editor: **A. Khazbulatov**

Редакционная коллегия:
**П. Н. Петров, Ж. Н. Шайгозова,
А. А. Ержигитова, А. А. Момбек**

Editorial team:
**P. Petrov, Z. Shaigozova,
A. Yerzhigitova, A. Mombek**

Сборник содержит статьи по результатам второго года научных и археологических изысканий в рамках проекта Казахского научно-исследовательского института культуры «Реставрация исторических объектов городища Культобе», реализуемого при финансовой поддержке Eurasian Resources Group (ERG).

The collection includes articles published according to the results of the second year of the scientific and archaeological research under the Kazakh Research Institute of Culture’s “Restoration of Historical Sites of the Kultobe Settlement” project, implemented with the financial support of the Eurasian Resources Group (ERG).

Тематика публикаций представляет собой широкий спектр исторических, археологических, культурологических и искусствоведческих аспектов исследования древнейшего городища Культобе (г. Туркестан, Туркестанская область).

The name of publications represents a big variety of historical, archaeological, cultural and art history aspects study of the ancient Kultobe settlement (Turkistan, Turkistan region).

Статьи содержат новые данные, описание и анализ археологических работ и результатов полевых исследований, произведенные на городище Культобе в 2019–2020 годах.

The articles include new data, description and analysis of archaeological work and the results of field research at the Kultobe settlement in 2019–2020.

Издание адресовано широкому кругу специалистов в области истории, археологии, культурологии и искусствоведения. Результаты исследований, отраженные в настоящем сборнике, будут полезны исследователям, преподавателям, докторантам, магистрантам и студентам вузов, а также всем интересующимся историей и культурой Казахстана.

The publication is addressed to a specialist in history, archeology, cultural studies and art history. The research results published in this collection will be useful to researchers, teachers, doctoral students, undergraduates and university students, as well as everyone who is interested in the history and culture of Kazakhstan.

МАЗМҰНЫ

СОДЕРЖАНИЕ

CONTENT

Хазбулатов А. Р. Кіріспе сөз	8
Смағұлов Е. А., Ержігітова А. А. Ежелгі Түркістан цитаделінің құрылыс материалдары мен архитектуралық нысандары	12
Ақылбек С., Гурсой М. Күлтөбедегі археологиялық зерттеулер: жаңа материалдар және түсіндірмелері (2019 жылдың қорытындысы бойынша)	21
Петров П. Н. 2019 жылы Түркістан мен Күлтөбе қалажұртында табылған тиындар	53
Сорокин Д., Казизов Е. Күлтөбе қаласының 2020 жылғы кешенді археологиялық зерттеулері	68
Тұяқбаев М. Қ., Казизов Е., Сорокин Д. Түркістандағы «мүричә» моншасы	81
Хазбулатов А. Р., Казизов Е. Күлтөбе қалажұртындағы зерттеулер: жаңа археологиялық материалдарды талдау	88
Қожа М. Түркістан – Қазақ хандығының астанасы	94
Хазбулатов А. Р. Археологиялық туризм Қазақстанның тарихи-мәдени мұрасымен таныстырудың инновациялық формасы (Күлтөбе қалажұрты мысалында).	106
Хазбулатов А. Р., Шайгозова Ж. Н. Өзгеріс шарттарындағы жанды дәстүр: түркістан оазисінің киелі нысаналарына қажылық ету институты (Қожа Ахмет Ясауи кесенесі мысалында).	114
Момбек А. А. Қожа Ахмет Ясауи – ойшыл, ақын, ағартушы	127

Хазбулатов А. Р. Вступительное слово	9	Andrey Khazbulatov Preface	9
Смагулов Е. А., Ержигитова А. А. Строительные материалы и архитектурные объекты цитадели древнего Туркестана.	12	Yerbulat Smagulov, Aisulu Yerzhigitova Construction materials and architectural objects of the ancient Turkistan citadel	12
Акылбек С., Гурсой М. Археологические исследования Культобе: новые материалы и анализ <i>(на примере результатов 2019 года)</i>	21	Serik Akylbek, Muzaffer Gursoy Archaeological research on the Kultobe: new materials and interpretations <i>(based on the results of 2019)</i>	21
Петров П. Н. Монетные находки на городищах Туркестан и Культобе в 2019 году	53	Pavel Petrov Coin findings in Turkistan and Kultobe settlement in 2019.	53
Сорокин Д., Казизов Е. Комплексные археологические исследования городища Культобе в 2020 году	68	Denis Sorokin, Yerlan Kazizov Multi-method archaeological research of the Kultobe settlement in 2020	68
Туякбаев М. К., Казизов Е., Сорокин Д. Баня «мурича» в Туркестане	81	Marat Tuyakbaev, Yerlan Kazizov, Denis Sorokin “Muricha” baths in Turkistan.	81
Хазбулатов А. Р., Казизов Е. Исследования на городище Культобе: интерпретация новых археологических материалов.	88	Andrey Khazbulatov, Yerlan Kazizov Research at the Kultobe settlement: interpretation of new archaeological materials.	88
Кожа М. Туркестан – столица Казахского ханства	94	Mukhtar Kozha Turkistan is the capital of Kazak khanate	94
Хазбулатов А. Р. Археологический туризм как инновационная форма презентации историко-культурного наследия Казахстана <i>(на примере горыюдища Культобе)</i>	106	Andrey Khazbulatov archaeological tourism as a new form of presentation historical and cultural heritage of Kazakhstan (Kultobe settlement as an example)	106
Хазбулатов А. Р., Шайгозова Ж. Н. Живая традиция в условиях перемен: институт паломничества к сакральным объектам Туркестанского оазиса <i>(на примере мавзолея Ходжа Ахмеда Ясави)</i>	114	Andrey Khazbulatov, Zhanyerke Shaygozova Live tradition under changes: institute of pilgrimage to sacral sites of Turkistan oasis <i>(Khoja Akhmed Yasawi Mausoleum as an example)</i>	114
Момбек А. А. Ходжа Ахмед Ясави – мыслитель, поэт, просветитель	127	Aliya Mombek Khoja Ahmet Yasawi – thinker, poet, educator	127

Күлтөбе қалажұртын ашушы,
археолог және ғалым **Ерболат Әкежанұлы Смағұлов** (1952–2019) және жобаның
бас зерттеушісі, өнертанушы
Мадина Эрнестовна Султанованың (1971–2020)
жарқын бейнесін еске алуға арналады

КІРІСПЕ СӨЗ

Бұл ғылыми еңбектер жинағы Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі, Eurasian Resources Group (ERG) және Қазақ ғылыми-зерттеу мәдениет институты арасындағы өзара ынтымақтастық туралы меморандум негізінде жүзеге асырылатын «Күлтөбе қалажұртының тарихи нысандарын қалпына келтіру» (2019–2021) жобасы бойынша ғылыми зерттеулердің нәтижелерін ұсынады.

Жобаның негізгі мақсаты – «Күлтөбе қалажұрты» ашық аспан астындағы археологиялық саябақтың ғылыми тұжырымдамасын жасау мақсатында Күлтөбе қалажұртын тарихи-археологиялық (қазу, консервациялау және ішінара қалпына келтіру) және этноәлеуметтік-мәдени зерттеу.

Бұл қалажұрттың бірегейлігі оның көп қабатты болуында; мұнда археологиялық зерттеулер барысында оның I ғ. басынан XX ғасырға дейін үздіксіз дамып келе жатқандығы туралы заттай дәлелдер табылды. Әрбір тарихи кезең сәулеттік құрылымдардың және оларға тән археологиялық артефактілердің жиынтығымен сипатталады.

Күлтөбе қалажұрты цитаделінің ең ежелгі құрылыстары I–II ғғ. жатады және кірес тәрізді құрылым – күшті қамал қабырғасымен қоршалған ғибадатхана болып табылады. Бұл шынымен теңдесі жоқ құрылым. Қазақстанда тек үш географиялық нүктеде: Талас аңғарында, Қаратау баурайында (Ақтөбе) және Күлтөбеде кездеседі. Мұндай ғибадатханалар ежелгі Бактрия мен Маргиана мәдениетінен бастау алады.

Уақыт өте келе бұл кірес тәрізді құрылыстың айналасында Ұлы Жібек жолының ең маңызды нүктесі, Ясы, кейінірек Түркістан деп аталған қала пайда болды. Бұл жерден қаңлы кезеңіндегі ең маңызды бес тарихи кезеңдердің, Түрік қағанаты кезеңі, ислам дінінің таралуы мен нығаю кезеңі, Қазақ хандығы мен Қоқан хандығының кезеңіне жататын сәулеттік құрылымдар табылды.

Посвящается светлой памяти первооткрывателя городища Культобе, археолога и ученого **Ербулата Акижановича Смагулова** (1952–2019) и главного научного сотрудника проекта, искусствоведа **Мадины Эрнестовны Султановой** (1971–2020)

In memory of **Yerbulat Smagulov** (1952–2019), the discoverer of the Kultobe settlement, archaeologist and scientist and **Madina Sultanova** (1971–2020), the chief researcher of the project, art critic

ВСТУПИТЕЛЬНОЕ СЛОВО

Настоящий сборник научных трудов представляет собой результаты научных изысканий по проекту «Реставрация исторических объектов городища Культобе» (2019–2021 гг.), который осуществляется на основе Меморандума о взаимном сотрудничестве между Министерством культуры и спорта Республики Казахстан, Eurasian Resources Group (ERG) и Казахским научно-исследовательским институтом культуры.

Главной целью проекта является комплексное историко-археологическое (раскопки, консервация и частичная реставрация) и этносоциокультурное исследование древнего городища Культобе с целью разработки научной концепции археологического парка под открытым небом «Городище Культобе».

Уникальность этого городища заключается в его многослойности, здесь в процессе археологических исследований обнаружены материальные доказательства того, что оно непрерывно развивалось с начала I до XX вв. Каждый исторический период характеризуется целым набором архитектурных сооружений и свойственным им археологическим артефактам.

Самые древние сооружения цитадели городища Культобе датируются I–II вв. и представляет собой крестовидное сооружение – храм, обнесенный мощной крепостной стеной. Это поистине уникальное сооружение, которое в Казахстане встречается только в трех географических точках: в Таласской долине, на склонах Каратау (Актобе) и здесь в Культобе. Истоки подобных храмов восходят к древнейшей культуре Бактрии и Маргианы.

Вокруг этого крестообразного сооружения со временем разрастался город – важнейший пункт на Великом Шелковом пути, который называли Ясы, а впоследствии Туркестан. На городище обнаружены архитектурные сооружения пяти важнейших исторических эпох кангюйского периода, времена тюркского каганата, эпоха распространения и укрепления ислама, период Казахского ханства и времена Кокандского ханства.

PREFACE

This collection of scientific works represents the results of scientific research of the “Restoration of Historical Sites of the Kultobe Settlement” project (2019–2021), under the Memorandum of Mutual Cooperation between the Ministry of Culture and Sports of the Republic of Kazakhstan, Eurasian Resources Group (ERG) and Kazakh Research Institute of Culture.

The main goal of the project is a comprehensive historical-archaeological (excavation, conservation and part restoration) and ethnosocial-cultural study of the ancient Kultobe settlement to develop a scientific concept of the open-air archaeological park “Kultobe Settlement”.

The uniqueness of this settlement is in its multi-layered nature. Here, during the archaeological research, material evidence has been found that it has been continuously developing from the beginning of the I to the XX centuries. Each historical period is characterized by a whole set of architectural structures and archaeological artifacts.

The most ancient structures of the Kultobe settlement’s citadel date back to the I–II centuries and is a cross-shaped structure – a temple, surrounded by a powerful fortress wall. This is a truly unique structure, which is found only in three geographical points of Kazakhstan: the Talas valley, the slopes of Karatau (Aktobe) and here in Kultobe. The origins of such temples go back to the ancient culture of Bactria and Margiana.

Over time, a city grew around this cruciform structure – the most important point on the Great Silk Road, which was called Yasi, and later Turkistan. Architectural structures of the five most important historical epochs of the Kangju period, the times of the Turkic Kaganate, the era of the spread and strengthening of Islam, the period of the Kazakh Khanate and the times of the Kokand Khanate were discovered at the site.

Күлтөбеден 300 метр қашықтықтағы зиратта жерленген ұлы сопы және ақын – Қожа Ахмет Ясауидің арқасында қала одан әрі танымал болды.

Күлтөбені зерттеу барысында әртүрлі бірегей археологиялық артефактілер – алтын мен күмістен жасалған зергерлік бұйымдар, керамика, әртүрлі уақыттағы тиындар және тағы басқалар табылды.

Ежелгі қаңлылардың жоғары көркемдік мәдениетіне куә болатын I–III ғғ. жататын алтыннан жасалған зергерлік бұйымдардың бірегей қазынасы шын мәнінде ерекше. Қалажұртта табылған сирек кездесетін нумизматикалық материалдар – Түркештердің күміс және қола тиындары, Темір және Шайбани әулеттерінің мыс тиындары, XV–XVI ғасырдың бірінші ширегінен бастап, сондай-ақ Алтын Орда дәуіріндегі тиындар, шағатайлықтардың дирхамдары мен фалстары, Қоқан тиындары үлкен қызығушылық тудырады. XVI–XVII ғасырларға жататын Түркістан сарайында соғылған жергілікті өндірістің тиындары да ерекше. Мұндай әртүрлі тиындардың болуы Түркістанның ежелгі заманнан бері дамыған сауда-экономикалық қатынастары туралы айтады.

Бұл жинақта ұсынылған Күлтөбе туралы барлық ғылыми еңбектер оның қаңлы дәуірінен бастап XX ғасыр басталғанға дейінгі үздіксіз тарихының кезеңдерін ашады. Қазір мамандар Күлтөбе қалажұртын Қазақстандағы жалғыз, керемет сақталған ескерткіш – ежелгі қала мәдениетінің куәгері деп санайды.

Күлтөбе қалажұртын кең байтақ Еуразия халықтарының мәдениеттерінің ықпалдас-тық және өзара әсер ету процестерін зерттеудегі басты ескерткіш ретіндегі жүргізіліп жатқан ғылыми зерттеулер Түркістанның түркі әлемінің ең ежелгі қасиетті орталығы ретіндегі мәртебесін одан әрі нығайтып, әлемнің әйгілі археологиялық саябақтарының – Жапониядағы Ёсиногари, АҚШ-тағы Паркин, Еуропалық археологиялық саябақ Блисбрук-Рейнхейм және басқалары үлгісімен, өзінің ежелгі тарихымен көптеген туристерді қызықтыратынына сенімдіміз.

Жобаның ғылыми жетекшісі, Қазақ ғылыми-зерттеу мәдениет институтының Бас директоры, философия докторы (PhD), Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері

Андрей Хазбулатов

Город приобрел еще большую популярность благодаря жизнедеятельности великого суфия и поэта – Ходжа Ахмеда Ясави, который похоронен на территории городского кладбища в 300 метрах от Культобе.

В процессе исследований на Культобе найдены различные уникальные археологические артефакты – золотые и серебряные ювелирные изделия, керамика, разновременные монеты и многое другое.

Поистине, уникален клад из золотых украшений, датируемые I–III вв., которые свидетельствуют о высокой художественной культуре древних кангюев. Огромный интерес представляют редкий нумизматический материал, обнаруженный на городище. Это прежде всего, серебряные и бронзовые монеты тюргешей, медные монеты династий Тимуридов и Шейбанидов, датируемые XV – первой четверти XVI в., а также монеты эпохи Золотой Орды, дирхамы и фалсы Чагатаидов, и более поздние монеты Коканда. Уникальны и монеты местного производства, отчеканенные в туркестанском монетном дворе, датируемые XVI–XVII вв. Такое разнообразие монет говорит о развитых торгово-экономических связях Туркестана с древнейших времен.

Все представленные в настоящем сборнике научные труды о Культобе раскрывают этапы его непрерывной истории, начиная с кангюйской эпохи и до нач. XX века. Сейчас специалисты считают, что древнейшее городище Культобе возможно единственный в Казахстане, прекрасно сохранившийся памятник – свидетель древней городской культуры.

Мы уверены в том, что продолжающиеся научные исследования городища Культобе как ключевого памятника в изучении процессов интеграции и взаимовлияния культур народов обширной Евразии, еще больше укрепят статус Туркестана как древнейшего сакрального центра тюркского мира и будут привлекать многочисленных туристов своей древнейшей историей по примеру знаменитых археологических парков мира таких как Ёсиногари в Японии, Паркина в США, Блисбрук-Рейнхейм и мн.др.

Андрей Хазбулатов

научный руководитель проекта, Генеральный директор Казахского научно-исследовательского института культуры, доктор философии (PhD), Заслуженный деятель Казахстана

The city became more popular during the life of the great Sufi and poet – Khoja Akhmed Yasawi, who is buried in the city cemetery 300 meters from Kultobe.

During the research on Kultobe, different unique archaeological artifacts were found – gold and silver jewelry, ceramics, coins of different times and much more.

It is true, a unique treasure of gold jewelry dating back to the I–III centuries, which testifies to the high artistic culture of the ancient Kangjus. The rare numismatic material found at the site is of great interest. First of all, the Turgesh's silver and bronze coins, copper coins of the Timurid and Sheibanid dynasties, dating from the XV – first quarter of the XVI century, as well as coins of the Golden Horde era, dirhams and phals of the Chagataids, and later coins of Kokand. The coins of local production, minted in the Turkistan mint, dating from the XVI–XVII centuries, are also unique. Such a variety of coins shows the developed trade and economic ties of Turkistan since ancient times.

All the scientific works about Kultobe presented in this collection reveal the stages of its continuous history, from the Kangju era to the beginning of the

XX century. Now experts believe that the most ancient Kultobe settlement is perhaps the only one in Kazakhstan, a perfectly preserved monument – a witness of the ancient urban culture.

We are confident that the ongoing scientific research of the Kultobe settlement as a key monument in the processes of integration and mutual influence of the cultures of the Eurasia people will further strengthen the status of Turkistan as the most ancient sacred center of the Turkic world and will attract numerous tourists with its ancient history, following the example of the famous archaeological parks of the world such as Yoshinogari in Japan, Parkin in the USA, European Archaeological Park of Bliesbruck-Reinheim and many others.

Andrey Khazbulatov

Project's research advisor, General director of Kazakh Research Institute of Culture, PhD, Honored worker of Kazakhstan

УДК 904
МРНТИ 03.20; 03.41.91

Yerbulat Smagulov,
Candidate of Historical Science

Aisulu Yerzhigitova
Scientist of «Kazakh Research Institute
of Culture» LLP, head of the archaeological
team of the «Restoration of historical sites
of the Kultobe settlement» project

CONSTRUCTION MATERIALS AND ARCHITECTURAL OBJECTS OF THE ANCIENT TURKISTAN CITADEL

Abstract

Under the Kultobe hill on the eastern boarder of the settlement of medieval Turkistan the building of the ancient citadel was opened. The artefact complexes received and stratigraphic observations available allow us to attribute the time of its construction to the I–II centuries AD. Comparatively good preservation (the preserved height of the walls sometimes reaches 3.5 m) allows to preview construction materials, structures and elements used in the construction of the ancient citadels of Kazakhstani ancient cities. The materials clearly demonstrate that the first fundamental structures of ancient Turkistan showed unusual craftsmanship and art construction of local masters.

Keywords: citadel, rammed clay, arch, vault, construction period, fortification, catacomb, ceramics.

ЕЖЕЛГІ ТҮРКІСТАН ЦИТАДЕЛІНІҢ ҚҰРЫЛЫС МАТЕРИАЛДАРЫ МЕН АРХИТЕКТУРАЛЫҚ НЫСАНДАРЫ

Аңдатпа

Ортағасырлық Түркістан қаласының шығыс шетіндегі Күлтөбенің астынан ежелгі цитадельдің құрылыс орны табылды. Табылған артефактілер жиынтығы мен алынған стратиграфикалық бақылаулар құрылыстың салынған уақыты б.з. I–II ғасырына жататынын анықтады. Біршама жақсы сақталған (сақталған қабырғалардың биіктігі кей жерлерінде 3,5 метрге дейін жетеді) Қазақстанның ежелгі қалаларындағы әзірге белгілі цитаделінің ең ежелгісін салуда пайдаланған құрылыс материалдарын, құрылымы мен элементтерін алдын ала сипаттауға мүмкіндік береді. Табылған материалдар өзінің барлық көрнекілігімен ежелгі Түркістанның алғашқы іргелі құрылыстарында жергілікті сәулетшілердің құрылыс өнеріндегі айрықша қабілеті мен шеберлігін куәландырады.

Түйін сөздер: қорған, пахса, арка, күмбез, құрылыс кезеңі, бекініс, катакомба, қыш-құмыра.

СТРОИТЕЛЬНЫЕ МАТЕРИАЛЫ И АРХИТЕКТУРНЫЕ ОБЪЕКТЫ ЦИТАДЕЛИ ДРЕВНЕГО ТУРКЕСТАНА

Аннотация

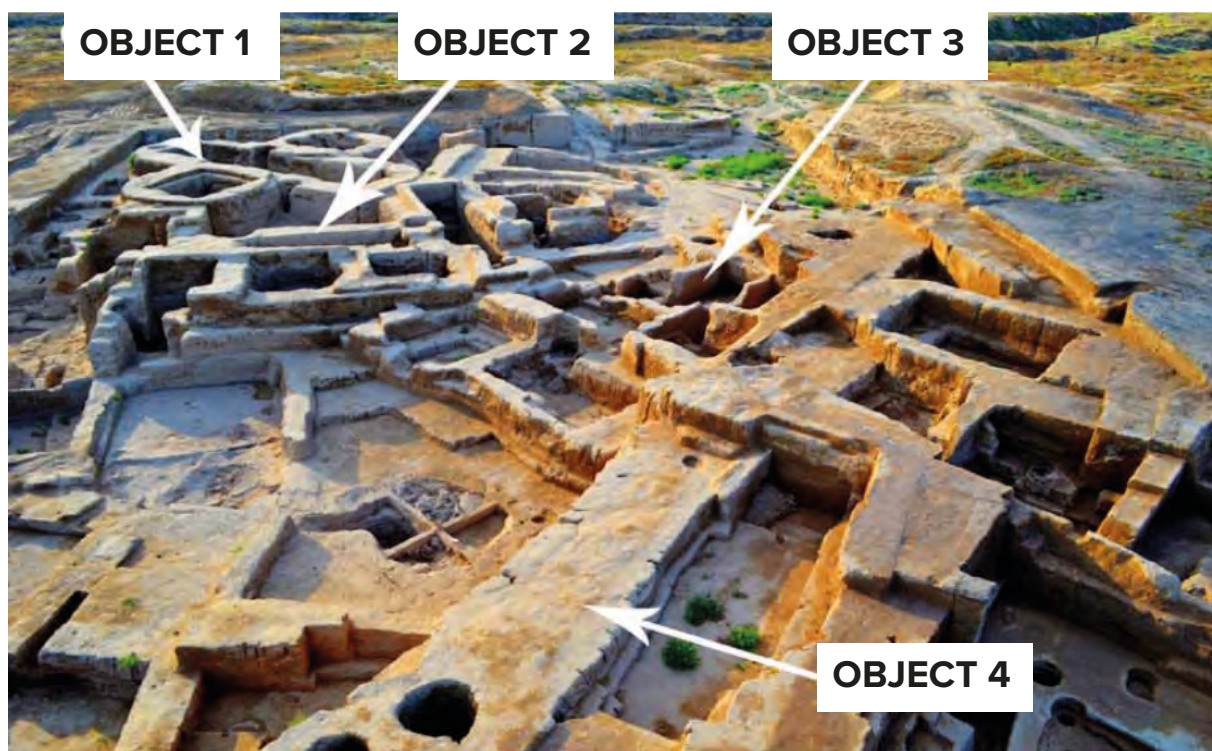
Под холмом Культобе на восточной окраине городища средневекового Туркестана открыта застройка древней цитадели. Полученные комплексы артефактов и имеющиеся стратиграфические наблюдения позволяют отнести время ее строительства к I–II вв. н.э. Сравнительно хорошая сохранность (сохранившаяся высота стен порой достигает 3,5 м)

позволяет предварительно охарактеризовать строительные материалы, конструкции и элементы, примененные при возведении самой древней из пока известных цитаделей древних городов Казахстана. Полученные материалы со всей наглядностью свидетельствуют о том, что уже в первых фундаментальных сооружениях древнего Туркестана проявлены незаурядное мастерство и строительное искусство местных зодчих.

Ключевые слова: цитадель, пахса, арка, свод, строительный период, фортификация, катакомба, керамика.

Archaeological research shows that the oldest cultural layers of the citadel of early Yasi lie under the Kultobe hill, 300 metres south of Khoja Ahmed Yasawi Mausoleum. The total area of the early medieval town of Yasi, which was located here, is currently impossible to establish. Its fortified settlement has lost its original topographical features as a result of later economic activities and excavation for construction purposes. Now only presumably

its original area can be estimated at 6–7 ha. Archaeological materials accumulated by the end of the last century have shown that the ancient cultural layers discovered here can be dated to the earliest part of the first half of the I millennium AD. [1; 2; 3]. These materials, of course, were insufficient to substantiate a narrower dating, but there were no other materials at that time.

Pic. 1. General type of excavation 2 Kultobe.
2014 (trans.: Object 1, Object 2, Object 3, Object 4).

New artefact complexes, which significantly pushing back into the past the initial stages of the history of the city of Yasi / Turkistan, began to appear in 2010, when the Turkistan archaeological expedition of the A. Kh. Margulan Institute of Archeology Ministry of Education and Science of the

Republic of Kazakhstan began a new stage in the study of the ancient layers of the Kultobe settlement¹.

¹ In these works, in addition to the permanent employee A. Erzhigitova (Shymkent, RK), A. Iskanderova (Nukus, RU), A. Torgoev (St. Petersburg, State ED of the RF), A. Kulish (Moscow, RF), S.Zakirov (Magnitorsk, RF) took part in different field seasons.

New artefact complexes, which significantly overshadowed the initial stages of the history of the city of Yasi/Turkistan, have been appearing since 2010, when the Turkistan archaeological expedition.

Excavation No. 2 here began the discovery of the ancient citadel. To date, the base (ground floor) of the cross-shaped castle (Object 1), the south-eastern building (SEB) with a yard (Object 2, CP2, SEB), the “corner house” (Object 3), a section of the ancient citadel walls (Object 4, SP1), a section of the late fortress wall (Object 5, CP2) have been excavated (Picture 1). Since the retained height of these architectural structures sometimes reaches 2.5–3.4 m, this makes it possible to characterize in sufficient detail the building materials and techniques used, as well as the applied architectural elements and structures.

Periodization. In the construction history of the citadel, we have so far outlined two main sequential periods of existence, or construction periods/horizons [4; 5; 6]. Within construction periods (CP), construction stages (CS) are distinguished, associated with some restructuring, repairs, etc.

To the first (CP1), we attribute the construction and the time of existence of the original cruciform structure (Object 1), which was a small two-story (three-story?) fortress / fort (Pic. 2, 1). By the same period, we can include the ancient fortress wall (Object 5 or AFW), which southern corner section was surveyed in the seasons 2015–2016. The second period (CP2) includes an extension to a cruciform building of a rectangular part of the castle from long narrow vaulted rooms with an open courtyard in the middle and semicircular towers in the middle of the sides (abbreviated as Object 2 or DCS) (Pic. 2, 2). This second period also includes the late fortress wall, the eastern section of which was discovered and examined by a section in the 2012–2013 seasons (LFW), and the reconstruction of the southern corner of the ancient fortress wall (AFW), which resulted in the construction of a 9.3x7.3 m tower/bastion.

Construction materials and constructions.

The size of the original “cross-shaped construction” is 18x18 m, width of the “rays” is

7 m (CP1). They are oriented almost exactly in the direction of the sides of the light with an offset of 8° in a clockwise direction. The ends of the crosses are rounded. Three rooms are found in this building: a 13.7x2.9 m long central room oriented along the B-3 line (room A) and one room each with arched passages. They are located in the center of both sides of the central one (room B and room C; dimensions 2.35x2.9 m) (Pic. 2, 1). When considering the construction plan, they form an equilateral cross with rounded ends of the “crossbeams”. Doorways are arranged along the left walls (sliding), incl. line of sight from room C to room B is impossible.

Pic. 2. **Citadel Castle Plan.** 2012.

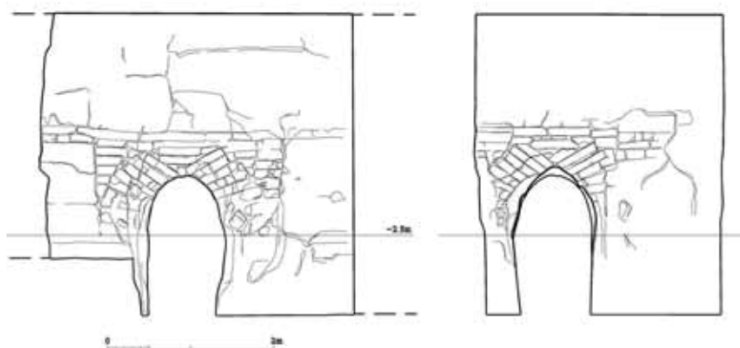
The walls have been preserved up to a height of 3.0–3.2 metres. They are composed of thick rammed clay ribbons, built with layers of mudbricks, and their outer edges have a slight accurate batter. The height of the crotch ribbons in the walls is 85–90 cm with a wall thickness of 2.3 m at the top of the door opening. The long narrow rooms clearly had vaulted ceilings. The vaults were not completely preserved above any of the rooms, but it is possible to reconstruct them quite confidently above the long room A in the cross-shaped castle, above rooms 1a, 4, 5 in DCS. Above rooms 1a and 4, there are still heels of vaults laid out in sloping sections. The foundation of the arch was preserved in the form of a cornice of two layers of cheese bricks measuring 26x16x8 cm (Pic. 3).

Pic. 3. Eaves of arched ceilings in rooms 1a and A.

Rammed clay was laid in thick ribbons (up to 90 cm) and 1–2 layers of raw bricks were laid on the surface of each ribbon. There is no special cutting of rammed clay ribbons into blocks. The format of bricks was usually

46–50x34–36x9 cm, but bricks and other standards were often used. In the arch lining of doorways, bricks of 40x30x8–9 cm format are fixed.

Pic. 4.
 1 – arch passage between the rooms A and B. Photo 2016;
 2 – arch passage between the buildings A and B;
 3 – arch passage between the buildings B and A.
 (2012, pic. by A. Kulish)

Arch No. 1 (Ar_1) (Pic. 4; 5) forms a doorway between rooms “A” and “B”. The shape of the arch is keel. The height of the arch is 60 cm, width 110 cm, depth of the door aperture is 227 cm (6 bricks), height of the door aperture from the floor level is 168 cm.

Arch No. 2 (Ar_2) shapes the doorway between rooms “A” and “C”. The shape of the

arch is keel. The height of the arch is 60 cm, width 110 cm, depth of the door aperture is 230 cm (6 bricks), height of the door aperture from the floor level is 165 cm.

The two arches in the cross-shaped building were not intentionally laid with bricks and filled with grout. The ground for filling them was relatively loose (Pic.5, 2; 6, 2).

Pic. 5. 1 – reconstruction of the arched block in the northern wall of the room A (passage from the house A in the room B); 2 – loose filling of the top of the same arches. 2012

Several layers of plaster and smears are marked on the wall surface. There are up to three layers of plaster on the outer facades; the average thickness of the layer is about 2 cm. The lowest layer fills the cavities and joints in the grooved masonry of the wall, that is, it is leveling; the upper layers can be classified as facing or repair plaster. In addition, the external mouths of AmS_2, AmE_6 and AmE_7 have been sealed with very high density grey crotch seals, which can also be considered as repair plaster. In

addition to the plaster itself, thin layers of clay were also marked on the surface of the plaster along the outer contour of the walls.

Plaster that forms the architectural details of the building – the interior surface of doorways and the vault of the “catacomb” – of a higher quality and density. Composition: well-treated clay mass of light grey colour with no visible impurities. The thickness of its layer (e.g. in the “catacomb”) reaches 10 cm in some places.

Pic. 6. 1 – arch of the passage to the “catacombs” (place 2.16) in the corner of the ancient fortress wall; 2– the beginning of clearing arches of passage from place C to rooms A

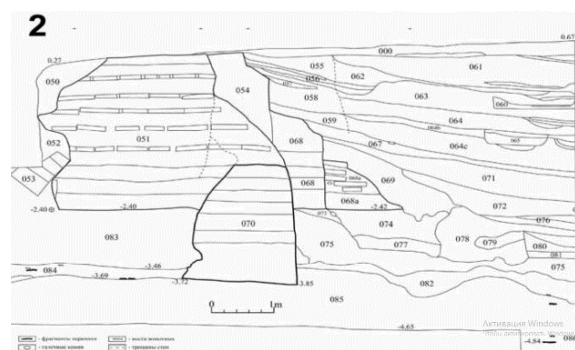
The fortress wall. The technology of erecting walls with thick rammed clay ribbons separated from each other by 1–2 layers of brickwork, which is typical for masonry walls of a cross-shaped structure, is also characteristic of the ancient fortress wall (AFW). So far, its southern corner with a southeastern section about 26 m long has been identified. The southwestern section, 7.3 m from the southern corner, is abruptly interrupted by the later digging of the edge of the citadel hill, from the slope of which in the XIX–XX centuries, clay was selected for construction needs.

The ancient fortress wall (AFW) has its own history of restructuring and reconstructions. In the area identified so far, they have been reflected in a consistent transformation of the wall plan, especially in the corner part, and its height. A detailed study of the sequence of adjoining individual sections of the wall and the construction materials used in it made it possible to identify and pre-describe the sequence of its reconstruction.

Stratigraphic section of the fortress wall.

In order to study the structure of the wall and its construction history, Stratigraphic Section 1 (SS1) was carried out in 2012–2013. Its width is 2 m, length is 9 m and the total height/

thickness of the cut cultural layer was 6.40 m (Picture 7). The incision showed that the fortress wall has two construction periods. The early wall was erected on a leveled mainland site. The total height retained is 2.28 m with a thickness of 1.8 m. It is lined with ribbon grout. The base of the wall lies at -3.72 m from the inside, -3.85 m from the outside. The 70 cm thick rammed clay ribbon of clay differs from the mainland in its high density. On the inside, the wall has a characteristic undercurrent in the lower part. There are six 20–24 cm thick ribbons made of high-quality light brown crotch rammed clay on the lower strip. The wall narrows slightly upwards. On the inside, a layer richly saturated with broken ceramics, animal bones, ash and coal approaches the wall. On the surface of this layer, in some places, there are stains of pinholes. The layer itself has a layered structure. Total layer thickness – up to 22 cm. It is likely that the base of this layer is the very first dwelling surface of the inner citadel of the fortress. Above this layer, adjoining the inner facade of the fortress wall, one can clearly see the powerful loess-thickening 112–115 cm thick. The level of the bottom layer of the bolt is 3.46 m from R₀. A fortress wall of the second construction period (CP2) was erected on this block.

Pic. 7. Cutting the ancient fortress wall. 2012. 1 – incision level CP2: repair application of bricks “inclined to the rib”, further laying of narrow layers of rammed clay; 2 – profile of stratigraphic section of the fortress wall (Fig. by A. Iskanderova)

Stratigraphic Section 1 (SS1) showed that the ancient fortress wall of the citadel has its own history, the stages of which we can synchronize with those of the castle. In the section of the castle wall to the south of CP1, the masonry of the SP2 castle wall was laid directly on the CP1 wall. The corner section

of the wall described above, which makes a 120° turn to Southwest, has been identified here. On the CP2 fortress wall, the wall masonry technology is similar to the wall masonry in the south-eastern building, the very construction of which we attributed to CP2.

South-eastern building. The walls of this building adjoin the walls of the cross-shaped castle from the southeast, expanding it considerably. It fully belongs to the CP2 citadel building and consists of long narrow vaulted rooms. They form a small open courtyard on the east side of the original cross-shaped building. We have already noticed that although this building is attached to the cross-shaped one, it is a completely independent architectural type of layout of tower castles arranged around an open courtyard or hall. This layout is characteristic of the recently opened cruciform building on Minguryuk (Tashkent, Rep.Uzbekistan) [7]. Castle-like structures on Tepa 5, Bilovur-Tepa Citadel in eastern Fergana, and Setalak 1, Shash-Tepa can be separated into a separate version of castle buildings, as they have a square building at the base with towers in the middle of each side. This type of layout can be correlated with the layout of the Kultobe “south-east building”. This layout was very typical of the construction of separate castles or manors [8]. Whereas cross-shaped buildings of the Kultobe CP1 type, which do not have a central square, can form an independent type that is so far only common in the cultures of the Syr-Darya circle.

The walls of this building are also made of rammed clay and raw materials. But the thickness of the rammed clay does not exceed 20–30 cm, and the brick is laid mainly in one layer. The walls of rooms 1, 1a, 2, 3, 4, 5 have been built using this technology. The same masonry is present in the outer walls of the cross-shaped part of the castle (Pic. 8), as well as in the masonry of the late castle wall. The size of bricks in these walls is close to the 50x35x10 cm standard.

Arches. All the premises of the SEB were connected by arched doorways. So far, 12 door openings have been fixed², of which seven have an arched ceiling (Ag_3, Ar_4, Ar_4a, Ar_6, Ar_7, Ar_9, Ar_10)³. Door

² There are two more door openings – on the wall between the buildings 3 and 5 and between the buildings 4 and 12, but these passages are not open.

³ The doorway 4 has two arches: early (Ar_4a), preserved partially and later embedded in the late arch (Ar_4), both arches were considered to us separately as two different architectural structures.

opening No. 8 probably had an arched ceiling, but it has not been preserved; the brickwork of door opening No. 12 does not allow it to be considered as a collapsed arch; the remaining door openings (Ar_5, Ar_11, Ar_13) have no arched slabs.

Pic. 8. Laying of walls in CP1 and external lining of walls in CP2

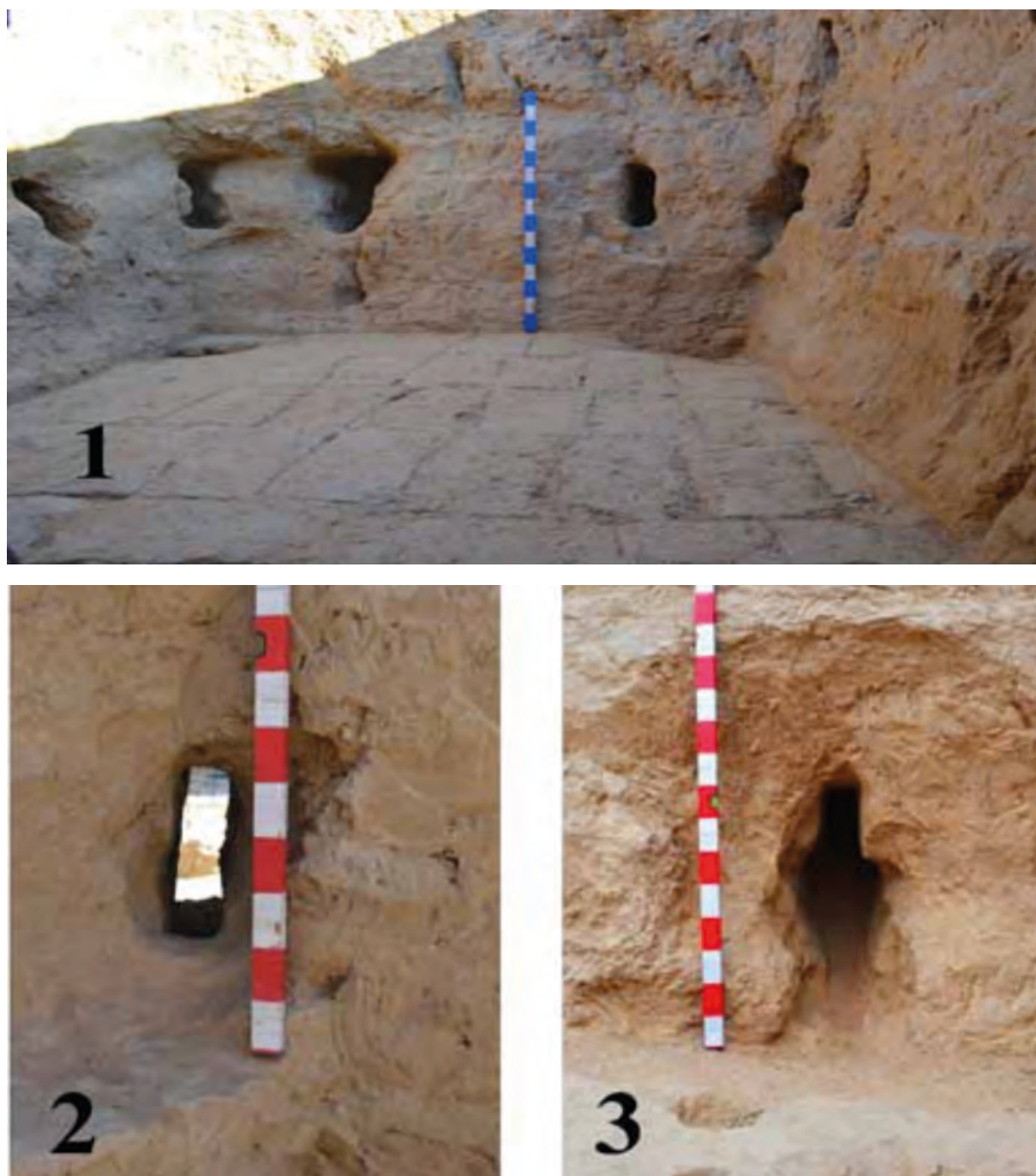
Loopholes. The citadel structures were mainly fortifications. Therefore, a large number of arches were fixed in them. In the last few years of the ancient citadel's existence, all of them were clogged with fragments of raw material and covered with clay mortar. We did not have a special task of finding and opening all the arches in the walls, as this would have destroyed a large part of the wall surface. We discovered and, where possible, examined only those that were not very harmful to the walls of the buildings. First of all, the loopholes were fixed and partially cleared along the inner contour of the walls of all four cross-shaped castle (SP1) ray ends (Pic. 9, 1). A total of 18 arches have been identified and partially cleaned here. In total, according to the plan and design, the building was to contain 32 arches, 8 for

Construction materials and architectural objects of the ancient Turkestan citadel

each of the “petals” of the cruciform building. The location of the arches are fan-like and is designed so that one arches would be for every 2–2.5 m of the outer perimeter of the wall. Judging by the arches, where both the mouths were cleared and the course itself, we can conclude that the arches had a slope of about 15–20° outside (Pic. 9, 2, 3).

The slot-shaped rectangular loopholes have also been cleared in the body of the

ancient fortress wall (AFW). They are located at a height of 1.10–1.15 m from the inner floor level and run on the same level with a length of approximately 20 m north of the corner of the wall. In fact, eight of them are fixed here, and two loopholes are being reconstructed between the fourth and fifth (from the corner), and two more are planned for the southern section of the wall, which is abruptly cut by the late digging and destruction of the wall.

Pic. 9. Loopholes in the property

In the cruciform castle. 2012; 2–3 – entrance and exit holes in the loophole at the eastern end of the building A

The mouths of all of the above loopholes are rectangular in shape (with proportions of about 15x30–40 cm). The upper edge of the mouth in some cases is not a straight line, but a curved line. In one case, a slit-shaped loophole is marked in the shape of the outlet mouth, which is given an arrow-shaped shape by two

bricks placed at an angle (“like shelter”) (SP2 in the northern wall of the south DCS tower) (Pic. 10, 4). In terms of the main dimensions, this loopholes are quite similar to the “slotted” loopholes⁴. However, it has not yet been completely cleaned.

⁴ The clearing and detailed study of the loopholes are connected with the major violations of the construction, so to continue their study in parallel with the conduct of the monument of conservation and restoration work.

Pic. 10. Loopholes in the ancient fortress wall: 1 – south-eastern part of the ancient fortress wall; 2–3 – rectangles; 4 – arrow in the tower CP2

REFERENCES

1. Smagulov E. On bes gasyrga kua // Bilim zhune enbek. 1987. No. 2.
2. Smagulov E. How old is Turkistan? // Monuments of history and culture of Kazakhstan. Alma-Ata, 1988. Issue. 3.
3. Smagulov E. A., Grigoriev F. P., Itenov A. A. Essays on the history of the culture of medieval Turkistan. Almaty: Science, 1999.
4. Smagulov E. A., Yerzhigitova A. A., Torgoev A. I. Opening of the architectural complex of the citadel of ancient Yasa / Turkistan // Mater. int. scientific. conf: “Archeology of Kazakhstan in the era of independence: results, prospects”, dedicated. 20th anniversary of the independence of the Republic of Kazakhstan and the 20th anniversary of the A. H. Margulan Institute of Archeology. December 12–15, 2011 Almaty, 2011 P. 61–71.
5. Smagulov E. A. Research of ancient Turkistan: the results of excavations in 2011–2012 // Volga archeology. – 2013. No. 1 (3). P. 197–215.
6. Smagulov E. A., Yerzhigitova A. A. The architectural and archaeological complex of the citadel of ancient Yasi (Turkistan) // Archeology of Uzbekistan. – 2013. No. 1 (6). P. 60–75.
7. Bogomolov G. I., Ilyasova S. R. On the issue of buildings with a cruciform layout in Chach // Izvestiya NAS RK. – 2010. No. 1. P. 178–180.
8. Khmel'nitsky S. G. On the Classification of Early Medieval Castles in Central Asia // HMCU. Tashkent, 2001. Issue. 32. P. 102–123.

УДК 904
МРНТИ 03.20; 03.41.01

С. Ақылбек,
Гуманитарлық ғылымдар магистрі,
археолог. 2019 жылы «Күлтөбе
қаласының археологиялық орындарын
қалыпна келтіру» археологиялық
экспедициясының жетекшісі.

М. Гурсой,
PhD. Қожа Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік
университеті, Археология ғылыми-
зерттеу институтының аға ғылыми
қызметкері, «Archeo-Servise» ЖШС-нің
археолог маманы.

КҮЛТӨБЕДЕГІ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР: ЖАҢА МАТЕРИАЛДАР ЖӘНЕ ТҮСІНДІРМЕЛЕРІ (2019 жылдың қорытындысы бойынша)

Аңдатпа

Мақалада Қазақ ғылыми-зерттеу мәдениет институтының «Күлтөбе қонысы» ауқымды жобасы аясында жүзеге асырылған Күлтөбе қонысындағы 2019 жылғы зерттеу нәтижелері баяндалады. Бұрын бұл объект жан-жақты зерттелген, алайда,

2019 жылғы қазба жұмыстары кезінде алынған соңғы материалдар бізге осы ескерткіштің тарихи эволюциясы туралы толық мәлімет береді. Ескерткіштегі соңғы географиялық ақпараттық жүйелердің нәтижелерін ескере отырып, жаңа археологиялық зерттеулердің мәнін төрт негізгі дәуір аясында ашуға тырысамыз:

Қаңлы кезеңі (II–IV ғасырлар), Түркі дәуірі (VII–IX ғасырлар), Ортағасырлық кезең – қалалық мәдениеттің дамуы және Қожа Ахмет Ясауи дәуірі (X–XIII ғғ.) және Қазақ хандығының кезеңі (XVI–XIX ғғ.).

Түйін сөздер: Күлтөбе, Түркістан, археология, жаңа материалдар, түсіндірмелер

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ КУЛЬТОБЕ: НОВЫЕ МАТЕРИАЛЫ И АНАЛИЗ (на примере результатов 2019 года)

Аннотация

В статье описаны результаты исследований городища Культобе в 2019 году, проведенных в рамках масштабного проекта Казахского научно-исследовательского института культуры «Реставрация исторических объектов городища Культобе». Этот объект изучался и ранее, но последние материалы, полученные в 2019 году, дают нам подробную информацию об исторической эволюции этого памятника. Принимая во внимание результаты исследований, проведенных на основе современных технологий, раскрывается суть новых археологических исследований четырех основных эпох генезиса городища: кангуйский период (II–IV вв.), тюркский период (VII–IX вв.), средневековый – период развития городской культуры и жизнедеятельности Ходжа Ахмеда Ясави (X–XIII вв.) и период Казахского ханства (XVI–XIX вв.).

Ключевые слова: Культобе, Туркестан, археология, новые материалы, объяснения.

ARCHAEOLOGICAL RESEARCH ON THE KULTOBE: NEW MATERIALS AND INTERPRETATIONS

(based on the results of 2019)

Abstract

The article reveals the results of studies in 2019 at the Kultobe settlement, carried out as part of the “Kultobe Settlement” large-scale project of the Kazakh Research Institute of Culture.

Previously, the object was studied fragmentarily, however, the latest materials obtained during the excavations of 2019 provide us with an integral picture of the historical evolution of this monument. We are taking into account the results of the latest geographic information systems on the monument, will try to uncover the essence of new archaeological research in the context of four main eras: the Kanju period (II–IV centuries), the Turkic era (VII–IX centuries), the medieval period – the heyday of the city culture and the era of Khoja Ahmet Yassawi (X–XIII centuries) and the period of the Kazakh Khaganate (XVI–XIX centuries).

Keywords: Kultobe, Turkistan, archeology, new materials, interpretation.

Кіріспе. Күлтөбе қалажұртының зерттелу тарихы. Күлтөбе ежелгі қалажұрты – Оңтүстік Қазақстанның ең жарқын археологиялық кешендерінің бірі, әйгілі ЮНЕСКО-ның бүкіләлемдік мұрасы Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне жақын жерде орналасқан. Көптеген заттар табылған өте бай мәдени қабаттар, сол табылған заттар ішінде, көркемдік заттар, металдан, керамикадан және табиғи заттардан, оған қоса ежелгі кітаптар төрт дәуір контексіндегі, яғни сармат-қаңлы дәуірі (II–IV ғғ.), түркі дәуірі (VII–IX ғғ.), ортағасырлық кезең – қала мәдениеті мен Қожа Ахмет Ясауи дәуірі (X–XIII ғғ.) және Қазақ хандығының кезеңі (XVI–XIX ғғ.); Қазақстанның қалалық мәдениетін зерттеуге арналған ескерткіш ретінде Күлтөбенің беделін асырды.

Зерттеу жылдарында осы жерде көптеген жаңалықтар ашылды, бірақ жақында Күлтөбе қалажұрты мүлде жаңа жағынан танылды.

Кітаптарда Түркістан аймағының VIII ғасырда Шауғар деген атпен белгілі болғандығы айтылады. Кейіннен Шауғар тұрғындары қандай да бір себептерге байланысты Иасыға қоныс аударған. Бұл қала XII ғасырдағы жазба деректерде кездеседі. Кейіннен қаланың аты өзгеріп Түркістан деп аталған. К. Байпаков бұл қаланың Қазақстанның үлкен бөлігі мен Талас Алатауы, Сырдарияның ортаңғы ағысы және Қаратау баурайын қамтыған аймақтың үлкен орталығына айналған-

дығын көрсетіп Иасы қаласының бастапқыда біз қазба жүргізген Күлтөбе қалажұртының орнында бой көтергендігін атап өтеді [1, 176].

Сондықтан – да көптеген археологтар Түркістан тарихының түп тамырын осы Күлтөбе қалажұртынан іздестірген. Атап айтар болсақ Күлтөбе жөніндегі алғашқы археологиялық материалдарды 1972 ж. Т. Н. Сенигова басқарған археологиялық зерттеу тобы тапты. Қазба жұмыстары қыраттың батыс бөлігінен бастау алды. Бірақ, XVIII–XIX ғасырларға жататын тұрғын үй кешендері топырақтан аршылғаннан кейін ондағы қазба жұмыстары тоқтатылды. Осыдан кейін Күлтөбе қалажұртында барлау жұмыстары жүргізіліп нәтижесінде

VII–VIII ғасырда Отырарда соғылған монета табылды. Т. Н. Сенигова монета мен төменгі қабаттан алынған ерте ортағасырлық қыш ыдыс туралы мағлұматтарды «Новые данные о городище Туркестан» атты мақаласында жариялады [2, 54].

Т. Н. Сениговадан кейін Күлтөбе қалажұртында 1981–1984 жж. Е. Смағұлов жетекшілімен бекініс орнының оңтүстік шетінен 70 шаршы метрден астам алаңда стратиграфиялық кесік салынды. Қазба жұмыстары нәтижесінде 7 құрылыс қабаты анықталды. Е. Смағұлов ең төменгі бірінші құрылыс белдеуінен дән үккіш пен саз ыдыс бөліктерін тауып ешқандай құрылыс анықтамаған. Аты аталған ғалым табылған саз ыдыстарды Отырар – Қара-

тау мәдениетіндегі ыдыстармен салыстыра келе 1-құрылыс қабатын IV–V ғғ. мерзімдеген [3, 12]. Жалпы Е. Смағұлов қазба жұмыстары барысында алынған заттай деректер арқылы 2-құрылыс қабатын V–VI ғғ; 3-құрылыс қабатын (ат жерлеуі, үзеңгі, белдіктің күміс қаптырмасы, жалғыз шығыршықты темір ауыздық) негізінде VII ғғ; 4 және 5-құрылыс қабатын IX–XII ғғ; 6-құрылыс қабатын XIV ғасырдың алғашқы ширегіне жатқызса, ең соңғы жоғарғы 7-құрылыс қабатын XIX ғасырлармен мерзімдеген [4, 106].

Күлтөбедегі қазба жұмыстары 1980 жылдардың соңына таман Ерзакович тарапынан жүргізілген. Ол, шығыс моншасының 100 м оңтүстік-шығыс қапталында орналасқан төмпешікке қазба салып нәтижелерін жарияламаған. Осыдан кейінгі археологиялық зерттеулер 2000 жылдары М. Елеуов тарапынан 1981 жылғы стратиграфиялық кесік орнында атқарылды. Бұл зерттеу жұмыстарының негізгі мақсаты археологиялық деректер негізінде Түркістан қаласына 1500 жыл болғандығын дәлелдеу болатын. Бұл зерттеулер нәтижелі болды. 2000 жылы Түркістан қаласының 1500 жылдық мерей тойы ЮНЕСКО көлемінде атап өтілді.

Е. Смағұлов 2011–2012 жылдары Күлтөбе цитаделінің оңтүстік-батыс, батыс бөлігіне қазба салып пішіні аша тәрізді (крестообразный) теңдессіз нысанды анықтады [5, 86]. Бұл, қазақ даласында өмір сүрген бұрынғы халықтардың рухани өмірі мен мәдениетінен сыр шертетін өте маңызды нысан болып табылады. Қазіргі таңда нысанды күніге жергілікті және шет елдерден келген туристердің өзі саяхаттап зиярат етіп жүр.

2018 жылдың 19 маусымында Елбасымыз Н. Ә. Назарбаев Түркістан қаласының облыс болғандығын күллі қазақ жұртшылығына үндеп тиісті құжатқа қол қойған болатын. Осы бастама бұрынғы Түркістан қаласының әлеуметтік, мәдени және экономикалық саласының дамуына серпін берді. Әсіресе, Түркістанның облыс болуы қалада жаңа құрылыстардың бой көтеруіне себеп болды. Осы орайда мемлекет тарапынан Күлтөбе қалажұрты

маңына әр кезеңнің құрылыстарын аша отырып Археологиялық парк жасау жөнінде шешім қабылданды.

Негізгі бөлім. 2019 жылы археологиялық зерттеулер бірқатар аудандарда жүргізілді. Олар туралы толығырақ тоқталайық. М 10 шаршыдағы бірінші құрылыс қабатында ұзынша келген нысан анықталды. Нысан оңтүстік шығыстан, солтүстік-батысқа қарай бағытталған. Көлемі 23,26x5,30x0,40 м. Қабырғалар бүтін және жарты кеш күйген қыштардан қаланған. Бүтін қыштардың көлемі 0,34x0,17x0,9 және 0,25x0,10x0,7 м. Күйген қыштарды бір біріне байланыстыру үшін арасына лай салынған. Бұл нысанды салу барысында әдеттегі жерлеу қабаты мен бұрынғы мәдени қабат жойылып кеткен. Қыштардың пішіні, көлемі мен ерекшелігі бірінші құрылыс деңгейінің Кеңес үкіметі кезеңіне жататындығын көрсетті.

Ал, екінші құрылыс қабаттан алты бөлме толық, екі бөлме жартылай аршылды. Бұлардың үшеуі өз кезеңінде діни-ғұрыптық бөлме ретінде қолданылса (ортасында таға тәрізді алтарь ошағы бар, бөлмелердің бірі шеңбер тәрізді, екеуі төртбұрышты) біреуі шаруашылық бөлме қызметін атқарған. Ал, қалған үш бөлменің қандай мақсатта қолданылғандығы белгісіз. Құрылыстарға 0,40x0,20x0,10 м көлемінде кесектер қолданылған. Бұл жердегі діни-ғұрыптық бөлмелерді Көне Сауран (Қаратөбе) және Отырардағы (Құйрықтөбе) бөлмелермен салыстыруға келеді [6, 341]. Бұл құрылыс қабатынан Түргеш кезеңіне тиесілі монета, Түртекей өрнекті қос тұтқалы көзелер (біреуі қызыл ангобты), штамп және оймыштап бедерленген көптеген саз ыдыс бөліктері т.б. заттар табылды. Е. И. Агеева және Г. И. Пачевич саз ыдыс бетін түртекейлеп өрнектеудің VIII–X ғасырлар үшін тән жағдай екендігін, сонымен бірге бұл әдістің XV ғ. дейін жалғасқандығын баяндаған [7, 184]. Осы дерекке және түргеш монетасына сүйене отырып екінші құрылыс қабатын VIII–X ғасырлармен мерзімдеуге негіз бар.

N 10 шаршыда беткі шым қабатына бірнеше адам қаңқасы анықталды. Анықталған қаңқалардың басы солтүстік

батысқа бағытталып шалқасынан жатқызылған. Бұл қаңқалардың жатқызылуы мен бағытталуына қарағанда жерлеудің мұсылманша жүзеге асырылғандығын байқауға болады.

Бірінші құрылыс қабатында адам қаңқасы анықталған деңгейден (күндізгі жер деңгейінен 1,20 м тереңдіктен) жеті бөлме аршылды. Бұлардың төртеуі діни-ғұрыптық бөлме. Ал, қалған бөлмелердің өз кезеңінде қандай қызмет атқарғаны белгісіз. Діни-ғұрыптық бөлмелердің біріндегі алтарь ошақ «мысық» пішінді болса, басқа бөлмедегі ошақтардың пішіні «таға» тәрізді болып келген. Бұл ошақтардың барлығы дерлік лайдан жасалған. Беткі жағы эпиграфиялық өрнекті, штамп және кертпештеп бедерленген саз ыдыс бөліктері мен бүтін саз ыдыстар табылды. Сонымен бірге осы қабаттан айдахар бедерлі мыс жүзік алынды.

Жоғарыда аталған бөлмелерді көлеңке сияқты қайталамаса да азды-көпті салыстыруға келетіндері Қазақстанда Отырар, Құйрықтөбе және Ескі Сауран (Қаратөбе) қалажұртынан табылса [6, 341], Түркменстанда Сасанилер дәуіріне жататын (III–VIII ғғ.) Меле-Хейран [8, 84] елді мекенінен ал, Өзбекстанда Балалық-Тепе [9, 87] елді мекенінің 12-бөлмесінен анықталған. Отырар және Құйрықтөбедегі алтарь ошақтар К. Байпаков тарапынан XII ғ. мерзімделсе, Күлтөбеден анықталған алтарь ошақтар, сол деңгейден табылған саз ыдыс бөлшектері (беткі жағында қара сырмен түсірілген эпиграфиялық өрнегі бар саз ыдыс бөлігі) негізінде алдын ала Қарахан кезеңіне, яғни XI–XII ғасырлармен мерзімделген болатын. Ғалымдардың көпшілігі негізінен алтарь ошақтарды ескі Иранның «зороастризм» дінімен байланыстырып, от жағу рәсіміне байланысты жоралғыларды атқару мақсатында қолданылғандығын тілге тиек етеді [6, 334]. Бұл діни сенім бойынша от, топырақ және су қасиетті болып табылады. Зардүштер жарыққа және күнге қарап ғибадат жасайды. Жарықты Ахура Мазда ретінде қабылдайды. Қайтыс болған кісілер зороастризм сенімі бойынша лас болып табылады. Мәйіттер топыраққа көмілмейді, суға салынбайды

және отқа өртелмейді. Өйткені бұл элементтерді бүлдіреді деген сенім болған. Сондықтан қайтыс болған кісілер «дахма» атты орынға қойылып ит-құсқа жем болады. Ет сүйектен ажырағаннан кейін сүйектері жиналып «оссуарий» атты саз ыдыс ішіне салынып жерленеді [10, 182]. Дегенмен біз қазба жүргізген Күлтөбе қалажұртынан ешқандай оссуарий табылмады. Демек бұл жағдай алтарь ошақтардың зороастризммен байланыстырылған пікірлерді қайта қарау керектігін көрсетеді. Бір қызығы түркілер және қазақ халқы ерте кезден-ақ отты кие тұтып оның тазалаушы күшіне сенген. Мұны қазақ халқының от құдайына «айпара» ал, періштесіне «алас» деуінен-ақ аңғаруға болады [11, 147]. Сонымен қоса қазақ халқында қайтыс болған үйге қырық күнге дейін шам жағып қою дәстүрі әлі күнге дейін жалғасып келеді. Осыған ұқсас деректерді Айнұр Төлеу атты оқырманның ғаламторда жарияланған мақаласынан да кездестіреміз. Ол, өз мақаласында Шоқан Уалихановты сілтеме көрсете отырып «От шаңырақтың жебеушісі, сондықтан қырғыздарда (қазақтар) келін жаңа отбасының табалдырығын аттаған кезде үлкен үйдегі отқа табынуы керек...» деген дерек келтіреді [12]. Жоғарыда келтірілген мағлұматтар отқа байланысты сенімнің тек иран халықтарында ғана емес түркі халықтарының дүниетанымында да айтарлықтай орын алғандығын және де қазақ даласында өмір сүрген халықтардың XII ғасырда да ескі сенімдерін, әдет-ғұрпын және діни жоралғыларын жалғастырғандығын көрсетеді.

Екінші құрылыс қабатын аршу жұмыстары қазба маусымы аяқтала бастауына байланысты белгіленген шаршының тек солтүстік ширегі екі метрге дейін төмен түсіріле қазылды. Бұл деңгей М10 шаршысының екінші құрылыс қабатына сәйкес келеді.

Қазба жұмысы барысында бұл бөліктің қиратылып бүлінгендігі белгілі болды. Сондықтан көңіл көншітерлік құрылыстар аршылмады. Дегенмен солтүстік қазба шекара кесіндісінің орта тұсында солтүстік батыс бөлігі бүлінген бөлме мен солтүстік және шығыс қазба шекара кесіндісінің

түйіскен тұсында ортасында таға пішінді алтарь ошағы бар бір діни-ғұрыптық бөлме анықталды. Көлемі 5,28x3 м. Бұл бөлме N11 шаршысында жатқан негізгі көшемен дәліз арқылы байланысқан.

Бұл деңгейден бірнеше тұтқа бөліктері табылды. Кейбір тұтқалардың бетіне тырнақ тәрізді кертпе өрнек түсірілсе (екі қатар, үш қатар), кейбірлеріне түртекей жабыстырылған. Сонымен бірге қазба салынған деңгейден қақпақ тұтқасы алынған болатын. Бұл қақпақ тұтқасы сүйірлене жасалып, ұстар жері төрт жарты шарды біріктіріп тұрғандай. Жарты шарлардың біріккен жерлеріне шұқыма өрнек түсірілген.

Жоғарыда аталған ерекшелікке ие саз ыдыстарды Е. И. Агеева және Г. И. Пачевич VIII–X ғасырлармен мерзімдеп қарлұқтардың саз ыдыстары ретінде қарастырған [7, 177].

M9 және N10 шаршыларда жүргізілген қазба жұмысы барысында күндізгі жер деңгейінен 0,50 м тереңдіктен 17 адам қаңқасы анықталды. Қаңқалардың бастары солтүстік-батысқа қаратылып жүздері құбылаға бұрылған. Бұлардың барлығы мұсылманша жерлеу екендігі дау тудырмайды. 0,60 м тереңдіктен бұзылған тандыр мен екі қоқыс шұқырынан басқа ауыз толтырып айтарлықтай құрылыс орны анықталмады.

Шұқырдың ішкі кеңістігін тазалау барысында көптеген сырлы-сырсыз керамика сынықтары мен тот басып шіріген темір қалдықтары алынды. Сырлы ыдыстар қатарында түбек пен үлкен орта кесені, сырсыз ыдыстар қатарында кіші құмыраны айтуға болады. Шаршының шығыс кесіндісі жанынан астық сақтайтын екі хум анықталды.

Екінші құрылыс қабатында M9 шаршысының солтүстік жартысынан бөлме, бадраб орны, ташнау және шаруашылық бөлменің жұрнақтары анықталды. Осы құрылыстардың оңтүстік-батысынан (шығыс шекара кесіндісінің орта тұсынан) ұзынша келген екі бөлме аршылды. Бұдан басқа аталмыш екі шаршы ішінен ешқандай бөлме орны табылмады. Екінші

құрылыс деңгейен аршылған құрылыстың негізгі бөлігін негізгі қамал қабырғасы құрайды.

Қамал қабырғасының анықталған ұзындығы 21,91 м, ені 4,30 м. Бұл қабырға оңтүстіктен солтүстік шығысқа, шығыстан, батысқа қарай «Г» тәрізді бағытталған.

M9 шаршысының солтүстік жартысынан кәдімгі шай ішетін кесеге ұқсас бүтін саз ыдыс табылды. Археологтар мұндай ыдысты ескі Сауран (Қаратөбе) қалажұртынан да алған. М. Туяқбаев ескі Саурандағы ыдыстардың бояу құюға арналғандығын атап өтіп XIX ғасырмен мерзімдеген [13, 85]. Осы шаршының шығыс шекара кесіндісінің орта тұсындағы бөлменің ішкі кеңістігін тазалау барысында биіктігі 1 м келетін мойны қысқа, бетіне ангоб ағызылған хум табылды. Осыған ұқсас хумдарды М. Туяқбаев VIII ғасырға жатқызған [13, 104]. Осы деректерге сүйене отырып бұл жерде шаршының солтүстік бөлігінің кейінгі кезде бұзылып орнына XIX ғасырда жаңа құрылыс салынған болу керек деген болжам жүргізуге болады.

Ал, Күлтөбе қалажұртының цитаделіндегі O10 және P10 шаршыларында жүргізілген қазба жұмыстары барысында анықталған зираттан 15 мүрде (XIII–XV ғғ), зираттың астынан бірінші құрылыс қабатына жататын солтүстік-шығыстан оңтүстікке бағытталған үлкен көше, солтүстік-батыстан оңтүстікке бағытталған тұйық көше және тұрғын үйдің 12 бөлмесі анықталды (X–XII ғғ). Солтүстік-шығыстан оңтүстікке бағытталған бұл көше кәзіргі таңда Күлтөбе қалажұртының цитаделінен анықталған басты көше болып табылуда. Себебі осы күнге дейін жүргізілген қазба жұмыстары барысында бұндай үлкен көше анықталмады. Осы көше арқылы, қала тұрғындары цитаделдің шығыс бөлігінен кіріп, орталық бөлігі арқылы оңтүстіктегі үйлерге және оңтүстік-батыста орналасқан ғибадатханаға баратын болған. Көшенің кәзіргі таңдағы анықталған ұзындығы жобамен 90 м құрауда.

Бірінші құрылыс қабатына жататын көшелер мен тұрғын үй бөлмелерін тазалау барысында алынған керамика

бөліктерін салыстырмалы талдау жасай отырып, екінші құрылыс қабаттың X–XII ғасырларға, яғни Қарахан кезеңіне жататындығы анықталды. X–XII ғасырларға жататын құрылыс қабаттан табылған саз ыдыстарға келер болсақ, бұл кезеңде саз ыдыстарды әрлеудің жаңа бағыттары мен әдіс-тәсілі пайда бола бастады. Атап айтар болсақ, сырлы табақшалар мен орта кеселерде тұтас ақ сыр үстінен қара түспен эпиграфиялық өрнек салу үрдіске айнала бастайды. Мұндай өрнектеу мәнерімен жасалған ыдыстар Қарахан кезеңінде кеңінен қолданыста болғандықтан, Күлтөбе қалажұртындағы Қарахан кезеңіне жататын құрылыс қабаттан көптеп табылып отыр. Осындай үлгіде жасалған ыдыстардың ұқсастары Отырар, Алтынтөбе, Сауран (Қаратөбе), орнынан алынған олжалар арасынан көруге болады [7, 187–196; 13, 132; 14, 12–25]. Сырсыз ыдыстар қатарында сыртқы жиегіне толқын тәріздес шымшымалы өрнектер түсірілген хумдар мен құмыралардың, көзелердің ауыз ернеуі сынықтары мен ашық-қызыл, қоңыр ангобпен тік сызықшалар түсірілген және ас мол болсын деген ниетпен сыртынан ангоб шашырата жағылған ыдыстар көптеп кездеседі. Сонымен бірге, батырма өрнектер мен түртекейлі жапсырмалары бар қақпақтар да көптеп табылуда.

Қорытындылай келе, Күлтөбе қалажұртының цитаделіндегі N11, M11 және P11 шаршыларында жүргізілген қазба жұмыстары барысында, бірінші құрылыс қабатына жататын оңтүстік-шығыстан солтүстік-батысқа бағытталған тұрғын үйдің екі бөлмесі (XIX–XX ғғ.), бірінші құрылыс қабатының астындағы зираттан 21 мүрде (XIII–XV ғғ.), зираттың астынан екінші құрылыс қабатына жататын солтүстік-шығыстан оңтүстік-батысқа бағытталған үлкен көше, шығыстан батысқа бағытталған тұйық көше және тұрғын үйдің 14 бөлмесі анықталды (X–XII ғғ.). Солтүстік-шығыстан оңтүстік-батысқа бағытталған бұл көше кәзіргі таңда Күлтөбе қалажұртының цитаделінен анықталған басты көше болып табылуда. Себебі осы күнге дейін жүргізілген қазба жұмыстары барысында бұндай үлкен көше анықталмады. Осы көше арқылы, қала тұрғында-

ры цитаделдің шығыс бөлігінен кіріп, орталық бөлігі арқылы оңтүстіктегі үйлерге және оңтүстік-батыста орналасқан ғибадатханаға баратын болған. Көшенің кәзіргі таңдағы анықталған ұзындығы жобамен 90 м құрауда.

Екінші құрылыс қабатына жататын көшелер мен тұрғын үй бөлмелерін тазалау барысында алынған керамика бөліктерін салыстырмалы талдау жасай отырып, екінші құрылыс қабаттың X–XII ғасырларға, яғни Қарахан кезеңіне жататындығы анықталды. X–XII ғасырларға жататын құрылыс қабаттан табылған саз ыдыстарға келер болсақ, бұл кезеңде саз ыдыстарды әрлеудің жаңа бағыттары мен әдіс тәсілі пайда бола бастады. Атап айтар болсақ, сырлы табақшалар мен орта кеселерде тұтас ақ сыр үстінен қара түспен эпиграфиялық өрнек салу үрдіске айнала бастайды. Мұндай өрнектеу мәнерімен жасалған ыдыстар Қарахан кезеңінде кеңінен қолданыста болғандықтан, Күлтөбе қалажұртындағы Қарахан кезеңіне жататын құрылыс қабаттан көптеп табылып отыр. Осындай үлгіде жасалған ыдыстардың ұқсастары Отырар, Алтын-Төбе, Сауран (Қаратөбе), орнынан алынған олжалар арасынан көруге болады [7, 187–196; 13, 132; 14, 8–23]. Сырсыз ыдыстар қатарында сыртқы жиегіне толқын тәріздес шымшымалы өрнектер түсірілген хумдар мен құмыралардың, көзелердің ауыз ернеуі сынықтары мен ашық-қызыл, қоңыр ангобпен тік сызықшалар түсірілген және ас мол болсын деген ниетпен сыртынан ангоб шашырата жағылған ыдыстар көптеп кездеседі. Сонымен бірге, батырма өрнектер мен түртекейлі жапсырмалары бар қақпақтар да көптеп табылуда.

Қазба маусымындағы міндетіміз цитадель бөлігінен X–XII ғасырларға тиесілі құрылыстарды аршу болатын. Қазба жұмыстары күнтізбелік жоспарға сай кәсіби деңгейде заманауи технологияларды пайдалана отырып жүйелі түрде жүргізілді.

Қазба жұмысы M12, M13, N12 және N13 деп белгіленіп 20x20 м көлемінде бөлінген шаршыларға салынды. Қазба жұмысы жүргізілген шаршылар қала цитаделінің солтүстік-шығыс бөлігіне сәйкес келеді.

Қазба жұмысы жүргізілген шаршылардан негізгі төрт құрылыс қабаты, яғни, жоғарғы құрылысқа тән ХІХ ғасырдың аяғы және ХХ ғасырдың бас кезінде күйдірілген қыштан салынған орыстың әскери казармалары мен қоқан дәуірінің қам кесектен тұрғызылған тұрғын үй құрылыстары, ХІ–ХІІ және ХІХ ғ. шұқыр қалдықтары мен әр кезеңде қойылған мүрделер қабаты анықталып қазылды. Сонымен қатар, негізгі меже болып табылатын Х–ХІІ ғғ. тән құрылыс қабаты анықталып зерттелді. Қазба барысында қала орталығын мекендеген тұрғындардың материалдық мәдениеті туралы біршама толымды мәлімет алынды.

Қазба жүргізілген шаршылардан цитаделдің сыртқы және ішкі қорған-қабырғалары, ішкі бекініс арасын байланыстырып тұрған орталық көше мен осы көшеден тараған тұйық көшелер, көшелерді бойлай салынған тұрғын үй және культтік бөлмелер анықталып қазылды.

R-8 шаршысы Күлтөбе ескерткішінің оңтүстік-батыс бөлігінің шеткі жағында орналасқан. Шаршының солтүстік-шығыс бөлігі ескі қазбаға жалғасып жатыр. Аталған шаршының жер деңгейі тегіс емес батысқа қарай жер (0) деңгейі біршама еңіс болып келеді. Шығыс бөлігінің жер деңгейімен есептегенде – 0,50 м төмен. Қазбаның беткі қабатын түгелімен 10–20 см қалыңдықта қазіргі заманғы күл-қоқыс қабаты алып жатыр. Ескерткіштің үстіңгі бетіне тасталған қоқыс біртін келе тегістеліп тапталған, шамасы ескерткішті қорғауға алынған кезде қоқыс қабаты тегістелуі мүмкін.

Қазбаның беткі қазіргі қоқыс қабатынан тазаланғаннан кейін шаршының солтүстік-батыс бөлігінен бірнеше керамика күйдіруге арналған пеш орындары анықталды. Пештер солтүстік-шығыстан оңтүстік-батысқа қарай екі қатар бойына тізбектеле орналасқан, пештер орналасу жағдайына байланысты солтүстік-шығыстан бастап арнайы реттік нөмір берілді.

№1 пеш (1) солтүстік-шығыс бөлігінде орналасқан сақталуы орташа деңгейде. Керамика күйдіруге арналған пештің от жағатын бірінші камерасы дөңгелек

пішінді дм 1,40 м тереңдігі 0,60 м. қабырғасының сылағы 5 см қалыңдықта оттың әсерінен қатты күйіп шлак болып қатты күйге енген. Пештің оңтүстік бөлігі бұзылуға ұшыраған сондай-ақ пештің бірінші камерасына кірер орны осы оңтүстігінде болған. Пештің ішкі кеңістігі кірпіш және қабырғаның құланды сынықтары мен күл аралас топырақпен толған. Ішкі кеңістігін тазалау барысында табылған керамикалық материал сынықтарының ішінде беткі жағы қызыл, қара ангобпен көмкерілген ыдыс бөліктері кездеседі. Пештің оңтүстік-шығыс бөлігінен пештің астыңғы оттығының орнын тазалау барысында екіге бөлінген күміс теңге табылды. Теңге дөңгелек пішінді дм 2,3 см беткі аверс, реверс жағында нүктелі өрнектермен берілген жазулар жазылған, жазулары жартылай өшкен.

Бірінші пештің батысында 1,70 м аралықта №2 (2) пеш орналасқан. Пеш таға тәрізді негізгі бөлігі дөңгелек пішінді дм 1,20 м астыңғы оттығы солтүстік-батысқа қаратылған ұзындығы 30 см ені 0,70 м. қабырғасы оттың әсерінен қатты күйген, қалыңдығы 5 см тереңдігі 0,45 м. Пештің орта тұсында от жағуға арналған арнайы шұқыры бар дөңгелек пішінді дм 49 см тереңдігі 13 см. Ішкі бөлігі сөре тәрізді жасалған, пештің оңтүстік бөлігі бұзылған. Бірінші пешпен салыстырғанда от жағар орны ортасында орналасқан, соған қарағанда екінші пеште жасалған керамикалық бұйымдарды кептіруге арналған пеш болуы мүмкін.

Бірінші пештің оңтүстік-батысында 3,30 м аралықта үшінші (3) пеш орналасқан, пештің от жағатын камерасы доғал пішінді дм 1 м, солтүстік-батыстан оңтүстік-шығысқа созылыңқы ұзындығы 1,30 м. Тереңдігі 0,40 м деңгейде сақталған, қабырғасының сылағы қатты оттың әсерінен шлак болып қатып, күлгін түске енген. Еден деңгейі де оттың әсерінен шлак боп қатты күйге енген, ішкі кеңістігі сынған кірпіш сынықтарымен толған.

Үшінші пешке іргелес 0,60 м аралықтан оңтүстік-батысында төртінші (4) пеш орны аршылды. Пеш дөңгелек пішінді дм 1,20 м тереңдігі 30 см деңгейде сақталған, қабыр-

ға сылағы оттың әсерінен қатты күйге еніп 5 см қалыңдықта шлактанып қалған.

Төртінші пештің солтүстік-батысында 0,80 м аралықта бесінші (5) пеш орналасқан. Пештің пішіні таға тәрізді дм 1,30–1,50 м, сақталуы орташа деңгейде, тереңдігі 0,50 м астыңғы оттығы оңтүстік-батысына шығарылған ені 0,70 м. пештің қабырғасына көлемі 40x20x5 см қам кесекті тігінен қалаған және беткі жағы сыланған. Қабырғаға қалаған кесектер оттың әсерінен қатты күйіп көкшіл түске енген. Пештің солтүстік-батыс бөлігінің және еден деңгейінің сылағы сақталған, оттың әсерінен көкшіл түске енген.

Төртінші пештің оңтүстік-батысында пеш орны болған, қатты бұзылу себебінен пештің от іздері ғана байқалады, пештің нақты көлемі анықталмады. Аршылған керамикалық пештер тізбегінің шеткі оңтүстік-батыс бөлігінде алтыншы (6) пеш орны жартылай аршылды. Пеш дөңгелек пішінді дм 0,90 м қабырғасы 20 см биіктікте сақталған, солтүстік-батыс бөлігі толықтай бұзылған. Бұл пештің қабырғасы қам кесекпен тігінен қаланып беткі жағы сыланған. Еден сылағы қабырға кесектері оттың әсерінен қатты күйіп күлгін түске енген.

Қазбаның беткі топырақ қабатын тазалау барысында бірнеше жерлеу орындары аршылды. Бірінші (7) жерлеу орны солтүстік қазба шекарасының іргесінен жер бетіндегі кеңістікпен есептегенде 0,50 м тереңдіктен анықталды. Аршылған адам қаңқасы басымен солтүстік-батысқа бағыттала арқасымен жатқызылған, ұзындығы 1,65 м. жүзі батысқа қаратылған екі қолы кіндік тұсында айқастырған.

Екінші жерлеу (8) орны анықталған төртінші керамика күйдіретін пештің оңтүстік-шығысынан 1,10 м аралықтан жер бетіндегі кеңістікпен есептегенде 0,30 м тереңдіктен аршылды. Адам қаңқасының бас сүйегі жоқ (жоғарғы қабаттағы қоқыс орнын тегістеу барысында жоғалған болуы мүмкін). Қаңқа бір қырымен оң жағына қисайта жатқызылған басы солтүстік-батысқа қаратылған. Аяғы тізесінен иіле батысқа қисайта қойылған, сол қолы кіндік тұсына оң қолы астына бастыра қойылған.

Қазбаның шығысынан анықталған бадраб шұқырын қазу барысында үшінші жерлеу (9) орны анықталды. Адам қаңқасы жер бетіндегі кеңістікпен есептегенде 1 м тереңдіктен аршылды. Қаңқа басымен солтүстік-батысқа бағытталып арқасымен жатқызылған ұзындығы 1,70 м. Жүзі жоғары қаратылған басы жоғары көтеріңкі, екі қолы кіндік тұсында айқастырылған. Қаңқаның мойын тұсын тазалау барысында әшекей зат ретінде пайдаланылған теңіз (ракушка) жәндігінің қауашағы табылды. Әшекей зат жартылай сынған өңделген ұзынша келген пішіні конус тәрізді, үстіңгі жағында арнайы ойықша тесігі бар жіп өткізуге арналған.

R-10 шаршысының солтүстік-батыс бұрышынан анықталған бөлменің негізгі бөлігін анықтау мақсатында R-8 шаршысының солтүстік-шығыс бұрышында тазалау жұмыстары кезінде, қазбаның шығыс шекарасынан 1,50 м аралықтан бадраб (10) шұқыры анықталды. Бадраб бөлменің солтүстік-батыс бұрышынан қазылған, бөлменің батыс бөлігі анықталмады. Бадраб шұқыры дөңгелек пішінді дм 1,05 м тереңдігі 2,05 м, шұқыр қабырғасы төменге қарай кеңейе түседі. Ішкі кеңістігі жасыл түсті топырақпен толған, шұқырды қазу барысында көптеген керамикалық материалдар табылды.

Майшамдар; бадраб шұқырын қазу барысында табылған екі майшамның пішімдері бірдей. Бірінші майшамның тұмсығы сынған, негізгі бөлігі дөңгелек пішінді, тұтқасы ілмек тәрізді. Беткі жағы ақ түсті сырмен көмкеріліп, оның беткі жағына қара түсті бояумен нүктелі өрнектер түсірілген. Екінші майшамның тұтқасы сақталмаған беткі жағына біртүсті жасыл сырмен көмкерілген.

Қақпақтар; табылған бірнеше қақпақтар қолмен пішінге келтірілген, қақпақ тұтқасы дөңгелек пішінді шеткі жиектері қырлы болып келеді. Қақпақтардың беткі жағына тереңдетіле ромбик және үшбұрыш тәрізді геометриялық өрнектер салынған.

Кіші құмыралар; кіші археологиялық құмыралардың ішінде тұтқасыз бүйірі шар тәрізді, үстіңгі ернеуі сыртқа иіліңкі, мойын

бөлігінде көлденең бағытта ирек толқынды және шеңберлі сызықтар түсірілген. Екінші кең өңешті құмыра үстіңгі ернеуі сақталмаған, мойын және иық бөлігінде көлденең бағытта шеңберлі сызықтар түсірілген. Бүйірі сыртқа шығыңқы, иық бөлігінде сынған тұтқа бөлігінің орны бар. Табаны біртегіс биік болып келеді.

Тостағандар; тостағанның екі түрі кездеседі, бірінші түрі жайпақ келеді, табаны біртегіс, ернеуі тік келеді. Екінші түрі шұңғыл келеді, табаны біртегіс дөңгелек пішінді, бүйірі сыртқа шығыңқы, ернеуі тік келеді.

Шұқырды тазалау барысында бүтін түбек табылды, түбек пішіні цилиндр тәрізді үстіңгі ернеуі сыртқа иіліңкі, табаны біртегіс. Сыртқы бөлігінің беткі жағы қызыл түсті ангобпен көмкерілген.

Тұғырлар; асхана құралына жататын қазанша тұғырларының бөліктері қалың қабырғалы, беткі жағына тереңдетіле салынған және нүктелі өрнектермен безендірген. Сыртқа қарай шығыңқы құлақша тәрізді тұтқалары сақталған.

Табылған керамикалық материалдардың ішінде ұста құралы құмыра күйдіру кезінде пайдаланылатын сипая бар, пішіні үш тармақты болып келеді, беткі жағына саусақпен бастыра өрнектер түсірілген.

Бадраб шұқырын тазалау барысында бірнеше дана шыны пастасынан жасалған моншақтар табылды. Пішіндері әртүрлі бірінші моншақ дөңгелек пішінді қызыл түсті, ортасында арнайы жіп өткізуге арналған арнайы тесігі бар. Қарат түсті шыны пастасынан жасалған моншақ бөлігінің беткі жағына ақ түспен нүктелі күн бейнесінде өрнек салынған. Ақ түсті моншақтың пішіні ұзынша келген конус тәрізді және алты қырлы қызыл түсті моншақ бөлігі кездеседі.

Қазбаның батыс бөлігінен аршылған керамика күйдіруге арналған пештер тізбегінің оңтүстік-батысынан тұрғын үй (11) орны анықталды. Тұрғын үй кіші үш бөлмеден тұрады, сақталуы нашар, көлемі 4,10x2,30 м үйдің солтүстік-шығыс қабырғасы сақталмаған, қаланды қам кесек сұлбасы нашар байқалады. Оңтүстік-шығыс

қабырғасының сақталуы орташа деңгейде, солтүстік-батыс (15-сурет) бетінің қабырға сылағы сақталған, қабырғаның биіктігі 20–40 см деңгейде, ені 0,60 м. оңтүстік-батыс қабырғасы солтүстік-батыстан оңтүстік-шығысқа бағытталған ұзындығы 2,30 м ені 40 см биіктігі 20 см беткі сылақтары сақталған. Солтүстік-батыс қабырғасының екінші бөлмеге қатысты бөлігі жартылай сақталған, бірінші бөлмеге қатысты бөлігі толығымен бұзылған.

Тұрғын үйдің орта тұсы қалқа қабырғамен екіге бөлінген қалқа қабырғаның сақталуы өте нашар. Бірінші (12) бөлмесі жоспарда төртбұрышты көлемі шамамен 2,30x2,40 м. Бөлмеге кірер есік шығыс бұрышында болған, қабырға орнының қатты бұзылуына байланысты нақты есік көлемі анықталмады. Бірінші бөлме негізінен санитарлық бөлме қызметін атқарған, еденіне сынған қам кесек сынықтары төселген, бірінші бөлменің солтүстік-батыс қабырғасы толығымен бұзылған.

Бірінші бөлменің оңтүстік-батысында екінші (13) бөлме параллель орналасқан жоспарда төртбұрышты көлемі 2,30x1,40 м. Бөлмеге кірер есік орны оңтүстік-батыс бұрышында болған, еден деңгейінің сылағы сақталған. Солтүстік-батыс қабырғасының сақталыну деңгейі салынған, нақты ені анықталмады, алтыншы керамикалық пеш осы қабырғаның үстіне салынған. Бөлменің солтүстік бұрышында қабырға бойына еңдей ошақ орналасқан, көлемі нақтыланбады, бөлме негізінен шаруашылық қызмет атқарған.

Тұрғын үй иелігінің үшінші бөлмесі бөлмелер тізбегінің оңтүстік-батысында болған. Қатты бұзылу салдарынан бөлменің толық көлемі анықталмады, шаруашылыққа арналған бөлменің оңтүстік-шығыс қабырғасының сұлбасы нашар байқалады. Бөлменің оңтүстік-шығыс қабырғасына іргелес тандыр (14) ошақ орны анықталды. Тандыр ошақ дөңгелек пішінді 40 см тереңдігі 30 см қабырғасы 1 см қалыңдықта сыланған. Астыңғы оттығы болмаған және түтін шығар үстіңгі кені анықталмады, шамасы ошақ тек бөлмені жылытуға арналған болуы керек.

Бірінші тұрғын үйдің бірінші бөлмесінің орта тұсына таман бадраб (15) санитарлық шұқыры орналасқан. Бадраб дөңгелек пішінді дм 1 м тереңдігі 2,70 м қабырғасы қам кесекпен өрілген, қатты дымқылданудың әсерінен қаланды кесектерінің сақталуы нашар. Шұқырдың ішкі кеңістігі қоңырқай жасыл түсті топырақпен толған, қазу барысында көптеген керамикалық материалдар табылды.

Шұқырдан табылған майшамның беткі жағы қоңыр түсті бояумен көмкерілген, тұтқасы ілмек тәрізді, тұтқаның үстіңгі бөлігі жалпақ жапырақ пішінді болып келеді. Табылған жәдігерлердің ішінде арнайы сұйықтар сақтауға арналған сфероконус сынығы кездеседі. Сфероконустың негізгі бөлігі цилиндр тәрізді иығына тік ішке иіліп мойынға жалғасқан, үстіңгі ернеуі сыртқа шығыңқы болып келеді. Сыртқы бүйірінің беткі жағына жапырақ тәрізді және шеңберлі өрнектер тереңдете бастырылып салынған. Қақпақ сынықтары қолмен пішінге келтірілген, беткі жағына жапырақша тәрізді тереңдете өрнек салынған. Сондай-ақ қақпақтың беткі жағына күрделі болып келетін өсімдік тәрізді және түрлі геометриялық фигуралармен безендірген сынық бөлігі бар.

Екінші бадраб шұқырын қазу барысында сырлы керамикалық материалдар табылмады.

Бірінші тұрғын үйдің солтүстік-шығыс қабырғасына іргелес солтүстік-шығыс бөлігінен үшінші бадраб (16) шұқыры анықталып қазылды. Шұқыр дөңгелек пішінді дм 1,20 м тереңдігі 1,70 м, ішкі кеңістігі көкшіл түсті топырақпен толған. Ішкі кеңістігін қазу барысында көптеген керамикалық материалдар табылды.

Сырлы кеселер; табылған сырлы кеселер бірнеше сынған бөліктерден тұрады. Кеселердің ішкі бөліктері біртүсті ақ сырмен көмкеріліп, оның беткі жағына қара түсті араб графикасымен өрнектер түсірілген. Бір кесе сынығының үстіңгі ернеуге жиектете көлденең бағытта ирек толқынды шеңберлі сызықшалар қара түсті бояумен түсіріліп, сызықшалардың астына араб графикасы тәрізді өрнектермен безендірген.

Сырлы табақша бөліктерінің ішкі бетіне ақ түсті сырмен көмкеріліп табан бөлігіне қара, қызыл түсті бояумен ақ түстік үстіне өрнектер салынған.

Бірнеше сынған табақшаның ішкі беті ақ түсті сырмен көмкеріліп үстіңгі ернеуіне жиектете араб графикасымен өрнектер түсірілген.

Тұтқалы ыдыс бірнеше сынған бөліктерден қайта құралды, табаны біртегіс, бүйірі сыртқа шығыңқы келіп орта тұсынан тік жоғары көтерілген. Бүйірінде үстіңгі ернеуге жалғасқан ілмек тәрізді тұтқасы сақталған, тұтқаның үстіңгі бөлігі жапырақ тәрізді жасалған. Ыдыстың сыртқы, ішкі бөліктері ақ сырмен көмкерілген, сыртқы бөлігінде үстіңгі ернеуді жиектете қара түсті бояумен куфи жазуымен өрнектер салынған.

Шұқырдан табылған дастархан бөлігінің үстіңгі ернеуі ішке иіліңкі, ернеудің үстіңгі жағына және ішкі бөліктеріне жапсырмалы күмбез тәрізді түртекейлермен безендірген. Сырсыз кіші құмыралар пішіні бірінші бадраб шұқырынан табылған кіші құмыраларға ұқсас болып келеді. Осы шұқырдың солтүстік-батысында кіші бөлме орны болған, көлемі шамамен 1,50x1 м еден сылағы жартылай сақталған. Бөлменің солтүстік-шығыс және оңтүстік-шығыс қабырғаларының сұлбасы байқалады, бөлменің солтүстік-шығыс бөлігі жерлеу орнын қазу барысында бұзылуға ұшыраған.

Шаршының солтүстік бұрышынан анықталған екінші бадраб шұқырының солтүстігінен 1,80 м аралықтан қоқыс шұқырлары орналасқан. Бірінші қоқыс (17) шұқыры үлкен дөңгелек пішінді дм 1,35 м тереңдігі 1 м, ішкі кеңістігі сынған кірпіш сынықтары мен күл аралас топырақпен толған. Шамасы бұл шұқыр керамика күйдіруге арналған пештерден шыққан қоқыс тастауға арналған болуы мүмкін. Осы шұқырдың солтүстік-батыс іргесінен екінші қоқыс шұқыры орналасқан, шұқыр дөңгелек пішінді дм 1,30 м тереңдігі 20 см. Бұл қоқыс шұқыры жоғарғы құрылыс қабатына тиесілі болған, ескерткіштің жоғарғы бетіндегі тегістеу жұмыстары барысында бұзылған.

Бірінші тұрғын үйдің оңтүстік бұрышынан тұрғын үйдің оңтүстік-батыс қабырғасының оңтүстік-батыс бетін тазалау барысында төртінші (18) жерлеу орны анықталды. Адам қаңқасы күндізгі кеңістікпен есептегенде 0,40 м тереңдіктен аршылды. Қаңқа басымен солтүстік-батысқа бағытталған арқасымен жатқызылған, ұзындығы 1,40 м жүзі жоғары қаратылған, сол қолы кіндік тұсына оң қолы жанына тікесінен қойылған. Төртінші жерлеу орнының оңтүстігінен 4,30 м аралықтан бесінші (19) жерлеу орны аршылды. Адам қаңқасы басымен солтүстік-батысқа бағытталған арқасымен жатқызылған ұзындығы 1,70 м жүзі батысқа қаратылған сол қолы кіндік тұсына, оң қолы жанына қойылған. Сол иығы жоғары көтеріңкі белден төменгі жағы оңтүстікке иіле қойылған. Қазбаның орта тұсынан қазбаны екіге бөліп тұрған көше (20) орны анықталды. Көше солтүстік-шығыстан оңтүстік-батысқа бағытталған, анықталған бөлігінің ұзындығы 18 м ені 1,80 м. Оңтүстік-батысқа созылған жол қазбаның батыс бөлігін жартылай шеңбер жасай оңтүстік-шығысқа қарай бұрылған ұзындығы 6,20 м. Көшенің табан деңгейіне күл аралас топырақ төселініп тапталған, анықталынған бірінші тұрғын үй осы жолдың солтүстік бөлігінде орналасқан. Көшенің оңтүстік бөлігінен бір жанұяға тиесілі тұрғын үй (21) иелігі орналасқан, сақталуы нашар үй иелігі бірнеше бөлмелерден тұрады. Бөлмелер бір түзу бойына солтүстік-шығыстан оңтүстік-батысқа қарай қатар орналасқан. Тұрғын үйдің жалпы көлемі 18x6 м, тек бір бөлмесінің ғана сақталуы орташа деңгейде.

Екінші тұрғын үйдің бірінші (22) бөлмесі иеліктің шығысынан анықталды. Сақталуы өте нашар, жоспарда төртбұрышты бұрыштарымен дүниенің төрт тарабына бағытталған, көлемі шамамен 6x4,20 м. Солтүстік-шығыс оңтүстік-батыс қабырғаларының тек қабырға негізінің сұлбасы нашар байқалады, солтүстік-батыс қабырғасы толығымен бұзылған,

Бірінші бөлменің шығыс бұрышында бірнеше тандыр ошақтар орналасқан. Бірінші (23) тандыр ошақтың сақталуы өте нашар және жартылай шығыс қазба ше-

карасының кесіндісіне еңдей кіріп жатыр. Тандыр ошақ дөңгелек пішінді дм 0,60 м қабырғасы 5 см деңгейде сақталған, ошақтың батыс бөлігі толықтай бұзылған. Еден деңгейінің сылағы сақталған, оттың әсерінен қатты күйген.

Бірінші тандыр ошақтың оңтүстігінде 40 см аралықта екінші жер (24) ошақ орны аршылды. Ошақ дөңгелек пішінді дм 0,60 м тереңдігі 20 см, сақталуы нашар жартылай шығыс қазба кесіндісіне еңдей кіріп жатыр. Ішкі кеңістігі күлмен толған қабырғасы оттың әсерінен қызыл түске енген.

Екінші жер ошақтың оңтүстік-батысында 25 см аралықта бірінші бөлменің оңтүстік-шығыс қабырғасына еңдей орналастырған үшінші (25) тандыр ошақ анықталды. Тандыр ошақ дөңгелек пішінді дм 0,50 м тереңдігі 30 см, қабырға сылағы жартылай сақталған қалыңдығы 1 см. Еден деңгейі сыланған, солтүстік-батыс бөлігінің қабырға сылақтары сақталмаған. Үшінші тандыр ошақ және жер ошақ бір уақытта функционалды қызмет атқарған. Бұл екі ошақ өз қызметін тоқтатқанда бірінші тандыр ошақ салынған.

Екінші үй иелігінің екінші (26) бөлмесі жоспарда төртбұрышты көлемі 4x4,50 м. Қабырғаларының сақталуы орташа деңгейде ішкі кеңістігіндегі архитектуралық құрылымдары сақталмаған.

Екінші тұрғын үйдің негізгі солтүстік-батыс (27) қабырғасы солтүстік-шығыстан оңтүстік-батысқа бағыттала орналасқан. Қабырғаның солтүстік-шығыс бөлігі бірінші бөлмеге қатысты бөлігі толығымен бұзылған, екінші бөлмеге қатысты бөлігінің сақталуы жақсы. Негізгі қабырғаның екінші бөлмеге қатысты бөлігінің ұзындығы 6 м ені 1 м биіктігі 30 см.

Солтүстік-шығыс (28) қабырғасының сақталуы орташа деңгейде, қабырға солтүстік-батыстан оңтүстік-шығысқа бағытталған, ұзындығы 4,50 м ені 0,80 м биіктігі 30 см. Қабырға бірінші бөлмеге де ортақ қабырға болып есептеледі, оңтүстік-батыс бетінің сақталуы жақсы, солтүстік-шығыс беті бадраб шұқырын қазу барысында жартылай бұзылуға ұшыраған.

Екінші бөлменің оңтүстік-шығыс (29) қабырғасы солтүстік-шығыстан оңтүстік-батысқа бағытталған ұзындығы 3,90 м ені 0,70 м биіктігі 10 см деңгейде сақталған. Қабырғаның оңтүстік-батыс бөлігі сақталмаған, қабырғаның қаланды кесектерінің сұлбасы ғана байқалады.

Бөлменің оңтүстік-батыс қабырғасының негізгі бөлігі сақталмаған, солтүстік-батыстан оңтүстік-шығысқа бағытталған қабырғаның солтүстік-батыс бөлігі ұзындығы 1,30 м ені 0,50 м биіктігі 20 см көлемде сақталған.

Екінші бөлменің солтүстік-шығыс қабырғасын аршып тазалап анықтау барысында бадраб (30) шұқыры анықталды. Шұқыр қабырғаның солтүстік-шығыс бөлігін жартылай бұзып өткен. Бадраб дөңгелек пішінді дм 1,10 м тереңдігі 2 м, ішкі кеңістігі жасыл түсті топырақпен толған. Тазалау барысында көптеген керамикалық материалдар табылды.

Екінші тұрғын үйдің екінші бөлмесінің солтүстік-шығыс қабырғасын бұзып өткен бадраб шұқырын қазу барысында, шұқырдың оңтүстік-шығысынан 0,50 м тереңдіктен жерлеу (31) орны анықталды. Жерлеу орнындағы қаңқа сүйек басымен солтүстік-батысқа бағыттала арқасымен жатқызылған ұзындығы 1,70 м. Екі қолы екі жанына қойылып жүзі жоғары қаратылған.

Екінші бөлменің батыс бұрышынан қабырғаны кесе қазылған жетінші (32) жерлеу орны анықталды. Адамның қаңқа сүйегі жердің беткі кеңістігімен есептегенде 0,60 м тереңдіктен аршылды. Қаңқа сүйек басымен солтүстік-батысқа бағыттала арқасымен жатқызылған, жүзі батысқа қаратылған. Оң қолы кіндік тұсына сол қолы жанына қойылған, жерлеу орнының жалпы ұзындығы 1,70 м.

Шаршының оңтүстік-батыс бөлігін қазу барысында ешқандай құрылыс орындары анықталмады, қазбаның беткі мәдени қабатына әртүрлі факторлардың әсерінен бұзылуға ұшырағандықтан.

Жалпы алғанда R-8 шаршысын қазу барысында үш құрылыс қабаты анықталды.

Бірінші құрылыс қабатына жерлеу орындары кіреді, Күлтөбе ескерткішін уақыт өте келе өзінің функционалды қызметін тоқтатқан соң үстіңгі беті XVIII–XVIII ғғ. зират орнына айналдырған. Қазба барысында жеті жерлеу орындары толығымен аршылды, адам қаңқалары басымен солтүстік-батысқа бағыттала арқасымен жатқызылған. Кейбір жерлеу орындарында адам қаңқасының қолдары кіндік тұсына қойылса, кейбірінің екі қолы жандарына қойылған, жүздері жоғары немесе батысқа қаратылған. Үстіңгі қазіргі заманғы қоқыс орындарын тазалау барысында көптеген жерлеу орындары бұзылып кеткен.

Екінші құрылыс қабатына қатысты құрылыс орындары негізінен қазбаның солтүстік-батыс бөлігінен анықталды. Негізгі құрылыс орындарына бір тізбек бойына екі қатарға орналасқан керамика күйдіруге арналған пештердің бірінше от жағатын камерасынан тұрады. Пештер дөңгелек пішінді дм 0,90–1,50 м аралығында, қабырғасының биіктігі 0,50–0,80 м деңгейде сақталынған. Пештердің қабырғасына көлемі 40x20x5 см қам кесекпен тігінен қалап беткі жағы 5 см қалыңдықта қаланған. Қатты оттың әсерінен қабырға сылақтары шорланып, жасыл түске боялып, қатты күйге енген. Пештерді қазу барысында табылған керамикалық материалдар негізінен құмыралардың бүйір сынықтарынан тұрады. Құмыра сынықтарының беткі жағына қызыл, қоңыр түсті ангоб ағындысымен шашыратқы түрінде көмкерілген. Сондай-ақ сыртқы және ішкі беттері қызыл түсті ангобпен көмкерілген тағара бөліктері табылған керамикалық материалдардың ішінде бар. Екінші құрылыс қабатына қатысты қоқыс шұқырлары анықталды. Бірінші шұқыр үлкен дөңгелек пішінді, екіншісі кіші, бірінші қоқыс шұқырын қазу барысында табылған керамикалық материалдар негізінен құмыралардың табан бүйір сынықтарынан тұрады, сырлы керамика бөліктері табылмады. Пештерді және шұқырдан табылған материалдар негізіне сүйеніп бұл құрылыс орындарын XIII–XIV ғғ. кезеңдеріне сәйкес келеді.

Үшінші құрылыс қабына қатысты құрылыс орындары қазбаның оңтүстік бөлігінен анықталды. Құрылыс орындары қазбаны екіге бөліп тұрған С-Ш О-Б қарай бағытталған көшенің екі қапталына орналасқан. Анықталған көше қазбаның батыс шекарасынан иін жасай О-Ш қарай бұрылған, көшенің жалпы ұзындығы 24 м ені 1,80 м. Үшінші құрылыс қабатына қатысты екі тұрғын үй иелігі анықталды, бірінші тұрғын үй иелігі көшенің солтүстік қапталында орналасқан, үш бөлмеден тұрғын екі шаруашылық және санитарлық бөлмеден тұрады. Тұрғын үйдің сақталуы өте нашар, қабырғаларының тек қаланды кесек сұлбалары ғана айқын байқалады, үшінші бөлменің көлемі анықталмады. Екінші тұрғын үй иелігі жолдың оңтүстігінде орналасқан екі бөлмеден тұрған, бірінші бөлменің қабырғалары толығымен бұзылған. С-Ш О-Ш қабырғаларының сұлбасы нашар байқалады, бөлменің шығыс бұрышында тандыр ошақ орындары орналасқан, сақталу деңгейі нашар. Екінші бөлменің сақталуы орташа деңгейде тұрғылыққа арналған. Керамикалық материалдар негізінен санитарлық бадраб шұқырларынан табылды, олар негізінен қақпақ бөліктері сыртқы бетіне ромбик тәрізді геометриялық фигуралар салынған. Майшамдар жасыл, қоңыр түсті сырмен көмкерілген, сырлы ыдыстар ішкі бөлігі бір түсті ақ түсті сырмен көмкеріліп, қара түсті бояумен араб графикасымен өрнектер салынған. Араб графикасымен керамикалық ыдыстарды өрнектеу қарахан дәуірінде кең тараған, осы материалдарға сүйеніп үшінші құрылыс қабаты XII–XIII ғғ. кезеңіне қатысты деуге негіз бар.

А-14 шаршысы А-15 шаршысының батысында орналасқан беткі жер деңгейіне 1 м қалыңдықта қоқыс қабаты алып жатыр. Сол себептен беткі қоқыс қабаты арнайы техниканың көмегімен алынып тасталды. Бұл жерге тасталған қоқыс қабаты уақыт өте тығыздалып жер қатпары қатты күйге енген. Мәдени қабатын қазу барысында құрылыс орындарының қатты бұзылғандығы нақтыланды.

А-15 шаршысынан анықталған қазба барысында үлкен көше орнының

жалғасы А-14 шаршысының оңтүстігінен анықталды. Үлкен көше солтүстік-шығыстан оңтүстік-батысқа қарай бағытталған. Құрылыс орындары үлкен көшенің солтүстігінде жолға қапталдаса орналасқан, қазба барысында үш үй иелігіне қатысты тұрғын үй орамдарының қирандылары аршылды. Тұрғын үйлердің сақталынуы өте нашар, кей бөлмелердің қабырғалары толығымен бұзылған, тек күйдірілген кірпіштермен қаланған қабырға іргетасы ғана сақталған. Бөлме орнының ішкі бөліктерінен аршылған ошақтардың еден деңгейлері байқалады. Тұрғын үй орамдарының бұзылуына басты себеп Қ. А. Ясауи кесенесінің айналасында өткен ғасырдың орта тұсында жүргізілген құрылыс жұмыстарының әсері болуы мүмкін. Қазба барысында бірнеше дана сырсыз керамикалық материалдар табылды, сыртқы беттерінде ешқандай өрнектер салынбағын, тұрғын үйлердің қабырға іргетасына пайдаланылған кірпіштер патша заманында өндірілгендіктен А-14 шаршысының орнынан аршылған құрылыс қирандылары XIX ғ. екінші ширегіне қатысты деуге негіз бар.

А-15 және В-15 шаршысы ескерткіш аумағындағы ең биік дөңес жер болып есептеледі, дөңестің беткі жағы біртегіс емес, солтүстікке және оңтүстікке қарай еңіс болып келеді. Дөңестің биіктігі 2–3 м А-15 шаршысының солтүстігінен асфальт жол төселген шығыстан батысқа қарай бағытталған. Шаршының шығысында орналасқан А-16 шаршысын қазу барысында бұл жерге 3 м қалыңдықта қоқыс тасталғаны анықталған болатын. Сондықтан А-15 В-15 шаршысының беткі қоқыс қабаты арнайы техниканың көмегімен алынып тасталды.

А-15 В-15 шаршыларының беткі қоқыс қабаты арнайы техниканың көмегімен алынған соң мәдени қабатына қатысты топырақ қабаты қазылды. Мәдени қабатының топырақ қабаты өте тығыз (1) тапталған (шамасы қоқыс қабатын тастау барысында тапталған). Тазалау барысында мәдени қабатына қатысты құрылыс орындары қатты бұзылуға ұшырағандығы анықталды. А-15 шаршысы кесенеге

жақын орналасқандықтан 80-жылдары кесене маңында жүргізілген абаттандыру барысында құрылыс орындары бұзылған. Қазба барысында мәдени қабатына қатысты құрылыс орындарының қалдықтары қабырға негіздерді анықталды.

Негізгі табылған керамикалық және нумизматикалық материалдар қоқыс қабаты алынғаннан кейін мәдени қабаттың бірінші топырақ қабатын қазу барысында табылды. Керамикалық материалдар негізінен шарықта жасалған сырсыз керамикалар көптеп кездеседі. Сырлы керамикалар негізінен тостаған бөліктерінен тұрады, табандары дөңгелек пішінді сақина тәрізді, ішкі беті біртүсті жасыл немесе сары, көк түсті бояулармен көмкерілген XVI–XVII ғғ. тән материалдар жатады. Сондай-ақ сырсыз керамикалардың ішінде жиектері толқынды ирек сызықты немесе көлденең бағытта жүргізілген тұзу сызықтар түсірілген XIV–XV ғғ. тән ыдыс сынықтары, қолмен жапсыра пішінге келтірілген қақпақ т.б. заттар да бар. XVII–XVIII ғғ. тән керамикалық материалдардың ішкі бөлігі бір түсті сары бояумен көмкеріліп сыртқы бетіне түрлі нақышта берілген өсімдік тәрізді өрнектермен өрнектелген тостағандар да кездеседі.

Табылған нумизматикалық материалдар негізінен мыстан жасалған сақталуы жақсы, 1932 ж айналымға енген кеңес заманының 3 номиналды тиыны мен патша заманының тиындары да бар. 1913 ж айналымға енген тиынның бір бетінде патша тәжі мен өсімдік тәрізді өрнек бедерленсе, екінші бетіне шыққан жылы мен $\frac{1}{2}$ тиын номиналы көрсетілген. 1870 ж шығарылған тиынның бір бетінде екі басты құс бейнелі патша гербі бейнеленсе, екінші бетіне айналымға енгізген жылы мен 2 тиын номиналды жазуы жазылған.

Қазба жұмысы Қожа Ахмет Ясауи кесене аумағында орналасқан шығыс моншаның оңтүстік-шығыс жағынан 40 м, «Мүсәллә» қақпасынан 80 м қашықтықта 1992–1993 жылдары археолог Л. Б. Ерзакович салған ескі қазба орнына 40х20 м көлемде екі А16 және В16 шаршыларға бөліп қазба салынды. Белгіленген әр шаршы 20х20 м көлемде. Қазба салынатын

орын жайдақ төбе пішініндегі үйіндіге айналған, үстіңгі жағы тегіс емес ойлы-қырлы, шығыс жағы сай түрінде еңіс болып келеді. Төбенің үсті мен жан-жағының әр жерде үйінді болып қалған қоқыстарға толы, бұл қоқыстар арнайы көліктермен әр жерлерге төгілген. Салынған қазбаның жандары дүниенің төрт тараптарына бағытталған. Алғашқы жұмыс қазба орнының жоғарғы қабаты шөп-шалаң және қоқыс аралас бос топырақтан тазартылды. Тазалау барысында шығарылған топырақ арасынан XVIII–XIX ғасырларға тән сырлы және сырсыз керамика бөліктері мен мал сүйектері алынды.

А16-В16 шаршыларына қазба жұмысы жүргізілді, қазба барысында А16 мен В16 шаршыларының батыс шекара кесіндісінің топырақ қабаттары сипатталды. А16 шаршы кесіндісі толық, және В16 шаршысы жартысына дейін сипатталды. Екі шаршыдан жалпы 24,5 м, тереңдігі 2,55 м өлшемде сипатталды. Кесінді төмен қарай 1,6 м төмен түсірілді. Қазба салынған төбенің үстіңгі жағы ойлы-қырлы болғандықтан кей тұстарының өлшемдері әртүрлі болды. Кесіндінің 2,55 м тереңдікке дейін еш мәдени қабаттар байқалмайды, топырақ қабаттары әртүрлі түсте, бір жерлерде үйіліп қалған жарамсыз қоқыстар, Қ. А. Ясауи кесенесінің қабырғасына қаланған көлемі 25х24х5 м кірпіш бөліктері мен сырлы өрнек салынған қаптама қыштары кесіндіні тазалау барысында табылды. Қазба салынған А16-В16 шаршыларының топырақ қабаттары 1970 жылдары арнайы техникамен сүріп үйілгендігін аңғаруға болады. Себебі топырақ қабаттары тығыз емес, іртіктелген бос топырақ қабаттары болды.

Жоғарыда сипатталып отырған А16-В16 шаршыларының батыс шекара кесінділерінен төмендегіше топырақ қабаттары анықталды, қабаттар жоғарыдан төмен қарай сипатталды;

- 0–0,1 м шөптің тамыр қабаты;
- 0,1–0,7 м іртік қоңырқай топырақ қабаты;
- 0,7–1,05 м күл аралас ашық түсті іртік топырақ қабаты;
- 1,05–1,39 м көкшіл түсті күл аралас топырақ қабаты;
- 1,39–2,55 м сұр түсті қатты тапталған топырақ қабаты;

С-16 шаршысы ескерткіштің осы аумақтағы ең биік дөңес жер болып есептелінеді, дөңестің беткі жағы біртегіс емес, солтүстікке және оңтүстікке қарай еңіс болып келеді. Дөңестің ең биік жері 3 метрге дейін жетеді. С-15 шаршысының солтүстігінен асфальт жол төселген шығыстан батысқа қарай бағытталған. Шаршының шығысында орналасқан А-16, В-16 шаршыларын қазу барысында бұл жерге 3 м қалыңдықта қоқыс тасталғаны анықталған болатын. Сондықтан А-15, В-15, С-15, С-16, D-15 шаршысының беткі қоқыс қабаты арнайы техниканың көмегімен алынып тасталды.

С-16 шаршыларының беткі қоқыс қабаты арнайы техниканың көмегімен алынған соң мәдени қабатына қатысты топырақ қабаты қазылды. Мәдени қабатының топырақ қабаты өте тығыз, тапталған (шамасы қоқыс қабатын тастау барысында техникамен тапталған). Тазалау барысында мәдени қабатына қатысты құрылыс орындары қатты бұзылуға ұшырағандығы анықталды. С-16 шаршысы кесенеге жақын орналасқан дықтан 80-жылдары кесене маңында жүргізілген абаттандыру барысында құрылыс орындары бұзылған. Қазба барысында мәдени қабатына қатысты құрылыс орындарының қалдықтары қабырға негіздерді анықталды.

Қазба жұмысы Қ. А. Ясауи кесенесінің оңтүстік-шығысынан 227 м қашықтықта орналасқан Е14 шаршысына салынды.

Е14 шаршысының батыс бөлігін солтүстіктен оңтүстікке созылып жатқан сай алып жатса, солтүстік-шығыс бөлігіне Совет үкіметі заманында, яғни, XX ғасырдың 60–70 жж. аралығында 60 см кей жерлері 80 см қалыңдықта күл-қоқыс төгіліп, көтерме жол салынған. Сонымен қатар, кесенеге жүргізілген күрделі жөндеу және кесене аумағын кеңейту жұмыстары жүргізілген уақытта кесенеге жақын орналасқан қазба орны техникамен тегістеліп, күрделі жөндеу жұмыстары барысында пайда болған құрылыс қалдықтары төгілген. Қазба элементі 0-ден бастап белгіленді. Қазба орнында шоғырланған қоқыс қабаты (0) арнайы техникамен алынып тасталды. Беткі қоқыс қабатынан то-

лық тазартылғаннан кейін қырып, тазалау жұмыстары жүргізілді. Қазбаның шығыс бөлігінен жоғарғы құрылыс сұлбалары анықтала бастады.

Қазба жұмысы Е14 деп белгіленіп 20x20 м көлемінде бөлінген шаршыға салынды. Қазба жұмысы жүргізілген шаршы Әзірет Сұлтан кесенесінің оңтүстігінен 230 м жерде орналасқан.

Қазба жұмысы жүргізілген шаршыдан XIX ғасырдың аяғы және XX ғасырдың бас кезіне тән солтүстіктен оңтүстік бағытында салынған орталық көше мен қам кесектен анфиладтық үлгіде салынған тұрғын үй құрылыстары анықталып қазылды. Қазба барысында қаланың рабад бөлігін мекендеген тұрғындардың XIX–XX ғғ. тән материалдық мәдениеті туралы біршама толымды мәлімет алынды.

Қазба жұмысы кесененің оңтүстігінен 230 м, шығыс моншасынан 90 м қашықтықта орналасқан Е-15 шаршысына салынды. Қазба салынған шаршының беткі қабаты кесене айналасына жүргізілген кеңейту, жөндеу жұмыстары кезінде төгілген қоқыстарға толы болды. Қазба орнының батыс бөлігі, яғни, 3/1 бөлігі ертеректе салынған тас жолдың астында қалып отыр. Беткі күл-қоқыс (0) қалыңдығы кей жерлерде 0,3, кей жерлерде 0,5–0,7 м-ге жетеді. Күл-қоқыс қалдығы арнайы техникамен шығарылып тасталғаннан кейін қырып тазалау жұмыстары жүргізілді. Қазба барысында шаршының шығыс бөлігінен солтүстіктен оңтүстік бағытында салынған көше мен осы көшені жағалай орналасқан XIX ғасырға тән тұрғын үй қалдықтарының сұлбалары байқала бастады.

Қазба жұмысы Е15 деп белгіленіп 20x20 м көлемінде бөлінген шаршыға салынды. Қазба жұмысы жүргізілген шаршы Әзірет Сұлтан кесенесінің оңтүстігінен 230 м жерде орналасқан.

Қазба жұмысы жүргізілген шаршыдан XIX ғасырдың аяғы және XX ғасырдың бас кезіне тән солтүстіктен оңтүстік бағытында салынған орталық көше мен қам кесектен анфиладтық үлгіде салынған тұрғын үй құрылыстары анықталып қазылды. Қазба барысында қаланың рабад бөлігін

мекендеген тұрғындардың ХІХ–ХХ ғғ. тән материалдық мәдениеті туралы біршама толымды мәлімет алынды.

Орталық Күлтөбе қалажұртының батыс бөлігінен F 12, G 12, G 13, G 14 шаршылары белгіленіп, әр шаршылар 20x20 м көлемде өлшеніп қазықтар қағылған. Қазба жұмысы жоғарыда аталған шаршыларға салынды. Қазба салынған шаршылар орталық Күлтөбеден 163 м қашықтықта. Шаршылардың үстіңгі қабатында шөп өскен, сонымен қатар шашылып жатқан қоқыстарға толы. Үстіңгі жағы тегіс емес ойлы-қырлы, шашылған қоқыстарды арнайы техникамен сүргізіп тазартылды (0). Тазаланған соң 10 см тереңдікте қазылды, тегістеу барысында пішіні дөңгелек келген тандырлар мен ошақ орындары әр жерлерден қызарып көрініп жатты.

Жалпы қазба жұмысы барысында екі ауладан, жеті жеке иеліктен тұратын тұрғын үйлер анықталды.

Бірінші аулаға (70) қатысты үш жеке иелік қазбаның F 12, G 12 шаршыларынан анықталды;

- Бірінші жеке тұрғын үй иелігінде (71–78) екі тұрғын бөлмеден тұрады. Тұрғын үй ортақ (70) аулаға қарата салынған.
- Екінші жеке тұрғын үй иелігі екі тұрғын бөлмеден тұрады, бірінші (84) бөлме шаруашылық, екінші бөлме (95) жатын бөлмеден тұрады.
- Үшінші жеке тұрғын үй иелігіне орталық (70) ауладан қысыңқы (102) дәліз арқылы кіретін болған. Тұрғын үй үш жатын (103, 111, 118) бөлмеден тұрады.

G-14 шаршысынан ешқандай құрылыс қабаттары анықталған жоқ, бұл шаршыдан тек жер ошақтар мен қоқыс шұқырлары ғана анықталды. 5-тандыр, 9-жер ошақ, 2-қоқыс шұқыры анықталды. Қазбаның солтүстік-батыс шекара кесіндісіне жақын тұстан екі (126, 127) тандыр орындары анықталды.

Бірінші (126) тандырдың сақталуы нашар, тек табан негізі ғана сақталған, жақтау қабырғасы әр жерлерінде қалған.

Жақтау қабырға әбден жанған оттың әсерінен қызарған, бетінде майда жарықша сызықтар бар. Табаны сақталмаған, әр жерлерінде қызарған от іздері байқалады. Тандыр орнының көлемі 0,87x0,78 м, ішінің тереңдігі 0,18 м.

Екінші (127) тандырдың сақталуы нашар, жақтау қабырға әбден жанған оттың әсерінен қызарған, бетінде майда жарықша сызықтар бар, жақтау қабырғасы әр жерлерінде сақталған. Табаны сақталмаған, әр жерлерінде қызарған от іздері байқалады. Тандыр орнының көлемі 0,89x0,87 м, ішінің тереңдігі 0,17 м. Екі тандыр арасы 0,48 м.

Түркістанның ежелгі тарихы жердің астында жатыр. Оның мұрағаты – археологиялық ескерткіштер болып табылуда. Ал бұл тарих пен мәдениеттің өте нәзік куәсі және құжаты. Сондықтан да, археологиялық ескерткіштерімізді зерттей келе, тарих пен мәдениет, сондай-ақ археология ескерткіштерін де қорғаудың жай-күйін жақсарту түскен абзал. Осы мақсатта 2019 жылы Күлтөбе қалажұрты кешенді түрде зерттеле бастады. Қалажұрттың іргетасы б.з.б. І-ғасырда қаланған. Қалажұрт ортағасырда Ұлы Жібек жолы бойындағы басты қалалардың біріне айналды. ХІІ ғасырда діни уағыз айтқан Ахмет Ясауи тұрған жер ретінде кеңінен танылды [15, 34–36]. Ахмет Ясауи қайтыс болғаннан кейін Ясы діни-культтық идеологиялық орталыққа айналды, оған жер жаһаннан адамдар ағылып келіп жатты. Қалажұрт Сырдың ортаңғы ағысындағы ортағасырлық Отырар, Сауран, Сығанақ қалажұрттары секілді көшпелілер мен отырықшылар арасындағы экономикалық байланыстардың орталығы болды, мұнда тек қана Оңтүстік Қазақстан қала тұрғындары мен Сарыарқа көшпенділері ғана емес, сонымен қатар Орта Азия, Еділ бойы, Шығыс Түркістан халықтары да мәдени айырбас пен сауда қатынастарын жүргізді.

Күлтөбе қалажұртында 2019 жылы жүргізілген археологиялық ғылыми-зерттеу жұмыстардың бір бағыты, Күлтөбе қалажұртының шахристан бөлігінде жүргізілді. Қазба жұмыстарын жүргізу үшін бөлінген Н 12 және І 12 шаршылары Күлтөбе

төбе қалажұртының шахристан бөлігінде, Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің оңтүстік-батысында 0,00 м қашықтықта орналасқан. Н 12 және І 12 шаршыларындағы мәдени қабатты анықтау мақсатында қазба салынды.

Қазба жұмысы басталмас бұрын шым, жантақ және түйе қарын аралас шөптері шабылып, тазаланды. Шөптері толық алынып біткеннен кейін беткі бос топырақ қабаты 0,2 м, кей жерлері 0,5 м тереңдікке (0) дейін алынып тасталды. Беткі бос топырағын алу барысында қалажұрттың бұл бөлігінен, XX ғасырда сол аумаққа жақын тұрғындардың әкеліп төгуі салдарынан пайда болған құрылыс қалдықтары және күл аралас қоқыс қабаттың орналасқандығы анықталды (1). Қазба жұмыстары барысында кей жерлерінде қоқыстың беткі жағына төгілгені анықталса, кей жерлерінде арнайы қазылып төгіліп, қайта көмілгендігі анықталды.

Күлтөбе қалажұртының шахристан бөлігінде орналасқан Н 12 және І 12 шаршыларында жүргізілген қазба жұмыстары нәтижесінде солтүстік-батыстан оңтүстік-шығысқа бағытталған ұзындығы 45,76 м, ені 7,33 м болып келетін үлкен көше және көшенің сол жағынан үлкен ауласы бар 2 иелікке қарасты 6 бөлме анықталды. Анықталған иеліктерге қарасты тұрғын үй бөлмелеріндегі тазалау жұмыстары барысында алынған керамика бөліктеріне салыстырмалы талдау жасай отырып, аталмыш иеліктердің ХІХ–ХХ ғасырларға жататындығы анықталды [7, 187–196; 13, 132; 14, 8–23].

ХІХ–ХХ ғасырларға жататын мәдени қабаттан табылған саз ыдыстардың ернеуінің сыртқы жиегінен толқын тәріздес шымшымалы өрнектер салынған құмыралар мен астаулардың бөліктері, сырты немесе іші тұтастай сары түсті бояумен көмкеріліп шыңылтырланған кеселердің сынықтары алынды. Бұл деңгейден сонымен бірге, жалпақ, тік немесе шеңбер иінді етіп жасалған жапсырмалы тұтқа бөліктері іріктеліп алынды. Сырлы ыдыстар қатарын ашық сары, сары, жасыл, қоңыр түсті сыр жағылып үстінен қара, қоңыр, көк түсті сырмен өрнектер салы-

нып шыңылтырланған орта кесе бөліктері алынды.

Қазба жұмысы Күлтөбенің солтүстігінде орналасқан Н-14, І-14 шаршыларына қатар салынды. Бастапқыда беткі күл-қоқыс және бос топырақ қабаты арнайы техникамен алынып тасталып, қырылып тазаланды. Солтүстіктен оңтүстік бағытында созылық болып жал түрінде сақталған шаршылардың батысынан солтүстік-батыстан оңтүстік-шығыс бағытында орталық көше орналасса, шығыс, солтүстік және батыс бөліктері сай түрінде сақталып отыр. Шамасы бұл сайлар бір кездері осы маңда салынған жеке иеліктерге тиесілі аула қызметін атқарған болуы мүмкін деп отырмыз. Солтүстігінде орналасқан Н-14 шаршысынан бір-біріне тақалып салынған екі тұрғын үй құрылысы анықталып қазылды. Анфиладтық үлгіде салынған, үш бөлмеден тұратын тұрғын үйлер солтүстік-шығыстан оңтүстік-батыс және солтүстік-батыстан оңтүстік-шығыс бағытында орналасқан.

Қазба салынған шаршылардан алынған заттай материалдардың ішінде ХІХ ғасырға тән саз ыдыстың сынықтарынан өзге бұйым табылмады. Бұған қарап тұрғын үй иелері қоныстарын тастап көшіп кеткен болуы мүмкін деп жорамалдап отырмыз.

Орталық Күлтөбе қалажұртының солтүстік бөлігінен J-10, І-10 шаршылары белгіленіп, әр шаршылар 20x20 м көлемде өлшеніп қазықтар қағылған. Қазба жұмысы жоғарыда аталған екі шаршыға салынды. Қазба салынған J-10, І-10 шаршылары орталық Күлтөбеден 20 м қашықтықта. Шаршылардың үстіңгі қабатында шөп өскен, сонымен қатар шашылып жатқан қоқыстарға толы. Үстіңгі жағы тегіс емес ойлы-қырлы, шашылған қоқыстар арнайы техникамен сүргізіп тазартылды (0). Тазаланған соң 10 см тереңдікте қазылды, тегістеу барысында пішіні дөңгелек келген тандырлар мен ошақ орындары әр жерлерден қызарып көрініп жатты. J-10, І-10 шаршыларынан жалпы екі құрылыс қабаты анықталды.

Түркістанның ежелгі тарихы жердің астында жатыр. Оның мұрағаты – археологиялық ескерткіштер болып табылуда. Ал

бұл тарих пен мәдениеттің өте нәзік куәсі және құжаты. Сондықтан да, археологиялық ескерткіштерімізді зерттей келе, тарих пен мәдениет, сондай-ақ археология ескерткіштерін де қорғаудың жай-күйін жақсарту түскен абзал. Осы мақсатта 2019 жылы Күлтөбе қалажұрты кешенді түрде зерттеле бастады. Қалажұрттың іргетасы б.з.б. I-ғасырда қаланған. Қалажұрт ортағасырда Ұлы Жібек жолы бойындағы басты қалалардың біріне айналды. XII ғасырда діни уағыз айтқан Ахмет Ясауи тұрған жер ретінде кеңінен танылды [15, 34–36]. Ахмет Ясауи қайтыс болғаннан кейін Ясы діни-культтық идеологиялық орталыққа айналды, оған жер жаһаннан адамдар ағылып келіп жатты. Қалажұрт Сырдың ортаңғы ағысындағы ортағасырлық Отырар, Сауран, Сығанақ қалажұрттары секілді көшпелілер мен отырықшылар арасындағы экономикалық байланыстардың орталығы болды, мұнда тек қана Оңтүстік Қазақстан қала тұрғындары мен Сарыарқа көшпенділері ғана емес, сонымен қатар Орта Азия, Еділ бойы, Шығыс Түркістан халықтары да мәдени айырбас пен сауда қатынастарын жүргізді.

Қазба жұмысы солтүстіктен оңтүстікке созылып жатқан К2, К3, L2, L3 және М3 шаршыларына, яғни, 2000 м² жерге салынды. Қазба салынған К2 және К3 шаршылары XVIII–XIX ғғ. деректерде аталатын Баулық арығының орнына 1975–1976 жж. қазылған дренажға жағалай орналасқан.

Ал, L2, L3 және М3 шаршыларында жүргізілген қазба жұмыстары барысында, солтүстік-батыстан оңтүстік-шығысқа бағытталған үлкен көшенің сол жағынан, 5 иелікке қарасты 21 бөлме анықталды. Анықталған иеліктер солтүстіктен оңтүстікке қарай шартты түрде 1, 2, 3, 4 және 5-ші иеліктер болып белгіленді.

Күлтөбе қалажұртының шахристан бөлігінде орналасқан К2, К3, L2, L3 және М3 шаршыларында жүргізілген қазба жұмыстары нәтижесінде солтүстік-батыстан оңтүстік-шығысқа бағытталған ұзындығы 105 м, ені 9,9 м болып келетін үлкен көше және көшенің сол жағынан ауласы бар 4 иелікке қарасты 20 бөлме анықталды. Анықталған иеліктерге қарасты тұрғын

үй бөлмелеріндегі тазалау жұмыстары барысында алынған керамика бөліктеріне салыстырмалы талдау жасай отырып, аталмыш иеліктердің XIX–XX ғасырларға жататындығы анықталды [7, 187–196; 13, 132; 14, 8–23].

J-4 және K-4 шаршысы Күлтөбе цитаделінің солтүстік батысындағы үлкен дренаждың оңтүстік жағасында орналасқан. Бұл жерде қазба жұмысын жүргізуіміздің негізгі мақсаты XIX–XX ғасырлармен мерзімделетін иеліктерді, осы иеліктердің өзіне тиесілі құрылыс бөліктерін, тұрғын жай орындарын, шаруашылық нысандарды және көшелерді топырақ астынан аршып олардың қалай жоспарланғандығын анықтап қайта жаңғыртуға дайындау болатын.

Қазба нәтижелеріне сәйкес аталмыш шаршылардағы құрылыстарды алты иелікке топтастырып қарастыруға болады.

Жұмыс барысында алдымен J-4 қазығының түбі реперлік нүкте ретінде белгіленді. Осыдан кейін жоғарыда айтылған шөп өскіндерін тазалау жұмыстары атқарылды. Тазалау барысында беткі қабаттан тілге тиек етерлік археологиялық олжа табылмағандықтан топырақ бетіне тереңдетіле қайта қазба салынды. Шамамен 0,45–0,60 м тереңдіктен Ресей патшалығы тұсында соғылған монеталар (әшекей ретінде қолдану мақсатында бір монета жиегінен тесілген) табылып құрылыс сұлбалары көріне бастады. Осыдан кейін беткі қабат қыру әдісі арқылы тазаланып анықталған құрыс сұлбаларының беті щетка және қалақпен аршылды. Нәтижесінде J-4 және K-4 шаршысының шекарасынан алты иеліктің төмендегідей құрылыс нысандары анықталып тіркелді.

1-Иелік: Бұл иелікке бір тұрғын жай бөлмесі (бөлме ішінен бір бүтін құмыра табылды), бір кіреберіс дәліз, сыпасы, ошағы және құдығымен бірге далалық шаруашылық нысаны жатады.

2-Иелік: Бұл иеліктің тек қана далалық шаруашылық нысаны ғана аршылды. Аталмыш иелікке тиесілі құрылыстар 1975–1976 жылдары Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің оңтүстігіндегі дренажды қазу

барысында бүлінген болса керек. Сондықтанда тұрғын жай бөлмелерін анықтау мүмкін болмады.

3-Иелік: Бұл иеліктің екі тұрғын жай бөлмесі мен екі далалық шаруашылық нысаны және сай күйінде жатқан ауласы анықталды.

4-Иелік: Бұл иеліктің құрылыстары да 1975–1976 жылдары Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің оңтүстігіндегі дренажды қазу барысында бүлінген сияқты. Өйткені бұл тұстан шынжыр табанды тракторлардың ізі айқындалды. Сондықтан осы иелікке тиесілі тек бір ғана шаруашылық нысанның жұрнағы табылды.

5-Иелік: Бұл иелікке екі тұрғын жай бөлмесі, бір кіреберіс дәліз, бір шаруашылық бөлме жатады.

6-Иелік: Алтыншы иелікке бір тұрғын жай бөлмесі, бір далалық шаруашылық бөлме және айналасы қоршау қабырғалармен бекітілген бір аула жатады.

J-4 және K-4 шаршысында жүргізілген қазба жұмысы барысында құрылыс қабаты анықталған деңгейден патша кезеңіне жататын мыс монеталар, патша әскерінің түймесі (артқы бетінде «рига левиштейн» деген жазуы бар) және темір құман табылған болатын. Осы олжаларға қарап аршылған құрылыс нысандарын XIX–XX ғасырлармен мерзімдеуге болады.

Орталық Күлтөбе қалажұртының батыс бөлігінен M-4-L-4 шаршылары белгіленіп, әр шаршылар 20x20 м көлемде өлшеніп қазықтар қағылған. Қазба жұмысы жоғарыда аталған екі шаршыға салынды. Қазба салынған M-4-L-4 шаршылары орталық Күлтөбеден 35 м қашықтықта. Шаршылардың үстіңгі қабатында шөп өскен, сонымен қатар шашылып жатқан қоқыстарға толы. Үстіңгі жағы тегіс емес ойлы-қырлы, шашылған қоқыстарды арнайы техникамен сүргізіп тазартылды (0). Тазаланған соң 10 см тереңдікте қазылды, тегістеу барысында пішіні дөңгелек келген тандырлар мен ошақ орындары әр жерлерден қызарып көрініп жатты.

Жалпы қазба жұмысы барысында үш жеке иеліктен тұратын тұрғын үйлер анықталды.

Бірінші жеке тұрғын үй иелігі бір тұрғын бөлме, бөлмеге кіреберісі алдында асқаналық тандырлар мен ошақтар, аула, сонымен қатар шаруашылық мақсатта пайдаланған қамба орындарынан тұрады. Тұрғын үй орталық үлкен көшеге қарай қараған.

Екінші жеке тұрғын үй иелігі төрт тұрғын бөлме, ас үйлік жеке шаруашылық бөлмелерден, және ауладан тұрады.

Үшінші жеке тұрғын үй иелігіне орталық үлкен көшеден тұйық көше арқылы өтетін болған. Тұрғын үй екі жатын бөлмеден тұрады. Бұл тұрғын үйде қыштан төселген едендер бар.

Қазба жұмысы солтүстіктен оңтүстікке созылып жатқан I-5, J-5, K-5 шаршыларына, яғни, 600 м² жерге салынды. Қазба салынған J-5, K-5 шаршыларының басым бөлігін тұрғын үйлердің арасын бөліп жатқан су қоймалары алып жатыр. XVIII–XIX ғғ. жеткен деректе қала орталығының батыс жағынан Тастақ өзені ағып жатса, шығысынан, яғни, қаланың цитадель бөлігінен Баулық атауымен арық кесіп өткені айтылады. Қаланың цитадель бөлігінде жиі орналасқан су қоймаларына осы Баулық арығы арқылы су жиналған болуы мүмкін. Бұл жерде орналасқан су қоймаларының көлемдері әркелкі, ең кішілерінің дм 19–20 м болса, үлкен су қоймаларының дм 50–60 м-ге дейін жетеді.

Қазба жұмысы I5, J5 және K5 деп белгіленіп 20x20 м көлемінде бөлінген шаршыларға салынды. Қазба жұмысы жүргізілген шаршылар Күлтөбе қалажұртының солтүстік-батыс цитадель бөлігіне сәйкес келеді.

Қазба жұмысы жүргізілген шаршылардан XIX ғасырдың аяғы және XX ғасырдың бас кезінде салынған екі көше мен көшелерді бойлай қам кесек пен күйдірілген қыштан салынған тұрғын үй, сауда орындарының құрылыстары анықталып қазылды. Қазба барысында қала орталығын мекендеген тұрғындардың материалдық мәдениеті туралы біршама толымды мәлімет алынды.

Күлтөбе қалажұртының батысына қазба салынбас бұрын алдын-ала барлау жұ-

мыстары жүргізілді. Батыс бөлігінің жер бедері тегіс емес ойлы-қырлы болып келген. 2019 жылға жоспарланған қазбаның орнының батыс шеткі шекара нүктелері L-1, M-1, N-2, O-3, P-4, Q-5, R-6, S-7, T-8, U-9, V-10, W-11 шаршыларының бойымен белгіленіп сызылған. Қазба салынатын орынның беті түгелдей күл-қоқысқа айналған, қоқыстарды арнайы техникамен әр жерлерге үйіп төккендігі анық байқалып жатыр. Бұл қоқыстарды жұмысшылардың көмегімен тазалап алу мүмкін болмады, тек арнайы техниканың көмегімен алынып тасталды.

Көше анықталып басып өткен шаршылар;

- K2 – шаршысының солтүстік-батыс бұрышы мен оңтүстік шекара кесінділерін басып өткен;
- L2 – шаршысының солтүстік және шығыс шекара кесінділерін басып өткен;
- L3 – шаршысының батыс және оңтүстік шекара кесінділерін басып өткен;
- M3 – шаршысының солтүстік-батыс бұрыш мен оңтүстік-шығыс бұрышты басып өткен;
- M4 – шаршысының оңтүстік-батыс бұрышын басып өткен;
- N3 – шаршысының солтүстік-шығыс бұрышын басып өткен;
- N4 – шаршысының солтүстік-батыс бұрышы мен оңтүстік шекара кесіндісін басып өткен;
- O4 – шаршысының солтүстік және шығыс шекара кесінділерін басып өткен;
- O5 – шаршысының батыс шекара кесіндісін басып өткен;

Жоғарыда сипатталған көшені ашу барысында еш керамика бөліктері табылмады, топырағы қатты тапталып қалған, арасында майда тастар мен сынық қыштардың бөліктері араласып жатты.

Үлкен жолдың табаны жоғарғы қабаттан 0,8 м тереңдіктен ашылды. Жол та-

банына уақ малдың майда сүйектері мен керамика сынықтары аралас сұрғылт түсті топырақ төгіліп, үстін нығыздап таптаған. Тапталған топыраққа қарап көше бірнеше мәрте жөнделгендігі байқалады. Себебі жол бетінің топырағы қабыршақтанып алынып жатты.

S-11 шаршысы солтүстік бөлігі солтүстік-шығыстан оңтүстік-батысқа қарай ұзынша дөңес (0) ретінде сақталынып қалған, батыс бөлігі ұшбұрыш тәрізді болып келеді.

Дөңестің оңтүстік, шығыс, солтүстік бөліктері қара жолды салу барысында мәдени қабаты бұзылған. Шаршының солтүстік бөлігінен су жүретін канал арық болған, каналдың біраз бөлігі техника көмегімен тегістеліп кеткен. Канал шығыстан батысқа қарай бағыттталып ескерткіштің шығысынан анықталынған су қоймасынан бастау алған және ескерткіштің батыс бөлігіндегі рабад аумағын сумен қамтамасыз етіп отырған. Қазбаның беткі шым қабатына қалың шөп өскіндері өскен, жер деңгейі тегіс келеді, шым қабатын тазалау барысында құрылыс орындары айқындала бастады. Беткі шаңдақты топырақ қабатын 10 см тереңдіктен тазаланғаннан кейін құрылыс орындары толығымен анықталынды. Беткі топырақ қабатын аршу барысында шыны және сырлы керамикалық ыдыстардың табан, бүйір сынықтары табылды.

S-13 шаршысы T-13 шаршысының солтүстігінде орналасқан жалпы көлемі 20x20 м, шаршының оңтүстік бөлігі биік дөңес болып сақталып қалған. Солтүстік және оңтүстік бөлігі батыстан шығысқа қарай бағытталған қара жолды салу барысында мәдени қабаты толығымен бұзылған. Шығыс бөлігі терең ойпат болып қалған, шамасы кеңес заманында техниканың көмегімен алынып орнына қоқыс тасталған. Қазбаның беткі жағы қалың шөп өскіндері өскен, беткі жер деңгейі ойлы-қырлы болып келеді. Шым қабаты шөптен тазаланып беткі бос топырағын қазу барысында 0,10 м тереңдіктен құрылыс қабырғаларының сұлбалары айқындала бастады (0).

S-13 шаршысынан анықталынған тұрғын үй иелігі үш бөлмеден тұрады. Көршілес шаршылардан анықталған тұрғын үйлерге қарағанда сақталынуы біршама жақсы. Қабырғалардың ішкі беттерінің сылақтар сақталған сондай-ақ сылақ беті әкпен ақталған. Қазба барысында екі құрылыс қабатынан тұратындығы анықталынды, яғни тұрғын үй орыны құлағаннан кейін қайта тұрғызылған. Қайта тұрғызу барысында тұрғын үйдің жалпы жоспары өзгермеген, қайта үстіңгі бөлмелердің қабырғалары әкпен ақталған, терезе жақтаулары алебастрмен сыланған, сылақ бөліктері қазба барысында көптеп табылды. Тұрғын үйдің екінші бөлмесін қазу барысында темірден жасалған шаруашылыққа арналған құралдар көптеп табылды. Екінші бөлменің қабырғасын тазалау барысында 1866 жылғы айналымда болған тиын табылғандықтан және құрылыс орындарының басқа аршылардағы құрылыстармен байланыстығына қарап, тұрғын үй XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың бірінші онжылдығына қатысты деп тұжырымдауға болады.

U-10 шаршысы, жаңа қазба орны Күлтөбе шахристанының оңтүстігінде дөңес жерде орналасқан. Биік дөңестің солтүстігінен қара жол шығысқа қарай салынған, жол деңгейімен есептегенде дөңестің биіктігі 2,5 м. Қазба дөңестің батыс бөлігінен көлемі 20x20 м.

Қазба жұмыстарын жүргізу үшін бөлінген U10, U11, U12, T11 және V11 шаршылары аталмыш төбенің үстінде орналасқан. Төбеде орналасқан U11 шаршысына қазба салынды. Қазба шекаралары әлемнің төрт тарапына жандарымен қараған. Көлемі 20x20 м. қазба алаңының солтүстік батыс бөлігі биіктеу, ал оңтүстік шығыс бөлігі болса төменде орналасқан. Оңтүстік батыс бұрышында көлікпен шамамен екі көлік 20 ғасырдың қоқысы төгілген. Қазба орының беті толықтай 20 ғасырға тән күл, қоқыстармен көмкерілген. XX ғ. 60–70 жылдарына тән фарфор ыдыстарының сынық бөліктері алынды.

U-10 қазбасынан аршылған құрылыс орындарының жалғасын анықтау мақсатында қазбаның солтүстік бөлігінде ор-

наласқан T-10 шаршысы қазылды. Қазбаның беткі жағы май топырақты болып келеді және қазіргі заманның қоқыстары тасталған. Жер деңгейі бірдей емес солтүстік-батысқа қарай еңіс болып келеді, бұл дөңестің солтүстік-батыс бөлігі қара жолды салу барысында бұзылған. (0) Беткі топырақ қабатын қазу барысында сырлы сырсыз керамикалық сынықтар көптеп жинақталды. Сырсыз керамикалар жиынтығы біртегіс табанды шарықта жасалған шарықта жасалынған құмыраның бүйір сынықтарынан тұрады. Табылған материалдардың ішінде тандыр ошақ қақпағының тұтқасы да кездеседі. Тұтқа пішіні саңырауқұлақ тәрізді биіктігі 12 см, негізгі бөлігі цилиндр тәрізді, орта бөлігіне көлденең бағытта саусақпен салынған шымшыма түрінде белдемше өрнегі бар.

Сырлы тостаған бөліктері табаны дөңгелек пішінді сақина тәрізді ішкі бетіне сары түсті сырмен көмкеріліп қоңыр түсті бояумен гүл дестесі тәрізді өрнектер салынған.

Беткі топырақ қабатын тазаланғаннан кейін қазба орнынан бірнеше жерлеу орындары мен қоқыс шұқырлары анықталды (53). Бірінші жерлеу орны қазбаның орта тұсынан жердің беткі кеңістігімен есептегенде 0,30 м тереңдіктен аршылды. Адам қаңқасы басымен солтүстікке қарата арқасымен жатқызылған, жүзі батысқа қаратылып оң қолы кіндік тұсына, сол қолы жанына қойылған. Қабірдің ұзындығы 1,70 м ені 0,40 м.

T-10 шаршысын қазу барысында үш бөлмеден тұратын үлкен ауласы бар бір жанұяға тиесілі иелік орны анықталды. Тұрғын жайдың бөлмелерінің сақталуы орташа деңгейде, құрылыс орындарының кейбір бөліктері қабір орындарының және жоғарғы құрылыс қабатына қатысты қоқыс шұқырларын қазу барысында бұзылған. Жалпы үш құрылыс қабатынан тұратын қазба орнының бірінші құрылыс қабаты негізінен жерлеу орындарынан тұрады. Көршілес шаршылардағы аршылған жерлеу деңгейлерімен бірдей болғандықтан жерлеу орындары XVII–XVIII ғғ. кезеңіне қатысты. Керамикалық материалдар негізінен қоқыс шұқырла-

рынан табылды. Екінші құрылыс қабатына қатысты құрылыс орындарынан тек қоқыс шұқырлар ғана жатады, тұрғын үй жайлары толығымен бұзылған. Екінші құрылыс қабатына қатысты шұқырлардан табылған керамикалық материалдарға сүйене отырып, екінші құрылыс қабатының ғасыр кезеңін анықтауға біршама мүмкіндік бар. Екінші құрылыс қабатына қатысты шұқырлардан табылған араб графикасына ұқсас және тамшы тәрізді төрт жапырақшалы өсімдік тәрізді тостағандар, сырлы құмыралар ертерек кезеңдерде Түркістан қаласында жүргізілген археологиялық жұмыстар барысында XIV–XV ғғ. кезеңіне қатысты құрылыс қабатынан табылған. Негізгі бөлігі қырлы болып келетін майшамдар тек Түркістан емес Отырар қалажұртынан XV ғ. қатысты құрылыс қабатынан табылған. Үшінші құрылыс қабатына қатысты тұрғын жай орындарына сырлы ыдыстар табылмады, осы қабатқа қатысты қоқыс шұқырынан қолмен жапсыра пішінге келтірілген үлкен кіші құмыралар Қаратөбе, Отырар ескерткіштерінің XII–XIII ғғ. кезеңдеріне тән мәдени қабатынан табылған. Қолмен жапсыра пішінге келтірілген иық бөлігінде түртекейі бар құмыра Сидак ата қалажұртының VIII ғ. қатысты құрылыс қабатынан табылып отыр. Жалпы алғанда Т-10 шаршысынан үш құрылыс қабатынан тұратын құрылыс орындарының қирандылары толығымен анықталды.

Т-12 шаршысы Т-11 шаршысының шығыс бөлігінде орналасқан көлемі 20x20 м, қазбаның беткі жер деңгейі бірдей емес. Орта тұсы солтүстік-шығыстан оңтүстік-батысқа қарай созылып жатқан дөңес болып қалған. Шаршының солтүстік-батыс және шығыс бөлігі ойыс болып келеді, биік жермен есептегенде 1,50 м айырмашылығы бар, шамасы кеңес заманы кезінде арнайы техникамен алынып орнына қазіргі заманның қоқысы тасталған (0). Шаршының солтүстік-шығыс бұрышына таман дм 1,5 м шұқыр қазылып ішкі кеңістігі қазіргі заманғы құрылыс қалдықтарымен толтырылған. Шаршының беткі қоқыс қабатын тазалау барысында ешқандай ортағасырлық керамикалық материалдар табылмады. Қазба барысында екі дана кеңес за-

манында қолданыста болған тиындар мен мыс білезіктің сынық бөлігі табылды.

Күлтөбе цитаделінің сыртқы қамалын анықтау мақсатында қазбадан алдын Күлтөбенің (цитадель) оңтүстігінде, О11 және О12 шаршыларына сәйкес келетін, 1999 жылы салынған шурфтың кесіндісіне макроскопиялық анализ жүргізілді. Нәтижесінде шурфтың солтүстік шығыс жиегінің кесіндісінен бетін су шайып құзданып тұрған бұрынғы (пахса және кесектен? тұрғызылған) қамалдың сұлбасы белгілі болды. Бірақ алғашқы археологиялық есептерде бұл қамал жайында ешқандай мағлұмат кездеспейді. Сол себепті осы қамалдың нақты өлшемін және құрылымын анықтау мақсатында, О12 шаршысында орналасқан шурфтың солтүстік шығыс жиегін жағалай солтүстік батыс, оңтүстік шығысқа қарай бағыттала траншея салу көзделді. Қазба О12 шаршысында жүргізілгенмен N11 шаршысының оңтүстік шығыс бұрышы мен N12 шаршысының оңтүстік батыс бұрышының азғана бөлігін де қамтыды.

Алаңда қазба жұмыстары жүргізбестен бұрын суретке түсіру жұмыстары жүргізілді. Суретке түсіру жұмыстары аяқталғаннан кейін қазба алаңының беткі қабатындағы шөптер тазартылды. Тазалау жұмысы аяқталысымен қазба алаңының жоғарғы қабатынан 0,9–2,5 м қалыңдықтағы бұрынғы қазбадан шығарылған бос топырақты қабат (0) алынып тасталды. Қазба жұмыстары барысында бұрынғы қазбадан шығарылған бос топырақты қабаттан керамика, шыны сынықтары, кесек және кірпіш бөліктері, ірілі-ұсақты мал сүйектерінің қалдықтары, ірілі-ұсақты тастар анықталды. Сонымен қатар аталмыш қабаттан адам сүйектерінің кейбір бөліктері де табылды.

Қазба жұмыстары барысында бұрынғы қазбадан шығарылған бос топырақты қабаттың астында XX ғасырда сол аумаққа жақын тұрғындардың әкеліп төгуі салдарынан пайда болған құрылыс қалдықтары аралас сұр түсті күл қабаттың (1) орналасқандығы анықталды. Атап айтатын болсақ, күл қабаттан жартылай жанған көмір және ағаш қалдықтары, мата шірін-

ділері, шыны сынықтары, фарфорлы шыңылтырланған ыдыстардың бөліктері, темір шірінділері, дәрі-дәрмектің шыны қораптары, резеңке бөліктері және күнделікті тұрмыста қолданылған заттардың қалдықтары табылды. Күл қабаттың қалыңдығы 0,5–0,10 м құрайды.

Күлтөбе цитаделінде жүргізілген бұрынғы қазбадан шығарылған бос топырақты қабаттың астында, қазба алаңының беткі қабатынан есептегенде 0,51 тереңдікте шым қабаттың (2) орналасқандығы анықталды. Шым қабатта бос топырақтың астында қалып қойғандықтан курап қалған шөп қалдықтары мен тамырлары анықтала бастады. Қазба жұмысы барысында шым қабаттың қалыңдығы 0,05 м екендігі анықталды.

011 шаршысындағы №3 кесіндіде жүргізілген қазба жұмыстары барысында, жердің беткі қабатынан 2,6 м тереңдіктен, қазба алаңының оңтүстік-батыс жиегінен 1,8 м, солтүстік-батыс жиегінен 1,98 м қашықтықтан мүрде (4) анықталды. Тазалау жұмысы барысында, мүрденің шалқасынан жатқызылып басы солтүстік-батысқа бағытталғандығы, беті батысқа қаратылып, екі қолы жамбасына қойылып, екі аяғы созылыңқы түрде бір-біріне біріктіріліп жерленгендігі анықталды. Мүрде жақсы сақталған, ұзындығы 1,67 м. Мүрденің мойын бөлігіндегі бос топырақты тазалау барысында қызғыш сары түсті тастан жасалынған, ортасы тесік 1 дана моншақ табылды.

Күлтөбе цитаделінің оңтүстік қамал қабырғасын және құрылыс қабаттарын анықтау мақсатында салынған №3 стратиграфиялық кесіндінің нәтижесінде, Күлтөбе цитаделінің сыртқы қамал қабырғасының 2 м қалыңдықта 2 м тереңдікке дейін сақталғандығы анықталды. Сонымен қатар, қамал қабырғасының сыртында ені 4 м, тереңдігі 1,5 м ор қазылып ішіне су толтырылғандығы және жердің беткі қабатынан 4,5 м тереңдікте құрлық қабатының басталатындығы анықталды.

Ал, №3 стратиграфиялық кесіндіде жүргізілген қазба жұмыстары барысында анықталған құрылыс қабаттарына келер болсақ, жердің беткі қабатынан есепте-

генде 2,6 м тереңдіктен зират (XIII–XV ғғ), 2,75 м тереңдіктен бірінші құрылыс қабатына жататын солтүстік-батыстан оңтүстік-шығысқа бағытталған тұйық көше және тұрғын үйдің 3 бөлмесі (IX–X ғғ), 2,9 м тереңдіктен екінші құрылыс қабатына жататын тұрғын үйдің 2 бөлмесі (VIII–IX ғғ), 3,3 м тереңдіктен үшінші құрылыс қабатына жататын тұрғын үйдің 3 бөлмесі (VI–VII ғғ), 3,85 м тереңдіктен төртінші құрылыс қабатына жататын алтарь ошақты тұрғын үйдің 3 бөлмесі анықталды (IV–V ғғ).

Бірінші құрылыс қабатына жататын көше және тұрғын үй бөлмелерінен табылған қолда пішімделіп жасалған, сырты ангобталған, тұтас батырмалы әдіс арқылы безендірілген керамика бөліктеріне және табаны шеңбер пішімді тегіс, бүйірі шығыңқы, тұтқасы ілмек пішімді, мойыны цилиндр пішімді, кең ауызды, ернеуі тік, ангобталған саптаяққа салыстырмалы талдау жасай отырып, бұл қабаттың Қарлұқ қағанатының және Қарахан мемлекетінің билік құрған кезеңіне, яғни IX–X ғасырларға жататындығы анықталды. Аталмыш қабаттан табылған саздан жасалған ыдыстардың үлгілері Құйрықтөбе [15, 119], Отырар [16, 87–93] және Шойтөбе [5, 175–193; 17, 71–79] қалажұрттарында жүргізілген қазба жұмыстары барысында табылған. Аты аталған ескерткіштерден табылған осындай үлгідегі саз ыдыстар IX–X ғасырларға жатқызылуда.

Екінші құрылыс қабатына жататын тұрғын үй бөлмелерінен табылған саз ыдыстарға және Түргеш қағанаты тұсында қолданыста болған теңгеге салыстырмалы талдау жасай отырып, бұл қабаттың Түргеш қағанатының билік құрған кезеңіне, яғни VIII ғасырға жататындығы анықталды. Аталмыш қабаттан табылған саздан жасалған ыдыстардың үлгілері Көк-Мардан [18, 71–75], Жаушықұм және Ақтөбе 1 қалажұрттарынан жүргізілген қазба жұмыстары барысында табылған [18, 80–150]. Аты аталған ескерткіштерден табылған осындай үлгідегі саз ыдыстар VIII ғасырға жатқызылуда.

Үшінші құрылыс қабатына жататын тұрғын үй бөлмелерінен табылған саз ыдыстарды Сырдың ортаңғы ағысындағы

Ерте Ортағасырлық ескерткіштерден табылған керамикалармен салыстырмалы талдау жасай отырып, бұл қабаттың Түрік қағанатының билік құрған кезеңіне, яғни VI–VII ғасырларға жататындығы анықталды. Аталмыш қабаттан табылған саздан жасалған ыдыстардың үлгілері Жаушықұм және Ақтөбе 1 қала-жұрттарынан жүргізілген қазба жұмыстары барысында табылған [18, 80–150]. Аты аталған ескерткіштерден табылған осындай үлгідегі саз ыдыстар VI–VII ғасырларға жатқызылуда.

Төртінші құрылыс қабатына жататын алтарь ошақты тұрғын үй бөлмелерінен табылған саз ыдыстарға салыстырмалы талдау жасай отырып, бұл қабаттың Қаңлы мемлекетінің ыдырау кезеңіне, яғни IV–V ғасырларға жататындығы анықталды. Аталмыш қабаттан табылған саздан жасалған ыдыстардың үлгілері Жаушықұм және Ақтөбе 1 қалажұрттарынан жүргізілген қазба жұмыстары барысында табылған [18, 80–150]. Аты аталған ескерткіштерден табылған осындай үлгідегі саз ыдыстар IV–V ғасырларға жатқызылуда.

Көне Түркістан қаласының орнында 2019 жылы жүргізілген археологиялық ғылыми-зерттеу жұмыстары аясында, Қожа Ахмет Ясауи кесенесінен оңтүстікке қарай 401 м қашықтықта орналасқан сайда шурф салынды. Сайдың теңіз деңгейінен биіктігі 199,541 м, ал көлемі болса 55x43 м болып келуде. Қазба жұмыстарын жүргізу үшін бөлінген J16, K16 және K17 шаршылары сайдың ішінде орналасқан. Сайда орналасқан K16 шаршысының солтүстік жиегінен 0,25 м, батыс жиегінен 0,25 м қашықтықтан шурф салу үшін көлемі 4x4 м алаң белгіленді. Көлемі 4x4 м болып келетін шурфтың оңтүстік шығыс бөлігі биіктеу болып келуде. Ал солтүстік шығыс бөлігі болса төменде орналасқан. Шурфтың батыс жиегі сыртқа қарай биіктеуде. Шурф кесінділерімен дүниенің төрт тараптарына бағыттала түсірілді. Шурф салудағы негізгі мақсат – сайдағы мәдени қабаттарының кезеңдерін анықтау, оларды зерттеу және құрлық қабатына дейін жеткізу.

K16 шаршысында орналасқан N°2 шурфта жүргізілген қазба жұмыстары

барысында тамыр аралас сарғыш түсті бос топырақ қабаттың қалыңдығы 0,2 м екендігі анықталды. Ал тамыр аралас сарғыш түсті бос топырақ қабаттың астында, жердің беткі қабатынан 0,2–0,35 м аралықта XX ғасырда сол аумаққа жақын тұрғындардың әкеліп төгуі салдарынан пайда болған құрылыс қалдықтары аралас сұр түсті күл қабаттың орналасқандығы анықталды. Аталмыш қабаттан, XX ғасырға жататын шыны сынықтары, шыны шөлмектің түбі, фарфор ыдыстың түбі, ас үй пышағы, тотыққан темір бөліктері, көң, резина, шифр, күйген қыш, ірілі-ұсақты жан-жануар сүйектерінің қалдықтары және жұмыр тастар табылды. Сонымен қатар, аталмыш қабаттағы бос топырақты тазалау барысында, шурфтың оңтүстік шығыс бұрышынан жүйесіз жатқан күйген кірпіш жиынтығы және тотыққан темір бөліктері табылды. Күйген кірпіштердің көлемдері 26,5x23,5 см, қалыңдығы 7 см.

N°2 шурфтың солтүстік кесіндісінен жердің беткі қабатынан 1,1–1,7 аралықтағы қабатта бір-біріне параллель орналасқан 4 қатар ашық сұр түсті шөгінділердің іздері анықталды, шөгінділердің қалыңдығы 1–2 см.

K16 шаршысындағы N°2 шурфта жүргізілген археологиялық ғылыми-зерттеу жұмысы барысында анықталғандай, бұл сайдың XVII ғасырдан бері тоған қызметін атқарғандығы анықталды. Анықталған мәдени қабаттар толықтай зерттеліп болғаннан кейін қауіпсіздік шараларын сақтау мақсатында қазылған шурф айналдыра қызыл жолақты жіппен қоршалды.

K16 шаршысында орналасқан N°2 шурфта жүргізілген қазба жұмыстары барысында табылған заттай материалдардың негізгі бөлігін саздан және фарфордан жасалынған ыдыс сынықтары құрайды.

N°2 шурфтағы құрлық қабатына дейінгі аралықта табылған жәдігерлердің XVII–XX ғғ. жататын жалпы саны 96 дана саздан, фарфордан және шыныдан жасалынған ыдыс бөліктері жинақталды. Жинақталған ыдыс бөліктерінің 22 данасының сызбасы сызылып ғылыми сипаттамасы жасалды. Ал қалған 74 данасы құрамына және бөлі-

гіне қарай топтастырылып суретке түсірілді. Суретке түсірілген 74 дана жәдігердің 62 данасын саздан, 9 данасы фарфордан жасалынған ыдыстардың бөліктері құрайды. Ал қалған 3 дана жәдігердің 2 данасы сырлы қаптамалардан, ал 1 данасы шыныдан жасалынған құтыдан тұрады. Саздан жасалған 64 дана ыдыс бөліктерінің 53 данасы сырлы және сырсыз ыдыстардың бүйір жақтаулары, 4 данасы шүмек бөліктерінен, 3 данасы сырлы және сырсыз ыдыстардың табан бөліктерінен, 1 данасы тұтқа, 1 данасы сипаядан тұрады.

Қазба жұмыстары жүргізілген Күлтөбе қалажұрты Түркістан облысындағы Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің 200–300 м оңтүстік іргесінде орналасқан. Географиялық координаттары 4793875.006, 440969.729. Теңіз деңгейінен биіктігі 200–207 м. Бұл қалажұрттың зерттелу тарихына қарасақ бастапқы кезде қалажұрттың жасын, архитектуралық ерекшелігін және мәдени даму тенденциясын анықтау мақсатында Л. Ерзакович, Е. Смагулов [1, 67], А. Ержигитова, М. Тұяқбаев және М. Елеуов т.б. ғалымдардың зерттеу жұмыстарын жүргізгендігін көруімізге болады. Осы зерттеу жұмыстары нәтижесінде Күлтөбе қалажұртының мерзіміне байланысты пайымдаулар жасалып, белгілі бір дәрежеде мәдени қыр-сырлары ақтарылған.

Түркістан қаласының облыс болып өзгеруіне байланысты Ақылбек Серік Шаймерденұлы бастаған зерттеу тобымызға да ағымдағы жылдың қазба маусымында осы жерде зерттеу жұмыстарын жүргізу мүмкіндігі туындады. Зерттеу тобының негізгі мақсаты жаңа облыстың жаңа құрылыс стратегиясына сәйкес айқындалды. Яғни Күлтөбе қалажұрты орнына тұрғызылғалы жатқан ашық аспан астындағы мұражай мен саябақ орындарында жүйелі түрде зерттеу жұмыстарын жүргізіп, археологиялық жаңа деректер арқылы Күлтөбе қалажұртының жасын анықтау және мәдени қабаттарын нақтылай түсу болатын.

Айқындалған мақсаттарға сәйкес Күлтөбе қалажұртында қазба жұмыстарынан алдын қазба жүргізілетін орындар жүйелі

түрде шаршыларға бөлінді. Бөлінген шаршылар латын әріптерімен және сандармен қатар шифрленді. Осыдан кейін қазба жүргізілетін жалпы алаңқайдың топографиясы түсіріліп картасы жасалынды. Екінші кезекте жалпы алаңқайдың бетінде жатқан қоқыс орындарының картасы жасалынды. Бұл карта арқылы қалажұрттың қай тұсында археологиялық ескерткіштердің көп немесе аз шоғырланғандығы анықталды. Осыдан кейін жұмысшы күшін және уақытты тиімді пайдалану мақсатында жұмыс жүргізу тәртібі бекітілді. Осы тәртіп бойынша археологиялық ескерткіштер аз шоғырланған орындарға алдын ала шурф салу көзделді.

Жоғарыда атап өткеніміздей қазба орындары қапталдарымен дүниенің төрт тарапына бағыттталып көлемі 20x20 м шаршыларға бөлініп, әр қазба орындары латын әріптерімен қатар сандар арқылы рет ретімен белгіленді. Белгіленген В19, С18, С19, D18, D19, E17, E18 және E19 шаршылары ескерткіштің шығыс бөлігіндегі үлкен сайға сәйкес келді.

Сол себепті осы сайдың мәдени қабатын және тарихи маңыздылығын анықтау үшін С18 шаршысының солтүстік-шығыс бұрышынан 4x4 өлшемінде шурф қазу көзделді. Жалпы жоғарыда аталған шаршыларға сәйкес келетін сайдың бетін қазбаға дейін жұқалап шым, жантақ және түйе қарын көмкеріп жатты. Ал В19 шаршысының солтүстік-шығыс шетінде жатқан тұрмыстық қоқыс пен қатар E18 шаршысының солтүстік-шығыс шетінде бетон қалдықтарының төгілгендігі белгілі болды.

Келтірілген археологиялық деректер мен табылған жәдігерлерге сүйене отырып төмендегідей қорытынды жасауға болады.

Реперлік нүктеден бастап 1,24 м тереңдікке дейінгі аралықта табылған археологиялық материалдарды ХІХ ғасырдың соңы, ХХ ғасырдың үшінші ширегіне жатқызуға болады. Бұл пайымдауды 2009 жылы Күлтөбе қалажұртының шахристанында жүргізілген зерттеу жұмыстарының нәтижелері [19] және біздің N°1 шурфында тапқан Ресей патшасы Александр 2-ге тиесілі күміс монета қуаттай түседі.

1,24–1,55 м тереңдіктер арасында табылған археологиялық материалдарды XVIII ғасырдың екінші жартысымен мерзімдеуге болады. Өйткені Е. Смағұлов тарапынан 2009 жылы Күлтөбе қалажұртының шахристанында табылып XVIII ғасырға жатқызылған шыңылтырлы саз ыдыс бөлшегі [19] мен біз қазған №1 шурфындағы саз ыдыс бөлшегі бір-біріне өте ұқсас келеді.

1,55–2 м тереңдіктер арасынан және бадраб орнынан табылған саз ыдыс бөлшектерін XIII–XII ғасырларға жатқызуға болады. Осыларға ұқсас бөлшектер Ескі Сауран (Қаратөбе) [6, 347] қаласынан табылған. Бұларды М. Тұяқбаев X–XII ғасырларға жатқызған [13, 130–133].

Жалпы қазба нәтижесі шурф салынған орында мәдени құрылыс қабатының жоқ екендігін көрсетті. Сонымен қоса кесіндіде анықталған алювийлік шөгінді бұл жерде ұзақ уақыт су жатқандығын айғақтап берді. Осының өзі бұл жерге қандайда бір маңызды құрылыс тұрғызудың қолайсыз екендігін көрсетеді.

Күлтөбе цитаделінің оңтүстік қамал қабырғасын және құрылыс қабаттарын анықтау мақсатында салынған №3 стратиграфиялық кесіндінің нәтижесінде, Күлтөбе цитаделінің сыртқы қамал қабырғасының 2 м қалыңдықта 2 м тереңдікке дейін сақталғандығы анықталды. Сонымен қатар, қамал қабырғасының сыртында ені 4 м, тереңдігі 1,5 м ор қазылып ішіне су толтырылғандығы және жердің беткі қабатынан 4,5 м тереңдікте құрлық қабатының басталатындығы анықталды.

Ал, №3 стратиграфиялық кесіндіде жүргізілген қазба жұмыстары барысында анықталған құрылыс қабаттарына келер болсақ, жердің беткі қабатынан есептегенде 2,6 м тереңдіктен зират (XIII–XV ғғ), 2,75 м тереңдіктен бірінші құрылыс қабатына жататын солтүстік-батыстан оңтүстік-шығысқа бағытталған тұйық көше және тұрғын үйдің 3 бөлмесі (IX–X ғғ), 2,9 м тереңдіктен екінші құрылыс қабатына жататын тұрғын үйдің 2 бөлмесі (VIII–IX ғғ), 3,3 м тереңдіктен үшінші құрылыс қабатына жататын тұрғын үйдің 3 бөлмесі (VI–

VII ғғ), 3,85 м тереңдіктен төртінші құрылыс қабатына жататын алтарь ошақты тұрғын үйдің 3 бөлмесі анықталды (IV–V ғғ).

Маусымдық далалық зерттеу жұмысы барысында, Күлтөбе қалажұрты цитаделінің солтүстік-батысындағы рабат орнында қазба жұмыстары жүргізілді. Цитадель бөлігінде жүргізілген археологиялық ғылыми-зерттеу жұмыстары барысында XIX–XX ғасырларға жататын құрылыс қабаты толық ашылып зерттелді.

Бұл тұста анықталған маңызды құрылыстардың бірі үлкен көше болып табылады. Бұл көше оңтүстік-шығыстан солтүстік-батысқа бағытталған. Көшенің екі жиегіне жұмыр тастар орнатылған. Көшенің ұзындығы 105 м, ені 9,8 м. Көшедегі бос топырақты тазалау барысында XIX–XX ғасырларға жататын керамика сынықтары және теңгелер табылды.

Бұл көше цитадель бөлігіне салынған қазбаның оңтүстік-батыс шекарасы болып табылады. Үлкен көшеден солтүстікке қарай жеке тұрғын үйлермен байланыстырып тұратын тұйық көшелер тартылған. Осы көшелерді жағалай 14 тұрғын үй иелігі анықталып, толық ашылды. Аталмыш иеліктерде жүргізілген қазба жұмыстары барысында XIX–XX ғасырларға жататын керамика сынықтары көп мөлшерде алынды.

Қазба барысында анықталған тұрғын үйлердің арасында бір немесе екі бөлмелі үйлермен қатар үш және төрт бөлмеден тұратын үлкен үйлерде кездеседі. Сонымен қатар I 5, J 5 және K 5 шаршыларынан солтүстік-батыстан оңтүстік-шығыс бағытында бір-бірінен 5,7 м қашықтықта қатар салынған екі көше анықталды. Бір бағытта салынған көшелердің солтүстік-батыс бөлігі дренаж қазу кезінде бүлінген. Оңтүстік-батыс көшенің анықталған ұзындығы 43,76 м, ені 3 м. Көшенің оңтүстік-шығыс бөлігі K 5 шаршысына өтіп, көлденеңінен салынған тұрғын үйге тіреліп, оңға, яғни, оңтүстік-батысқа бұрылып, қолдан үйілген жал арқылы келесі жеке тұрғын үй иелігіне барса, солтүстік-батыс бөлігі I 4 шаршысынан анықталып отыр. Екі жол да күл аралас топырақпен тапталып жасалған. Бұл екі жол да біршама уақыт тұрақты пайдаланылған болуы мүм-

кін, жолдардың әр жерінен жүргізілген жөндеу жұмыстары осыны айғақтайды.

Солтүстік-шығысында орналасқан көшенің ені 3,6 м, анықталған ұзындығы 22 м. Көшенің солтүстік-батыс бөлігі дренаж қазу кезінде бүлінген болса, оңтүстік-шығыс бөлігі J 6 шаршысына өтіп тұрғын үйге келіп тұйықталады. Жолды ашып тазалау барысында солтүстік-шығысынан анықталған жолдың үстінен сырлы-сырсыз керамика сынықтарынан басқа екі дана XIX ғасырға жататын қоқан фулустері мен ресей патшасының мыс теңгелері алынды.

Екі көшенің ортасында сауда қатары болуы мүмкін, оңтүстік-шығыстан солтүстік-батыс бағытында ұзына бойы қатарласа салынған құрылыс нысаны бөліп жатыр. I 5 және J 5 шаршыларынан анықталған сауда нысаны көлемдері әртүрлі болатын 6 бөлмеден тұрады. Құрылысқа көлемі 30x17x8 см келетін қам кесектер пайдаланылған. Қазба барысында анықталғанындай сауда қатарының солтүстік-батысында орналасқан үш бөлменің төрт жағы жабық болса, оңтүстік-шығысында орналасқан үш бөлме бастырма түрінде салынған, алды ашық сауда орындары болуы мүмкін, солтүстік-шығыс қабырғалары анықталмады. Сонымен қатар, жоғарыда аталған төрт қабырғасы толық анықталған үш бөлме қабырғаларының соңғы қатарлары сақталуы себепті бөлмеге кіретін есік орындары анықталмады.

Жоғарыда аталған көшелерді жағалай XIX ғасырға тән қоқан дәуірінің тұрғын үйлері орналасқан. I 5 және J 5 шаршыларының шекарасынан, көше жанынан тұрғын үй бөлмесі анықталып қазылды. Бөлменің басым бөлігі шығыс кесінді астында қалып отыр. Солтүстік-батыс қабырғасының анықталған ұзындығы 5,2 м, ені 62 см. Қам кесектен өрілген қабырғаның ішкі жағынан 1,62 м-дей жеріне әртүрлі пішіндегі тастар мен сынық қыштар қаланған.

Оңтүстік-батыс қабырға ұзындығы 5,9 м, ені шамамен 73 см. Бөлме қабырғаларының соңғы қатары, яғни, 3-5 см-дей биіктікте ғана сақталып отыр. Бөлменің солтүстік-шығыс бұрышынан жоғарғы

еден деңгейіне тән бұзылған ташнау орны анықталып отыр. Ташнаудың төңкеріліп қойылған түбі тесік суағар құмырасынан өзге бөліктері сақталмаған. Бөлменің солтүстік-батысынан, батыс бұрыштан Г әрпі тәріздес қыштан қаланған қабырға қалдығы анықталды. Солтүстік-батыс қабырғаның іргесінен қаланған бір қатар қыш қалағына 25x13x5 көлеміндегі қыштар пайдаланылса, солтүстік-батыстан оңтүстік-шығыс бағытында қаланған ені 40 см келетін қабырғаға сынық қыштар пайдаланылған.

K 5 шаршысынан, яғни, оңтүстік-батыс көшенің тұйықталған жерінен шығыс кесінді жанынан тұрғын үй бөлмесі анықталды. Бөлменің басым бөлігі шығыс кесінді астында қалып отыр. Бөлменің сұлбасы K 6 шаршысынан анықталып отыр. Алайда, бұл шаршыға жүргізілген қазба жұмысы толық аяқталмағанына себепті нақтыланбай отыр. Шығыс кесіндіден алғанда шамамен бөлме көлемі 4x5,38 м. Бөлменің солтүстік-батыс қабырға ұзындығы 5,38 м, ені 68 см, сақталған биіктігі 12 см. Оңтүстік-батыс қабырға ұзындығы 3,9 м, ені 67 см, сақталған биіктігі 11 см. Бөлме қабырғалары шығыс кесінді астында жалғасып жатыр. Бөлменің оңтүстік-батысынан 2 м жерден құланды кесектер анықталды. Екі қатар болып, қырынан жатқан кесек қалдықтары шамамен жоғарыда аталған бөлменің (41) оңтүстік-батыс қабырғасы болуы мүмкін. Сонымен қатар, аталған құландының (43) оңтүстігінен дм-і шамамен 3,5 м келетін күл орны анықталды.

Қазба орнының солтүстік кесіндісі жанынан, яғни, I 5 шаршысының солтүстік-шығыс бұрышы жанынан 0,3 м тереңдіктен саз ыдыстарды күйдіретін пеш орны анықталды. Пеш солтүстік-шығыстан оңтүстік бағытында орналасқан бөлменің оңтүстік-батыс қабырғасына тақалып салынған. Бөлменің басым бөлігі I 6 шаршысында қалып отыр және солтүстік-шығыс және солтүстік-батыс қабырғалары дренаж қазу кезінде алынып тасталғаны себепті нақты өлшемі алынбай отыр. Оңтүстік-батыс қабырғаның анықталған ұзындығы 4,17 м, ені 6 м, сақталған биіктігі 0,4 м. Оңтүстік-шығыс қабырғасының

анықталған ұзындығы 9 м, ені 0,9 м. I 6, J 6, K 6, L 6 шаршыларына жүргізілген қазба жұмысы толық аяқталмағаны себепті бұл бөлікте орналасқан құрылыс нысандары толық аршылып, қазылмады. Құмыра күйдіретін пеш орналасқан бөлменің оңтүстік-шығысынан сынған, жарамсызданған ыдыс қалдықтарын қоқыс тастайтын шұқыр анықталды. Шұқырдың жоғарғы жағы дренаж қазу кезінде бүлінген болуы мүмкін, нақты өлшемін алу мүмкін болмады.

Екі камералы, оттық және күйдіру камераларынан тұратын пеш формасы төртбұрышты, жалпы көлемі 2,2x2,2 м, биіктігі 1,6 м. Пеш құрылысына көлемі 21x31x0,8 см келетін қам кесек пайдаланылып, ішкі жағынан 3–5 см қалыңдықта жақсы иленіп дайындалған саз балшықпен сыланған. Пештің оттық бөлігі жерге қазылып орнатылған. Бұл өз кезегінде қызудың ұзақ сақталуына ықпалын тигізетіні белгілі. Пеш аузы шығыс қабырғада орналасқан. Пеш аузының жоғарғы жағы арка тәріздес, көлемі 48x40 см болса, төменгі оттық бөлігінің аузы кең, шамамен алғанда көлемі 50x60 см. Пештің күйдіру және оттық бөліктерінің арасын бөліп тұрған, жалын өтетін тесіктері бар көлбеу қабырғасы сақталмаған. Пештің солтүстік-батыс, оңтүстік-батыс және оңтүстік-шығыс қабырғаларына жапсарластыра ені 32 см болатын, күйдірілетін ыдыс-аяқ қоятын текше орналасқан.

Ұзақ уақыт пайдаланылған пештің сылағы қатты жанған оттың әсерінен қызарып, қатайған. Қазба барысында анықталғанындай, пештің төбесі мен батыс бұрышының едәуір бөлігі дренажды қазу кезінде қатты бүлінген.

Пеш ішіне жинақталған кесек, қыш құландылары мен керамикалық ыдыс сынықтары аралас бос топырағын тазалау барысында еден деңгейінен, яғни, күл қабатынан 30 см жоғарыдан құланды қыштар арасынан араб баспасынан шыққан көлемі 10x20 см келетін кітап алынды. Кітаптың сақталған қалыңдығы 1,2 см. Мұқабасы көк түсті көнмен қапталған кітаптың сақталуы нашар, парақта-

ры бір-бірімен жабысып қалған, ашуға келмейді. Жазуы

оқылуға келетін бірінші бетінен «Біз мұндайлардан емеспіз» деген сөйлемнің жобасын ғана анықтауға мүмкіндік болды. Аталған кітапты алу үшін айналасы кеңейтіп қазылды. Кітаптың шығысынан құланды қыш астынан сақталуы өте нашар қатты бүлініп, жарамсыз күйде сақталған кітап анықталды. Бұл кітапты бүтін күйінде алу мүмкін болмады. Үстінен түскен ауыр салмақ нәтижесінде кітап парақтары майысып, қатты бүлінген. Пеш ішін тазалау барысында жоғарыда аталған екі кітаптан өзге көзеші құралы саналатын үш тағанды сипаялар мен беткі жағы дөңгелек, тегіс, қолға ұстар бөлігі төртқырлы, сүйір етіп ыдыс сыртын тегістеуге арнап жасалған үш дана құрал табылды.

Қазба салынған орыннан кездейсоқ табылып отырған коллекциялық бұйымдардан мыс бұйымдардан, атап айтқанда, қоқан және ресей патшасы дәуірінде соғылған мыс теңгелер мен бір дана мыс қалақтан өзге керамикалық бұйым өте аз мөлшерде алынды.

Қазба жұмысы нәтижесінде цитадель бөлігіндегі құрылыстарға 30x17x8 өлшеміндегі қам кесектердің қолданылғандығы белгілі болды.

Жоғарыда аталған шаршылардан патша кезеңіне жататын мыс монеталар, патша әскерінің түймесі (артқы бетінде «рига левиштейн» деген жазуы бар), қоқан фулустері және темір құман табылған болатын. Осы олжаларға қарап аршылған құрылыс нысандарын XIX–XX ғғ. мерзімдеуге болады.

Қазба жұмысы жүргізілген екінші бір орын цитаделдің оңтүстік шығысындағы цитадель орны болып табылады. Бұл жерде U 10–U 12, V 11, V 12, T 12, T 13, S 11–S 13 шаршылары қазылып зерттелді. U11, U 12, U13, V 11, V12 шаршыларында жүргізілген қазба жұмысы нәтижесінде бір-бірімен қиылысып жатқан екі көше анықталды. Көшелердің бірі оңтүстік-шығыстан солтүстік-батысқа қарай бағытталса, екіншісі солтүстік-шығыстан оңтүстік-батысқа қарай бағытталған. Осы көшенің бойынан

үш үй аршылды. Бұл үйлердің екеуі екі бөлмеден тұрса, біреуі екі жатын, бір шаруашылық және бір қоймадан тұрады.

Ал, S 11, 13 Т 12, Т 13 шаршыларынан төмендегі құрылыстар анықталып тіркелді. S 11 шаршысынан бес бөлмеден тұратын бір тұрғын үй аршылды. Мұндағы бір бөлме шаруашылыққа арналған, үш бөлме тұрғылыққа арналған. Бесінші бөлме жазғы асхана қызметін атқарған және айван түрінде төбе жабындысы бастырма түрінде жабылған. Тұрғын үй Т 12 шаршысынан аршылған тұрғын үй иелігіне параллель орналасқан және ауласы оңтүстік-шығысында болған. Сонымен қатар екі иелікке тиесілі аула ғана емес тұйықталған көше орны болған. Көше шығыстан батысқа қарай бағыттала келіп, екі тұрғын үй иелігінің ауласына тіреліп тұйықталған және оңтүстік бөлігіндегі кезінде қалалық мазарат болған дөңеске келіп тірелетін болған.

S 13 шаршысынан анықталынған тұрғын үй иелігі үш бөлмеден тұрады. Көршілес шаршылардан анықталған тұрғын үйлерге қарағанда сақталынуы біршама жақсы. Қабырғалардың ішкі беттерінің сылақтары сақталған, сондай-ақ сылақ беті әкпен ақталған. Қазба барысында екі құрылыс қабатынан тұратындығы анықталынды, яғни тұрғын үй орны құлағаннан кейін қайта тұрғызылған. Қайта тұрғызу барысында тұрғын үйдің жалпы жоспары өзгермеген, қайта үстіңгі бөлмелердің қабырғалары әкпен ақталған, терезе жақтаулары алебастрмен сыланған, сылақ бөліктері қазба барысында көптеп табылды.

Ал, Т 13 шаршысынан анықталынған тұрғын үй иелігі толығымен бұзылуға ұшыраған, тек қабырға негіздерінің сұлбаларын анықтауға мүмкіндік болды. Сақталынуы нашар болғандықтан ішкі архитектуралық құрылымы мен кейбір бөлмелердің қабырғалары анықталынбады. Сондықтан ішкі құрылымын басқа шаршыдан анықтаған архитектуралық құрылымдарын салыстыруға келмейді. Тұрғын үй иелігі жоспарда «Г» тәрізді және бөлмелер солтүстік-батыстан оңтүстік-шығысқа қарай қатар орналасқан. Аула шығыс бөлігінде болғандықтан бөлмелер

ауланы жартылай қоршай орналасқан. Қазба жұмысы бұл тұстағы құрылыстарға 30x16x7, 33x16x6 және 43x20x10, 40x20x10 өлшеміндегі қам кесектердің қолданылғандығын көрсетті. Сонымен бірге алынған археологиялық олжалар Цитаделдің оңтүстік-шығысындағы құрылыстардың XI–XII ғғ. және XIX–XX ғғ. жататындығын нақтылады.

Ағымдағы жылы «Мусалла» қақпасының батысындағы А 16 және В 16 шаршыларында да қазба жұмысы жүргізілді. Нақты айтар болсақ қазба салынған шаршы «Мусалла» қақпасының 80 м батысында орналасқан. Бұл орынның бір бөлігі 1992–1993 жылдары археолог Л. Б. Ерзакович тарапынан қазылған болатын.

Қазба жұмысы нәтижесінде майда тастардан нығыздалып тапталған орталық көше, қысыңқы дәліз, үлкен аула және төрт тұрғын үй анықталды. Аталмыш шаршыларды қазу барысында XVIII–XIX ғғ. тән сырлы және сырсыз керамика бөліктері алынды.

Жоғарыда келтірілген археологиялық деректер Күлтөбе қалажұртының цитадель, рабат бөліктерінен тұратындығын және де әзірге рабаттың қамалсыз екендігін көрсетті. Бұл жоспарлау мәнері Қазақстанның оңтүстігі мен Жетісудың ортағасырлық қала-қоныстарында құрылыстың бір түрі болғандығын археологиялық деректер дәлелдейді.

Қалажұртта ашылған нысандардың жоспарлануына келер болсақ, цитаделдің қазір аршылып жатқан мәдени қабатындағы құрылыстардың ирек немесе түзу жолдардан және осы жолдардың бойына тұрғызылған түрлі бөлмелерден тұратындығы аңғарылады. Бөлмелердің пішіні негізінен төрт бұрышты болып келеді. Бірақ кейбір кезде конус пішінді бөлмелерде кездеседі. Бөлмелердің бұрыштары түрлі бағытқа қаратыла орналасқан сияқты. Сонымен бірге цитаделдің батыс бөлігінің діни жоралғылар өткізуге арналғандығын болжауға болады. Өйткені бұл жерде аршылған құрылыстардың басым бөлігі ортасында алтарь ошағы бар құрылыстар болып табылады. Бұлардың пішіні төртбұрышты немесе шеңбер тәрізді. Бұл

шеңберлі құрылыс цитаделде күмбезді құрылыстардың бар екендігін көрсетеді. Осы құрылыстар аршылған мәдени қабатта құрылыс материалы ретінде ағаш, кесек, пахса, тас және саман қолданылған. Құрылыстар болжам бойынша VIII–XII ғғ. жатады.

Күлтөбе қала жұртының цитаделінде аршылған XIX–XX ғасырға тиесілі үй-жайлар мен көшелердің жоспарлануы ерекше. Алынған археологиялық деректер XIX ғасырдағы үйлердің бір үлкен көшеге түйісетін тұйық көшелер бойында тізбектеле немесе топтаса жоспарланғандығын көрсетеді.

Жоғарыда аталған шаршыларды қазу кезінде қыш және құмыра күйдіретін пештер, сырты көнмен қапталған екі кітап, екі дана түркеш (екеуі де мыс), екі дана Бухар Худат (біреуі мыс екіншісі күміс), көптеген Патшалық Ресей және Кеңес үкіметі тұсында соғылған мыс монеталар, алтын сырға, тас моншақтар және түрлі әшекейлер, бүтін саз ыдыстармен қоса көптеген саз ыдыс бөліктері табылды. Табылған олжаларды сараптай келе бұларды материалдық ерекшелігіне қарай топтастыруға болатындығы аңғарылды.

Қаланың орталық бөлігіне жүргізілген қазба жұмысы барысында табылған металл бұйымдардан шамамен б.з дейінгі I–III ғасырларына тән алтын бұйымдар көмбесін, VII ғасырға тән Түргеш Қағанаты тұсында соғылған мыс теңгелерін және IX–X ғасырларға жататын Бухар Худат патшалығы тұсында соғылған мыс, күміс теңгелерді айтуға болады. Табылған көмбе 5 алтын сырға, 8 әшекей бұйымдар және де көптеген шыны пастасынан жасалған моншақтардан тұрады. Сонымен қатар, XIII ғасырға тән Шағатай және хижра бойынша 785 жылы (1383–1384 жж.) Әмір Темір атымен Самарқанда соғылған мыс теңгелер алынды.

Цитаделдің солтүстік-батысындағы рабат бөлігінен аршылған ыдыс күйдіретін пештің ішінен араб баспасынан шыққан көлемі 10x20 см келетін кітап табылды. Кітаптың сақталған қалыңдығы 1,2 см. Мұқабасы көк түсті көнмен қапталған

кітаптың сақталуы нашар, парақтары бір-бірімен жабысып қалған, ашуға келмейді. Жазуы оқылуға келетін бірінші бетінен «Біз мұндайлардан емеспіз» деген сөйлемнің жобасын ғана анықтауға мүмкіндік болды. Аталған кітапты алу үшін арнайы мамандар жұмылдырылды.

Бұл табылымдар Күлтөбе қалажұртының бұрынғы рухани, шаруашылық, әлеуметтік, саяси және экономикалық келбетін ашып көрсетеді. Яғни, өткеннен сыр шертетін бірден бір құндылық болып табылады.

Осы тұста бір айта кететін жайт осы күнге дейін жүргізілген қазба жұмысы кезінде ешқандай да бір қару-жарақ үлгісі табылмады. Әрі, ашылған құрылыстардан өрттің немесе шапқыншылықтың ізі байқалмады. Сондықтан да, Күлтөбе қалажұртында өмір сүрген халықтардың бейбіт өмір кешкендігін айтуға болады.

Қорытындылай келе, Күлтөбе цитаделінің оңтүстік қамал қабырғасын және құрылыс қабаттарын анықтау мақсатында салынған №3 стратиграфиялық кесіндінің нәтижесінде, Күлтөбе цитаделінің сыртқы қамал қабырғасының 2 м қалыңдықта 2 м тереңдікке дейін сақталғандығы анықталды. Сонымен қатар, қамал қабырғасының сыртында ені 4 м, тереңдігі 1,5 м ор қазылып ішіне су толтырылғандығы және жердің беткі қабатынан 4,5 м тереңдікте құрлық қабатының басталатындығы анықталды.

Ал, №3 стратиграфиялық кесіндіде жүргізілген қазба жұмыстары барысында анықталған құрылыс қабаттарына келер болсақ, жердің беткі қабатынан есептегенде 2,6 м тереңдіктен зират (XIII–XV ғғ), 2,75 м тереңдіктен бірінші құрылыс қабатына жататын солтүстік-батыстан оңтүстік-шығысқа бағытталған тұйық көше және тұрғын үйдің 3 бөлмесі (IX–X ғғ), 2,9 м тереңдіктен екінші құрылыс қабатына жататын тұрғын үйдің 2 бөлмесі (VIII–IX ғғ), 3,3 м тереңдіктен үшінші құрылыс қабатына жататын тұрғын үйдің 3 бөлмесі (VI–VII ғғ), 3,85 м тереңдіктен төртінші құрылыс қабатына жататын алтарь ошақты тұрғын үйдің 3 бөлмесі анықталды (IV–V ғғ).

Бірінші құрылыс қабатына жататын көше және тұрғын үй бөлмелерінен та-

былған қолда пішімделіп жасалған, сырты ангобталған, тұтасы батырмалы әдіс арқылы безендірілген керамика бөліктеріне және табаны шеңбер пішімді тегіс, бүйірі шығыңқы, тұтқасы ілмек пішімді, мойыны цилиндр пішімді, кең ауызды, ернеуі тік, ангобталған саптаяққа салыстырмалы талдау жасай отырып, бұл қабаттың Қарлұқ қағанатының және Қарахан мемлекетінің билік құрған кезеңіне, яғни IX–X ғасырларға жататындығы анықталды. Аталмыш қабаттан табылған сыздан жасалған ыдыстардың үлгілері Құйрықтөбе, Отырар және Шойтөбе қалажұрттарында жүргізілген қазба жұмыстары барысында табылған. Аты аталған ескерткіштерден табылған осындай үлгідегі саз ыдыстар IX–X ғасырларға жатқызылуда.

Екінші құрылыс қабатына жататын тұрғын үй бөлмелерінен табылған саз ыдыстарға және Түргеш қағанаты тұсында қолданыста болған теңгеге салыстырмалы талдау жасай отырып, бұл қабаттың Түргеш қағанатының билік құрған кезеңіне, яғни VIII ғасырға жататындығы анықталды. Аталмыш қабаттан табылған сыздан жасалған ыдыстардың үлгілері Көк-Мардан [20, 71–75], Жаушықұм және Ақтөбе 1 қалажұрттарынан жүргізілген қазба жұмыстары барысында табылған [18, 80–150]. Аты аталған ескерткіштерден

табылған осындай үлгідегі саз ыдыстар VIII ғасырға жатқызылуда.

Үшінші құрылыс қабатына жататын тұрғын үй бөлмелерінен табылған саз ыдыстарды Сырдың ортаңғы ағысындағы Ерте Ортағасырлық ескерткіштерден табылған керамикалармен салыстырмалы талдау жасай отырып, бұл қабаттың Түрік қағанатының билік құрған кезеңіне, яғни VI–VII ғасырларға жататындығы анықталды. Аталмыш қабаттан табылған сыздан жасалған ыдыстардың үлгілері Жаушықұм және Ақтөбе 1 қалажұрттарынан жүргізілген қазба жұмыстары барысында табылған [18, 80–150]. Аты аталған ескерткіштерден табылған осындай үлгідегі саз ыдыстар VI–VII ғасырларға жатқызылуда.

Төртінші құрылыс қабатына жататын алтар ошақты тұрғын үй бөлмелерінен табылған саз ыдыстарға салыстырмалы талдау жасай отырып, бұл қабаттың Қаңлы мемлекетінің ыдырау кезеңіне, яғни IV–V ғасырларға жататындығы анықталды. Аталмыш қабаттан табылған сыздан жасалған ыдыстардың үлгілері Жаушықұм және Ақтөбе 1 қалажұрттарынан жүргізілген қазба жұмыстары барысында табылған [18, 80–150]. Аты аталған ескерткіштерден табылған осындай үлгідегі саз ыдыстар IV–V ғасырларға жатқызылуда.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Байпаков, К. Қазақстанның ежелгі қалалары – Алматы: Аруна Ltd., 2007. – 384 б.
2. Сенигова Т. Н., Бурнашева Р. З. Новые данные о городище Туркестан // Известия АН Каз ССР. Сер. Общ. наук, – 1977. – №2.
3. Курбан Ж., Ержигитова А. Түркістан облысының көне қалалары (құрастырған) – Алматы: Қазығұрт, 2018. – 260 б.
4. Смагулов Е., Григорьев Ф., Итенов А. Очерки по истории и археологии средневекового Туркестана. – Алматы: Ғылым, 1999. – 232 с.
5. Смагулов Е. Древний Туркестан: штрихи к историческому портрету. Алматы, 2017.
6. Смагулов Е. Древний Сауран. Алматы: Абди Компани, 2010.
7. Агеева Е. И., Пацевич Г. И. Из истории оседлых поселений и городов Южного Казахстана. Труды Института Истории, Археологии и Этнографии. Том V, Археология, Отдельный Оттиск. Алма-Ата: Изд-во Академии Наук Казахской ССР, 1958.
8. Вагнер М. Подиум храма огня с гипсовым украшением в виде квадратных метоп из Меле-Хейран. Мирас. Научно популярный журнал. №1 (21), Туркменистан, 2006.
9. Албауым Л. И. Балалык-тепе. Тошкент, Узбекистон ССР Фанлар Академияси Нашриети, 1960.
10. Sular M. E. Geçmişten günümüze İran zerdüşlerinde defin. Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. Cilt 6, Sayı 1, Haziran, 2017.

11. Ибраев М. Сарыарқа қазақтарының салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. С. Әжиғали (ред). Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары, том 1, Алматы, Арыс баспасы, 2005.
12. Интернет: <https://adebiportal.kz/kz/news/view/19432> сайтынан 09.06.2019 ж. күні алынды.
13. Туяқбаев М. К., Егеубаев А. М. Түркістан жазирасының қыш ыдыстары. Түркістан: Золотая Книга, 2018.
14. Байпаков К., Ерзакович Л. Орта ғасырдағы Отырар керамикасы. Алматы: Өнер, 1991.
15. Байпақов К. М., Таймағамбетов Ж. Қ. Қазақстан Археологиясы. Алматы, 2009.
16. Байпаков К. М., Алдарбергенов Н. О. Отырар Алқабы. Алматы: Баур, 2005.
17. Смагулов Е. Городище Шойтобе // Города Туркестана. Алматы: Ғылым, 1999.
18. Максимова А. Г., Мершиев М. С., Вайнберг Б. И., Левина Л. М. Древности Чардары. (Археологические исследования в зоне Чардаринского водохранилища). Алма-Ата: Наука Казахской ССР, 1968.
19. Смағұлов Е., Тұяқбаев М., Ержигитова А., Күмісбаева Ұ., Өсеров Т., Илияс С. Ескі Түркістан қаласының 2009 ж. жүргізілген қазба жұмыстарының есебі. Түркістан, 2009.
20. Курбан Ж., Ержигитова А. Түркістан облысының көне қалалары (құрастырған). Алматы: Қазығұрт, 2018. – 260 б.

**УДК УДК 904
МРНТИ 03.20; 03.41.91**

П. Н. Петров,
кандидат исторических наук, научный
сотрудник отдела эпохи античности и
средневековья Института археологии
им. А. Х. Маргулана, специалист по
нумизматике (Россия).

МОНЕТНЫЕ НАХОДКИ НА ГОРОДИЩАХ ТУРКЕСТАН И КУЛЬТОБЕ В 2019 ГОДУ

Аннотация

Археологические исследования городищ Туркестан и Культобе, которое в последние 3 года ведутся большими площадями, представляются перспективными с точки зрения изучения активности товарно-денежных отношений через анализ нумизматических находок. Находки монет и монетных кладов с этих памятников прошлого публиковались с самого начала археологических раскопок. Здесь представлен материал о находках, сделанных в ходе раскопок 2019 года – 116 монет. А также учтены монеты, обнаруженные в предыдущие годы. Они включают в себя деньги Кушан, Тюркешского каганата, Саманидов и Чагатаидов, Золотой Орды, Тимуридов, Шейбанидов, Казахского и Кокандского ханств, а также Российской империи и периода существования СССР. Зафиксирован факт полного отсутствия находок караханидских монет в изучаемых раскопах. Особый интерес вызывает нумизматический материал Кокандского ханства – обнаружены монеты хронологически ограниченного промежутка времени (с 1844 по 1862 гг.н.э.). По данным нумизматики последние жители покинули эту территорию в промежутке 1940–1950 гг.

Ключевые слова: Туркестан, городище Культобе, археологические раскопки, нумизматические находки, древность, средневековье, новое время, нумизматический анализ.

2019 ЖЫЛЫ ТҮРКІСТАН МЕН КҮЛТӨБЕ ҚАЛАЖҰРТЫНДА ТАБЫЛҒАН ТИЫНДАР

Аңдатпа

Соңғы 3 жылда Түркістан мен Күлтөбе қалажұртының үлкен аудандарында жүргізілген археологиялық зерттеулер нумизматикалық олжаларды талдау арқылы тауар-ақша қатынастары қызметін зерттеу тұрғысынан перспективалы болып көрінеді. Бұрынғы ескерткіштерден алынған тиындар мен тиын қазыналары археологиялық қазба жұмыстарының басынан бастап жарияланып келеді. Мұнда 2019 жылғы қазба жұмыстары кезінде табылған заттар – тиын материалдар 116 тиын түрінде, сондай-ақ алдыңғы жылдары табылған тиындар да ұсынылды. Оларға кушандар, Түргеш қағанаты, саманидтер мен шағатайлар, Алтын Орда, Темір, Шайбанид, қазақ және қоқан хандықтарының, сонымен қатар Ресей империясы мен КСРО кезеңіндегі ақшалары жатады. Қазба зерттеулерінде қараханид тиындарының болмау фактісі анықталды. Қоқан хандығының ерекше қызығушылық тудыратын нумизматикалық материалдарына жататын хронологиялық шектеулі уақыт кезеңіндегі (1844 жылдан 1862 жылға дейін) тиындар табылды. Нумизматикалық деректер бойынша соңғы тұрғындар бұл аумақты 1940–1950 жылдар аралығында тастап кеткен.

Түйін сөздер: Түркістан, Күлтөбе қалажұрты, археологиялық қазбалар, нумизматикалық олжалар, көне дәуір, орта ғасырлар, қазіргі заман, нумизматикалық талдау.

COIN FINDINGS IN TURKISTAN AND KULTOBE SETTLEMENTS IN 2019

Abstract

Archaeological research of the settlements of Turkistan and Kultobe seems promising for studying the activity of commodity-money relations through the analysis of numismatic finds. Finds of coins and coin hoards from these monuments of the past were published from the very beginning of archaeological excavations. This article presents numismatic material from the 2019 excavations – 116 coins. We also took into account coins from previous years' finds. These include coins of the Kushan, Turgesh Khaganate, Samanids and Chaghatayids, Golden Horde, Timurids, Sheibanids, Kazakh and Kokand khanates, as well as the Russian Empire and the Soviet period. We found a complete absence of finds of Karakhanid coins in the studied archaeological excavations. Of particular interest is the numismatic material of the Kokand khanate – we have fixed coins for a chronologically limited period of time only (from 1844 to 1862 AD). According to numismatics, the last inhabitants left this territory in the period 1940–1950.

Keywords: Turkistan, Kultobe settlement, archaeological excavations, numismatic finds, antiquity, middle ages, modern times, numismatic analysis.

Прежде чем начать эту статью хочется особо обратить внимание на одно важное терминологическое различие в названиях двух разных памятников, которые часто путают. На современном городище Туркестан (средневековый город Йассы), что в центре современного одноименного города, находится относительно небольшое по размеру древнее городище (или небольшая крепость) с названием Культобе. Это два разных и разновременных памятника археологии и это принципиальный момент в их изучении и освещении находок.

Археологические работы на городище системно ведутся с 1996 года Институтом археологии им. А. Х. Маргулана (многие годы своей трудовой деятельности отдал этому памятнику Ербулат Акижанович Смагулов – руководитель Туркестанской археологической экспедиции) и сотрудники Государственного музея-заповедника «Азрет-Султан» в г. Туркестан.

В 2019 году начались интенсивные раскопки городищ Туркестан и Культобе в связи с планами расширения туристической привлекательности города. Целью настоящей публикации является введение в научный оборот новых нумизматических находок, сделанных в течение сезона 2019 г.

Мало какое городище Южного Казахстана «может похвастаться» таким вниманием нумизматов и археологов к находкам с него монет [1–7]. Самые ранние две монеты относятся ко II–III вв. и сделаны на городище Культобе: «Одна найдена в помещении 12 в обматке пола, монета очень плохой сохранности. Вторая монета – в помещении 13 Хувишка (сер. II в.н.э.)» [7, с. 100]. Надо сказать, залегание кушанских монет столь глубоко от современной дневной поверхности, что вероятность их обнаружения без раскопок просто невозможна. Пока монет сасанидского типа (драхмы V–VII вв.) на памятнике не встречено, несмотря на то, что их находки известны нам на: Дарбазе, Сайраме, Жуантобе, Караспане, Куйруктобе, Присырдарьинском Бозоке, Сидаке. На Торткультобе (под Шымкентом) была найдена монета, предположительно атрибутируемая как кушано-сасанидская IV в. Но этих монет на Культобе нет.

Поскольку статистика нумизматических находок II–VI вв. ограничивается лишь двумя монетами, то делать выводы о хронологическом перерыве в жизни города между III и VIII веками преждевременно. Нам известны и относительно редкие находки тюркешских монет с Туркестанского городища. Но следом по хронологии встречен лишь клад

серебряных и медных чагатаидских монет [2]. Причем, по нашим аналитическим данным клад мог быть зарыт в первом десятилетии XIV в., когда междоусобица между Чагатаидами и Кайдуидами приводила к набегам и разорениям на территориях, контролируемых потомками хана Кайду.

В находках встречаются и единичные монеты Чагатаидского государства. Любопытно, что на территории городища Туркестан не известно ни одного караханидского дирхама или фалса конца X–XII вв. Обычно эти монеты встречаются очень часто и в значительных количествах на тех памятниках, которые в эти века активно функционировали как населенные пункты с торговыми площадками.

Находки тимуридских монет XV в. также известны на городище. Есть здесь и монеты шейбанидской чеканки XVI. В этот период в г. Йассы появился свой монетный двор, выпускавший длительное время разнотипную медную монету, наравне с Ташкентом, Сайрамом и Саураном.

XVII век был ознаменован в денежном плане обращением джанидских серебряных танга, серебряных копеек русских царей (в основном Михаила Федоровича и Алексея Михайловича), самых разных медных монет от мелких весом 0,24 г до крупных весом в несколько грамм, чеканенных и без следов чеканки. Но медные монеты этого периода XVII–XVIII вв. никак не датированы и не имеют каких-либо иных реперных элементов надписей (имен ханов, например), позволяющих отнести их хотя бы к каким-нибудь десятилетиям того или иного века. И если медные монеты XVII века пусть очень редко, но

мы можем датировать в составе кладов, например, по копейкам «медного бунта» времени правления царя Алексея Михайловича – второй половиной XVII в., то монеты XVIII в. ничем не выделяются. То есть, если в сфере серебряного обращения джанидские танга вполне могли обеспечивать потребности местного рынка, то какая была медная монета этого времени мы доподлинно не знаем. XIX век на городище Туркестан отмечен находками монет Кокандского ханства и русскими имперскими монетами.

Находки археологов 2019 года приводятся нами в таблице 1. К сожалению, в каком раскопе какая монета была найдена восстановить удалось далеко не для всех нумизматических находок, поскольку часто они подробно не фиксировались в стратиграфии. И сейчас невозможно сказать какие из монет где именно были найдены на городище Туркестан. Всего обнаружено 116 монет. Перечень восточных монет приведен в таблице 1. Перечень монет Российской империи, СССР и России приведен в таблице 2.

В таблице 1 к династии Саманиды отнесена серебряная монета «бухархудатского» типа (налоговые деньги). Эти монеты ходили и до Саманидов и при Караханидах. Но на них нет датирующих признаков выпуска и все изображения, и надписи стилизованные, кроме имени багдадского халифа Махди за портретным изображением «сасанидского царя Варахрана V». В раздел Саманиды этот тип монет включен условно и к тому есть косвенные предпосылки – отсутствие куфических монет каких-либо, кроме саманидского фельса, а также тот факт, что у нас нет никаких свидетельств чеканки таких монет Караханидами.

Монеты из находок с городища Кутьтобе, 2019 год

Таблица 1. Находки восточных монет на городище Туркестан в 2019 г.

№ п/п	Атрибуция	Кол-во, шт.	Датировка	Ме	В., г	Д., мм	Примечание
ТЮРГЕШСКИЙ КАГАНАТ							
1–2	Анонимный Фэнь. Монета китайского типа, литая с квадратным отверстием в центре. Тамга «ромб и дуга». Л.с. Тамга. О.с. вокруг отверстия – <i>Тюргешского кагана фан.</i>	2	конец VII – первая половина VIII вв.	АЕ (бронза)	4,13; 3,38.	24; 24.	Сильно повреждены коррозией.
Итого:		2					
САМАНИДЫ							
3	Исмаил б. Ахмад. Фалс. Самарканд. Л.с. В поле: калима тавхид. Кругом – выпускные сведения (сохранились частично): <i>Во имя Аллаха бит этот ал-фулус в Самарканде [в] год ... двести.</i> О.с. В поле – калима <i>таййиба</i> и буква <i>син</i> под ней. Кругом: <i>из того, [что приказал ...] Исмаил ибн Ахмад ...</i>	1	2(8/9x) / 893–907 г.	АЕ	1,47	25	Обломаны края, поверхность повреждена коррозией.
4	«Бухархудатский» тип монет – налоговые деньги. Имя давно умершего багдадского халифа ал-Махди. Год и монетный двор не указывался. Длительность обращения таких монет составляла несколько сотен лет. Тип повторяет тип сасанидской драхмы мервской чеканки Варахрана V. Л.с. Стилизованное изображение царя в короне. Перед портретом – искаженная согдийская надпись, сзади – имя халифа по-арабски: <i>ал-Махди.</i> О.с. Стилизованное изображение алтаря с огнем и двух воинов-стражей по сторонам.	1	X век.	AR	1,79	25	
Итого:		2					
ЧАГАТАИДЫ							
5	Анонимный фалс. Видны остатки изображения тамги хана Кайду. Точной атрибуции не поддается.	1	Конец XIII в.	АЕ	3,48	25	Надписи утрачены. Повреждена коррозией.

6	Анонимный дирхам. Балдат Отрар. Тамга Кайду. Л.с. В центре – тамга Кайду, над и под ней сильно искаженная надпись. О.с. В поле: <i>ал-адил / ал-азам / ан-Насир ли-дини</i> . По сторонам: <i>Бита эта / монета / в городе Отрар / 698</i> .	1	698/ 1298– 1299 г.	AE/AR	1,81	25	Надписи утрачены почти полностью. Монета обломана с краю.
7	Анонимная монета. Фалс. Мугалаг. Две пересекающиеся тамги – Кайду и Дувы. Л.с. В поле: <i>ал-малик</i> . О.с. В поле: две пересекающиеся тамги. Над ними – <i>сикка (=чеканено)</i> ; под ними – <i>Мугалаг</i> (название монетного двора в Ташкентской области).	1	Год не указан (конец XIII в.).	AE	1,27	23	Монета корродирована, края обломаны.
8	Анонимная монета. Фалс. Отрар. Тамга Кайду. Л.с. В поле: <i>сикка (=год)</i> тамга <i>Отрар</i> . Кругом: виден незначительный фрагмент легенды. О.с. В поле: <i>ал-адил (=справедливый) / ал-азам (=величайший)</i> . Ниже – <i>санат (=год)</i> и цифра словами – <i>семь</i> .	1	[6x]7 г.х. (687/ 1288 г.).	AE	1,15	17x19	Монета сильно повреждена коррозией, основа истончена, края выкрошены.
9	Анонимная монета. Фалс. Отрар. Тамга Кайду утрачена. Л.с. В поле: утрачено. Кругом: виден незначительный фрагмент легенды. О.с. В поле: <i>... / ал-азам (=величайший)</i> . Ниже – <i>санат (=год)</i> .	1	Год утрачен (679– 690-е/ 1280– 1290-е гг.).	AE	0,38	13x17	Монета обломана, истончена.
10	Чагатаиды? Анонимная. Дирхам. [Отрар?]. Тамга Дувы утрачена. По остаткам картуша, круговой легенды и метрологии сделано настоящее предположение.	1	707/ 1307– 1308 г.	AE/AR	1,86	18x26	Монета корродирована, истерта, обломана на ~1/3 площади.
11	Анонимная монета. [Амуй]. Тамга Дувы утрачена. Л.с. Калима <i>тайийба</i> в три строки. О.с. Виден год – 760. Монетный двор утрачен, но по типу это Амуй.	1	760/ 1359 г.	AE	1,83	27x29	Сильная коррозия поверхности.

Монетные находки на городищах Туркестан и Культобе в 2019 году

12	Анонимная монета. Самарканд. Тамга Дувы. Л.с. Калима <i>таййиба</i> в три строки. О.с. Видны следы наследной тамги Дувы хана и справа ... <i>мар</i> от названия монетного двора <i>Самар / канд</i> которое разделено тамгой. Атрибуция дана по типу.	1	750-е – 761/ 1350-е- 1360 гг.	АЕ	2,68	26x29	Монета сильно повреждена коррозией, монетный кружок истончен, надписи крайне фрагментарны.
Итого:		8					
ДЖУЧИДЫ							
13	Джучиды. Пул. Анонимный. Л.с. В поле: <i>бито [в]/Сыгна/к</i> . О.с. Стилизованное изображение солнца.	1	77х г.х. (время Урус-хана).	АЕ	0,69	18	Повреждена коррозией.
Итого:		1					
ТИМУРИДЫ							
14	Амир Тимур. Фулус адлийа. Название монетного двора утрачено. Тамга амира Тимура. На одной стороне видна лишь часть тамги амира Тимура.	1	Год утрачен [784–786/ 1382– 1384] гг.	АЕ	1,15;	18;	Монетный кружок сильно поврежден коррозией. Надписи и изображения на одной стороне утрачены полностью.
15– 16	Амир Тимур. Фулус адлийа. Самарканд. Тамга амира Тимура. Л.с. Видна тамга амира Тимура и в сегменте <i>Самар ...</i> от топонима <i>Самарканд</i> . О.с. В поле: [<i>амир/Тимур</i>]. В сегментах: утрачено. Возможно перечекан из другой монеты или двойной удар штемпеля.	2	Год утрачен [784–786/ 1382– 1384] гг.	АЕ	1,05; 1,68.	18–20; 22.	Сильная коррозия поверхности монет. У № 39 местами выкрашенные края, монетный кружок истончен.
17	Амир Тимур. Фулус адлийа. Самарканд. Тамга амира Тимура. Л.с. Видна тамга амира Тимура и в сегменте ... <i>канд</i> от топонима <i>Самарканд</i> . О.с. В поле: <i>амир/Тимур</i> . В 2-х сегментах: <i>год / пять/.../...</i>	1	[78]5/ 1383–84 г.	АЕ	3,30	23x25	Плохая. Сильно поврежден коррозией. Надписи фрагментарны.
18	Амир Тимур. Фулус адлийа. Самарканд. Тамга амира Тимура. Л.с. Видна тамга амира Тимура и в сегменте ... <i>канд</i> от топонима <i>Самарканд</i> . О.с. В поле: <i>амир/Тимур</i> . В 2-х сегментах: <i>год / пять (словом)/восемь[десять]/...</i>	1	[7]85/ 1383–84 г.	АЕ	3,4	24x27	

19	Амир Тимур. Фулус ад-лийа. Название монетного двора утрачено. Тамга амира Тимура. Л.с. Видна часть тамги амира Тимура. О.с. В поле: все утрачено. В сегменте: шесть (словом).	1	Год утрачен [78]6/1384 г.	AE	2,79	23	Монета непрочеканена.
20	Анонимный фалс. Сыгнак. Л.с. В центре квадратного картуша – бито [В]/[Сыгнак] О.с. В центре фигурного картуша – тамга амира Тимура.	1	[785–786/1383–1384] гг.	AE	0,67	19	Монета непрочеканена.
Итого:		7					
ТИМУРИДЫ или ШЕЙБАНИДЫ							
21–22	Анонимный фалс. Монетный двор утрачен. Л.с. Изображений и надписей не видно. О.с. Анэпиграфная, геометрический орнамент.	2	Год утрачен, Конец XV – начало XVI вв.	AE	1,57; 0,82.	18x20; 16x18.	Виден лишь рисунок на одной стороне монеты.
Итого:		2					
ШЕЙБАНИДЫ							
23	Виден лишь надчекан, который по варианту относится к таким центрам эмиссии как Бухара и Хисар после 917/1511 г. Региональное надчеканивание в квадратном картуше: бито [В] Хисаре??	1	после 917/1511 г.	AE	1,57	19x21	Видна часть текста надчекана.
24	Фулус. С интитуляцией Адил хан. XVI в. Типологически и по метрологии монета, возможно, соответствует выпускам монетного двора Йассы?	1	вторая половина XVI в.	AE	3,87	23	Все изображения и надписи утрачены, кроме 2-х первых букв Ад[ил].
25	Фулус. Дервиш хан(?) (правитель Ташкента, Андигана и Туркестана). На обеих сторонах монеты видны фрагменты слов и букв. Дукт надписей соответствует дукту надписей продукции Ташкентского монетного двора этого эмитента.	1	[963-986/1555-1579] гг.	AE	2,28	22x24	Истончение монетного кружка коррозией металла.
26	Анонимный пул. Ташканд. Л.с. В поле видно: [Т]ашкан[д] пу[л]. О.с. Все утрачено.	1	XVI в.	AE	4,01	17x17	На монете оттиснута лишь часть штемпеля. Вторая сторона сильно изъедена коррозией.
Итого:		4					

ШЕЙБАНИДЫ?							
27	Фулус. Л.с. Стилизованное изображение рыбы в центре картуша. О.с. остатки надписи – неясные. Подквадратная форма монеты.	1	XVI в.	АЕ	2,2	17	
28	Анонимный фулус. Тип неизвестен. Л.с. В поле – неясно. О.с. Анэпиграфная сторона с шестилучевой звездой в центре картуша.	1	XVI? в.	АЕ	2,18	12	Следы коррозии.
29	Фулус. Тип монеты неизвестен. Одна сторона монеты содержит только геометрический орнамент, вторая сторона утрачена полностью.	1	конец XVI – начало XVII вв.	АЕ	4,53	19x22	Поверхность повреждена коррозией.
Итого:		3					
МОНЕТЫ XVI–XVII вв. БЕЗ ТОЧНОЙ АТРИБУЦИИ							
30	Фулус. Аналогов этого типа монет не известно. Сыгнал? Л.с. Внизу сложного фигурного картуша видно: <i>Сыгна?/[к]</i> . О.с. Неясно.	1	XVI–XVII вв.	АЕ	2,18	21	Сильно поврежден Коррозией. Надписи фрагментарны.
31–34	Фулус. Надписи отсутствуют. Характерная форма монетного кружка. 2 монеты – мелкие номиналы.	4	XVI–XVII вв.	АЕ	2,54; 0,44; 0,67; 1,52.	21; 9x12; 10x12; 16.	Сильно повреждены коррозией
Итого:		5					
КАЗАХСКОЕ ХАНСТВО							
35	Фулус , мелкий номинал. Монетный кружок без следов надписей или рисунка. Форма характерная.	1	вторая половина XVII в.	АЕ	0,62	12	
36	Пул. Анэпиграфный. Мелкая медная монета с орнаментом.	1	XVII в.	АЕ	0,59	10x12	Поверхность повреждена коррозией.
37	Фулус. Аналогов этого типа монет не известно. Подквадратная форма.	1	XVII? в.	АЕ	2,53	27	Видны фрагменты букв. Непрочекан.
38	Пул подквадратной формы без следов чеканки штемпелями.	1	XVII в.	АЕ	0,72	19	Монетный кружок коррозирован.
39	Пул. Соответствует по форме монетного кружка монетной продукции второй половины XVII в.	1	вторая половина XVII в.	АЕ	0,70	9	Сильно повреждена коррозией.
Итого:		5					

ДИНАСТИЯ МИНГ (КОКАНДСКОЕ ХАНСТВО)							
40	Анонимный фулус (время правления Шир-Али хана 1258–1260 / 1842–1844 гг.), Хуканд. Л.с. В поле: <i>Ху/канд</i> О.с. В поле: <i>фулу/с/1259</i>	1	1259/ 1843 г.	AE	3,02	17	
41	Анонимный фулус. Худайар как бай с титулом вали-ниами (время правления 1260-1263 / 1844–1847 гг.), Фергана. Л.с. В поле: <i>бито / Вали-ниами</i> . О.с. В квадратном картуше: <i>Фергана.</i>	1	1260-1263 / 1844– 1847 гг.	AE	3,29	16	Монета повреждена коррозией.
42	Танга. Худайар хан (время правления Худайар хан 1263–1275 / 1847–1858 гг.), Хуканд латиф. Л.с. В картуше: <i>12 хан .../Сайид / Мухаммад/Худайар</i> . О.с. В квадратном картуше: <i>Бито [в]/Хуканд/ латиф ...</i>	1	бита в период 1268-1275/1851–1859 гг.	AR	2,9 г	15 мм	Поверхность монеты изъедена коррозией.
43	Анонимный фулус (время правления Худайар хан 1263–1275 / 1847–1858 гг.), Хуканд латиф. Л.с. В поле: <i>Бит 126... Ху/канд/латиф.</i> О.с. В поле: <i>Фулус/джадид.</i>	1	126х?/ 184х– 185х? г.	AE	3,37	19	Сильная истертость поверхностей.
44	Анонимный фулус (время правления Худайар хан 1263–1275 / 1847–1858 гг.), Хуканд латиф. Л.с. В поле: <i>Бит 12... Ху/канд/латиф.</i> О.с. В поле: <i>Фулус/джадид.</i>	1	12хх/ 184х– 185х? г.	AE	3,32	18	Повреждена коррозией.
45	Анонимный фулус (время правления Худайар хан 1263–1275 / 1847–1858 гг.), Хуканд латиф. Л.с. В поле: <i>Бит 126(5?) Ху/канд/латиф.</i> О.с. В поле: <i>Фулус/джадид.</i>	1	1265?/ 1849? г	AE	2,92	18	Поверхность повреждена коррозией
46	Анонимный фулус. Худайар хан (время правления 1263–1275 / 1847–1858 гг.), Хуканд. О.с. В поле: <i>бито [в]/Хуканд.</i> Л.с. В поле: <i>Фулу/с джадид (=новый).</i>	1	1263– 1275 / 1847– 1858 гг.	AE	2,90	13	Сильно поврежден коррозией. Слова и буквы оплывшие.
47– 48	Анонимный фулус (время правления Мухаммад Молла хана 1275–1278 / 1858–1862 гг.), Хуканд. Л.с. В поле: <i>Бит [в] Ху/канд.</i> О.с. В поле: <i>Хукм-и / `али.</i>	2	год утрачен. Известны 2 года чеканки 1277/ 1860–1861 и 1278/ 1861–1862.	AE	3,72; 3,43.	14x17; 14–17	Истертость поверхности, следы коррозии.
Итого:		9					

ДИНАСТИЯ МАНГЫТ (БУХАРСКИЙ ЭМИРАТ)							
49	Фурус. Анонимный (время правления `Алима 1328–1338/1910–1920 гг.), Бухара. 1/32 часть танга. Л.с. В поле: <i>фулу/с Бухара</i> . О.с. В центре картуша – 32.	1	год утрачен или не указан	АЕ (бронза)	2,42	14	Л.с. практически стерта.
50	2 фулуса. Анонимный (время правления `Алима 1328–1338/1910–1920 гг.), Бухара. Л.с. В поле: 132х(?) <i>фулу/с Бухара</i> . О.с. В центре картуша – 2.	1	1320-е(?)/1910-е(?) г.	АЕ	2,40	23	Год однозначно не читается. Этот тип пока известен только с 1330 г.х.
Итого:		2					
ЗАГАТОВКА ДЛЯ МОНЕТЫ?							
51	Не чеканена	1	?	?	0,97	6х3	
Итого:		1					
АТТРИБУЦИИ НЕ ПОДДАЮТСЯ							
52 53 54 55 56 57 58 59	Фурус	8	–	АЕ	2,0; 2,24; 1,36; 2,57; 1,18; 1,08; 1,50; 1,34.	26х28; 28; 19; 21; 17; 22х27; 27; 18-20.	Монетный кружок сильно поврежден коррозией. Просматриваются лишь иногда отдельные фрагменты изображений. №31 – обломан.
60	Фалс. Перечекан или тройной удар с поворотом штемпеля. По элементам можно предположить, что это фалс XIV в.	1	–	АЕ	1,82	22	С трудом различимы отдельные буквы или буквосочетания и виньетка, расположенные под углом друг к другу.
Итого:		9					
Всего учтено:		60					

Обозначения:

АЕ – медь и сплавы на медной основе;

AR – серебро и сплавы на основе серебра;

АЕ/AR – медная основа покрыта серебром.

Me – металл;

В – вес;

Д – диаметр.

**Таблица 2. Находки монет Российской империи, СССР и России
 на городище Туркестан в 2019 г.**

Годы выпуска	Номиналы						Итого:
	½ коп.	1 коп.	2 коп.	3 коп.	5 коп.	утрачен	
1842		1					Николай I 2 экз.
1851			1				
185x						1	Александр II 12 экз.
1866		2	1				
1872			2				
1873			1				
1879			1				
1880					1		
1881		1			2		
1884			1				
1893	1						Александр III 2 экз.
1896		2					Николай II 27 экз.
1899		2					
1900		1	2				
1903		2					
1904		1	1				
1905		1		1			
1906		1		1			
1908				1			
1909		1	1				
1910		1	1				
1911			1				
1912		1					
1913	1						
1914			1	1			
1915				1			
1916				1			
1924					1		СССР 9 экз.
1928				1			
1930				1			
1931			1				
1932				1			
1933				1			
1941				1			
1954			1				
1983			1				
2008						1 10 коп.	Российская Федерация 1 экз.
Итого:	2	17	17	11	4	2	53

В таблице 2 учтено 53 экз. монет, а еще 1 экз. сильно поврежденный не учтен, поскольку ни год выпуска, ни номинал установить оказалось невозможным.

Применяя метод хронологической дифференциации для анализа нумизматического материала составили таблицу 3.

Таблица 3. *Распределение монетных находок по периодам их изготовления*

Династия или государство	Датировка по династиям, в.н.э.	Количество монет		Датировка по периодам, в.н.э.	Количество монет по периодам, %
		шт.	%		
Тюркешский каганат	VIII	2	1,7	VIII	1,7
Саманиды	рубеж IX–X	2	1,7	IX–X	1,7
Чагатаиды	XIII – две трети XIV	8	6,9	XIII–XIV	13,6
Джучиды	последняя треть XIV	1	0,7		
Тимуриды	последняя четверть XIV	7	6,0		
Тимуриды или Шейбаниды	рубеж XV–XVI	2	1,7	XV–XVI	1,7
Шейбаниды	XVI	4	3,5	XVI–XVIII	14,7
Шейбаниды?	XVI?	3	2,6		
Шейбаниды и Казахское ханство	XVI–XVII	5	4,3		
Казахское ханство	XVII–XVIII	5	4,3		
Минги (Кокандское ханство)	XIX	9	7,8	XIX	26,8
Российская империя	XIX	22	19		
	XX	23	19,8	нач. XX	20,7
Мангыт (Бухарский эмират)	нач. XX	2	1,7		
СССР	XX (до 1941 г. включительно)	7	6,0	XX (до 1941 г. включительно)	6,0
СССР	XX после 1941 г.	2	1,7	XX после 1941 г.	1,7
Россия	XXI	1	0,7	XXI	0,7
Атрибуции не поддаются	разные эпохи	11	9,5	–	9,5
Итого:		116	100%	–	100%

Прежде всего следует отметить, *во-первых*, объем находок в 116 монет не достаточен для полноценных выводов по результатам статистического анализа нумизматического материала. Поэтому выводы, приведенные ниже, не являются исчерпывающими. *Во-вторых*, надо иметь в виду, что полученные данные характеризуют денежное обращение лишь тех участков средневекового города, которые были подвергнуты раскопкам в 2019 году и где эти монеты были найдены.

Итак, находки явно фиксируют товарно-денежные отношения в период Тюркешского каганата. И это не удиви-

тельно, поскольку аналогичные монеты в Южном Казахстане находят в Сайраме, в Поарысье, в Таразе, в Древнем Саурани и на археологическом памятнике Сидак. И если в VIII веке на этом месте существовал центр урбанизации, то и монеты должны были быть. Важно отметить, что обнаруженный тип анонимных монет с тамгой «ромб с дугой» и легендой: господина тюркешского кагана фан¹, – более характерен для находок в районах Кыргызстана, но встречается и в Южном Казахстане.

¹Фан – название китайской монеты фэнь.

Присутствие саманидского фалса также является хронологическим материальным маркером существования города в период после завоевания части Южного Казахстана Саманидами. Но любопытно другое, среди находок не встречено ни одной монеты Караханидов, которые массово находят в населенных пунктах, функционировавших в XI–XII вв. Возможно, в эти века и в первую половину XIII в. эта часть города была либо не заселена, либо заселена неимущими людьми, не державшими в руках даже медной монеты?

Клад чагатаидских монет первого десятилетия XIV в., о находке которого сообщали в своей статье Р. З. Бурнашева и Е. А. Смагулов [2], сам по себе не указывал на наличие монетного обращения в городе Йассы. Подтверждение этому было получено в ходе раскопок 2019 г. – 8 медных именно чагатаидских монет однозначно указали на присутствие товарно-денежных отношений в Йассы. Т.е. Йассы однозначно входил в состав Чагатаидского государства на протяжении всего его существования в XIII в. и до 760-х гг.х., поскольку монеты охватывают весь этот хронологический диапазон существования этого ханства.

Причем, все негативные процессы, происходившие в жизни людей в 760-х – 780-х гг.х., также нашли отражение в монетном обращении и г. Йассы. Появление в денежном обращении джучидских монет – свидетельство ослабления и политической, а, главное, экономической власти местных правителей. Если синхронные событиям письменные нарративные источники могут не отследить такие процессы, то изменение характера монетного обращения однозначно маркирует их. Дело в том, что каждое государство старается защитить право сикка своего эмитента и не пускает иноземную монету в денежное обращение, ограничивая возможность ее локального урезанного обращения только в приграничных областях. Это касается как серебряной, так и медной монеты, но не касается золота. Регулирование поступления золотой монеты достигается определенными экономическими мероприятиями. Одна из важнейших функций права сикка заключается в получении дохода эмитентом от чеканки монеты

в условиях свободной чеканки (из сырья заказчика). Если вдруг на рынке начинают обращаться монеты соседнего государства, то потребность в собственной чеканке монеты снижается, соответственно, эмитент теряет часть своей доли дохода. Следовательно, если государство не заботится об изъятии иноземной монеты из обращения, то наступает настоящий кризис власти в государстве. Вот так «одна» джучидская монета послужила обнаружению кризисных процессов в государстве Чагатаидов. Конечно, автору известна не одна джучидская монета с городища Туркестан, то есть, это не случайность. Мало того, джучидские медные пулы и серебряные данги во второй половине XIV в. наводнили не только рынок Туркестана, но и Кыргызстана, Узбекистана, Туркменистана и встречаются даже на территории современного Афганистана.

Это привело к овладению всех центральных чагатаидских территорий таким грозным полководцем, как амир Тимур. По сути, подавляющее большинство монет Тимура из находок относится именно к концу XIV века и помечены интитуляцией: амир Тимур. Удивительно другое, что на территории раскопок 2019 г. вообще не найдено ни одного фулуса 1-й медной реформы Улугбека 823 г.х. и 2-й медной реформы 832 г.х. Монеты особенно второй реформы столь часты в находках с археологических памятников тимуридского времени, что их отсутствие можно рассматривать как запустение данного участка города, длившееся как минимум 100 лет. Конечно, эта часть города могла быть не жилой и не торговой, а, например, могла использоваться в производственных целях. Но этого уже нумизматика раскрыть не в состоянии – это прерогатива археологических изысканий.

Так или иначе, а мы подошли к самому мало разработанному с точки зрения нумизматики периоду XVI–XVIII вв. Видимо, нет смысла пытаться здесь давать какой-то анализ монетам этого периода, кроме констатации факта их значительного по количеству (14,7 %) присутствия. Это и понятно, ведь эти монеты 300 лет обслуживали местное денежное обращение. С другой стороны,

количество находок примерно такое же, как количество монет в основном за XIV век (13,6 %). Это свидетельствует о значительной активности товарно-денежных отношений в Яссы начиная с конца XIII в. и в течение всего XIV века.

Появление монет Кокандского ханства на территории Туркестана в XIX веке вполне закономерно, поскольку этот город входил в его состав. Несколько удивляет лишь то, что нет совсем ранних кокандских монет, а все находки датируются в основном правлением Худайара, причем, сначала в качестве правящего бая (1260–1263 / 1844–1847 гг.), а затем как хана (1263–1275 / 1847–1858 гг.). Одна медная монета Шир-Али хана (1258–1260 / 1842–1844 гг.) могла попасть здесь в обращение вместе с массой монет, пришедшей во времена Худайара. И завершает хронологическую группу кокандских монет – медный пул Молла хана (1275–1278 / 1858–1862 гг.) кратко правившего следом за Худайаром. То есть все находки на этой территории городища заканчиваются временем, связанным с завоеванием г. Туркестана войсками Российской империи в июне 1864 г. Для более полной картины нужно проанализировать находки монет кокандской династии Минг с других территорий городища Туркестан.

XIX век отметился в монетном обращении Туркестана как кокандскими

монетами, так и монетами Российской империи. Причем, последние по количеству больше чем в два раза превосходят кокандские. Это результат активизации местной розничной торговли, и, видимо, увеличения населения города. В XX веке имперской меди было утрачено еще больше. Стали появляться в находках мелкие медные монеты Бухарского эмирата. Период существования СССР по интенсивности утрат монет делится на 2 периода – до 1950 года и после 1950 г. Судя по интенсивности находок советских монет до 1940-х гг. включительно, на территории городища еще проживало население. После 1950 года мы видим крайне редкие, случайные утраты монет, скорее не жителей с этой территории, а людей, проходивших через городище.

В заключении хочется отметить, что земля на городище Туркестан по отношению к металлу медных монет с медной основой крайне агрессивная. Почти все монеты оказываются подвергнуты коррозионным процессам, причем, даже те, которые находятся в земле относительно недавно – конец XIX – начало XX вв. Около 10% находимых монет уже не поддаются атрибуции вовсе – сгнили. Требуются специальные меры по сохранению нумизматического источника городища Туркестан, в противном случае через 100 лет исследователям уже мало что останется для изучения.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Бурнашева Р. З. Социально-экономическая характеристика г. Ясы (Туркестан) конца XV–XIX вв. по монетнымкладам и находкам // Города Туркестана. (сб. научных статей, Отв. ред. К. М. Байпаков). Алматы, 1999 – С. 98–127.
2. Бурнашева Р. З., Смагулов Е. К. Клад чагатаидских монет из Культобе (г. Ясы) // Известия МОН РК, НАН РК. Сер. общественных наук. Алматы, 2001. – №1. – С. 136–149.
3. Бурнашева Р. З., Туякбаев М. Клад Джанидских серебряных монет 1-й половины XVII в. из цитадели г. Туркестана (2000 г.) // Известия МОН РК, НАН РК. Сер. общественных наук. – 2002. – №1. – С. 187–197.
4. Бурнашева Р. З. О развитии торгово-денежных отношений в г. Ясы – Туркестане XVI–XVII вв. // Известия МОН РК, НАН РК. Сер. общественных наук. Алматы. – 2005. – №1. – С. 165–175.
5. Бурнашева Р. З., Смагулов Е. А., Туякбаев М. К. Клады и монеты Туркестана. – Алматы: Баур, 2006. – 204 с.
6. Бурнашева Р. З. Некоторые сведения о туркестанском монетном дворе и медные монеты XVI – первой четверти XVII вв. // Денежное обращение и торговля средневекового Казахстана. Материалы международной научно-практической конференции 8–10 июня, 2006. – Туркестан, 2007. – С. 3–13.
7. Смагулов Е. А. Древний Туркестан: штрихи к историческому портрету. – Алматы, 2017. – 341 с.

УДК 904
МРНТИ 03.20; 03.41.91

Д. В. Сорокин,
Магистр архитектуры. Руководитель археологического отряда проекта «Реставрация исторических объектов городища Культобе».
Е. С. Казизов,
Магистр истории, археолог.

КОМПЛЕКСНЫЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ГОРОДИЩА КУЛЬТОБЕ В 2020 ГОДУ

Аннотация

Данная статья отражает результаты научно-исследовательских работ на городище Культобе, расположенном в г. Туркестан Туркестанской области в 2020 году.

Работы были проведены на четырех перспективных объектах, расположенных в северной и южной частях городища. Данные объекты были определены для изучения на основе анализа топографической ситуации и архивных данных – карта города Туркестан 1875, 1954 и 1970 года. По этим данным в данной части городища располагались крупные постройки общественного характера, также на этой территории ранее археологами уже была раскопана кирпичеобжигательная печь.

Три объекта (№4–6) были расположены в северной части и представляли собой оплывшие бугры. Данные объекты были соединены между собой сплошным раскопом.

По результатам работ были выяснено, что объект №4 представляет собой жилую усадьбу с прилегающей к ней хозяйственной зоной для хранения продуктов питания, объект №5 – квартальная баня холодного типа, объект №6 – культовый комплекс, состоящий из ханаки и мавзолея. Данные постройки существовали в разные хронологические периоды от XV до XIX веков, что датируется как типом представленной архитектуры, так и вещественными материалами – монеты и керамика.

По результатам проведенных работ можно заключить, что в полевом сезоне 2020 года были выявлены уникальные для данного памятника общественные постройки культового и общественного назначения, что позволит привлечь внимание как научной общественности, так и туристов к данному объекту.

Ключевые слова: *Култөбе, археология, ханака, мавзолей, квартальная баня, усадьба.*

КҮЛТӨБЕ ҚАЛАСЫНЫҢ 2020 ЖЫЛҒЫ КЕШЕНДІ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРІ

Аңдатпа

Мақала 2020 жылы Түркістан облысы, Түркістан қаласында орналасқан Күлтөбе қалажұртындағы зерттеу жұмыстарының нәтижелерін қамтиды.

Жұмыс қалажұрттың солтүстік және оңтүстік бөліктерінде орналасқан төрт перспективалық нысандарында жүргізілді. Айтылған нысандар топографиялық ахуалды және архивтік деректерді талдау негізінде 1875, 1954 және 1970 жылдардағы Түркістан қаласының картасы зерттеу үшін анықталған. Осы мәліметтер бойынша қалажұрттың осы бөлігінде қоғамдық сипаттағы ірі ғимараттар болған, сонымен қатар археологтар бұл аумақта кірпіш күйдіретін пеш тапқан болатын.

Үш нысан (№4–6) солтүстік бөлігінде орналасқан және сырғып кеткен төбелер ретінде болған. Бұл нысандар бір-бірімен тұтас қазындылармен байланыстырылды.

Жүргізілген жұмыс нәтижелері бойынша №4 нысан тамақ өнімдерін сақтауға арналған шаруашылық орны бар тұрғын үй-жай, №5 нысан аймақтық суық типіндегі монша, №6 нысан ханака мен кесенеден тұратын діни кешені екендігі анықталды. Ғимараттар, сәулет түрі, заттық материалдар – тиындар мен керамикалармен ұсынылғандай XV ғасырдан XIX ғасырға дейінгі әр түрлі хронологиялық кезеңдерге жатады.

Жүргізілген жұмыстардың нәтижелері бойынша 2020 жылдың далалық кезеңіде ғылыми әлеуметпен қатар, туристердің назарын аудартатын ерекше ғылыми ескерткішке тән діни және қоғамдық мақсаттағы қоғамдық ғимараттар анықталды деген қорытынды жасауға болады.

Түйін сөздер: *Күлтөбе, археология, ханақа, кесене, аймақтық монша, үй-жай.*

MULTI-METHOD ARCHAEOLOGICAL RESEARCH OF THE KULTOBE SETTLEMENT IN 2020

Abstract

This article reflects the results of research work at the Kultobe settlement located in the city of Turkistan, Turkistan region in 2020.

The work undertaken at four worthwhile sites located in the northern and southern parts of the settlement. These objects were defined for study based on an analysis of the topographic situation and archival data – a map of the city of Turkistan in 1875, 1954 and 1970. According to these data, large buildings of a sociality character were located in this part of the settlement, and a brick kiln had already been excavated on this territory by archaeologists.

Three objects (No. 4–6) were located in the northern part and were collapsed mounds. These objects were interconnected by a continuous sites.

Subsequent to the work results, it was found that object No. 4 is a residential farmstead with an adjacent economic zone for storing food, object No. 5 is a quarterly cold-type baths, object No. 6 is a cult complex consisting of a khanqah and a mausoleum. These buildings existed in different chronological periods from the XV to the XIX centuries, which dates from both the type of architecture presented and material materials – coins and ceramics.

Based on the carried out results of the work, it can be concluded that in the 2020 surveying season, public buildings of cult and public purpose, unique for this monument, were identified, which will attract the attention of both the scientific community and tourists to this object.

Keywords: *Kultobe, archeology, khanqah, mausoleum, quarterly baths, farmstead.*

В рамках проекта Казахского научно-исследовательского института культуры «Реставрация исторических материалов городища Культобе» в 2020 году проведены археологические исследования на площади более 9000 м². Целью изысканий являлось изучение перспективных с точки зрения науки и туристической привлекательности сооружений на городище Культобе, расположенном в г. Туркестан Туркестанской области.

Задачи включали в себя несколько пунктов:

1. Проведение подготовительных работ – работа с архивными данными,

геодезическая съемка участка исследования, фотофиксация, описание раскопов до начала работ;

2. Исследование 4-х перспективных объектов (так называемых «археологических окон») сплошным раскопом;
3. Соединение 3-х раскопанных окон в один сплошной раскоп (участок квадратами 8x8 с оставлением стратиграфических бровок;
4. Подготовка научного отчета на основе полученных данных.

В ходе визуального осмотра территории, выделенной для проведения ар-

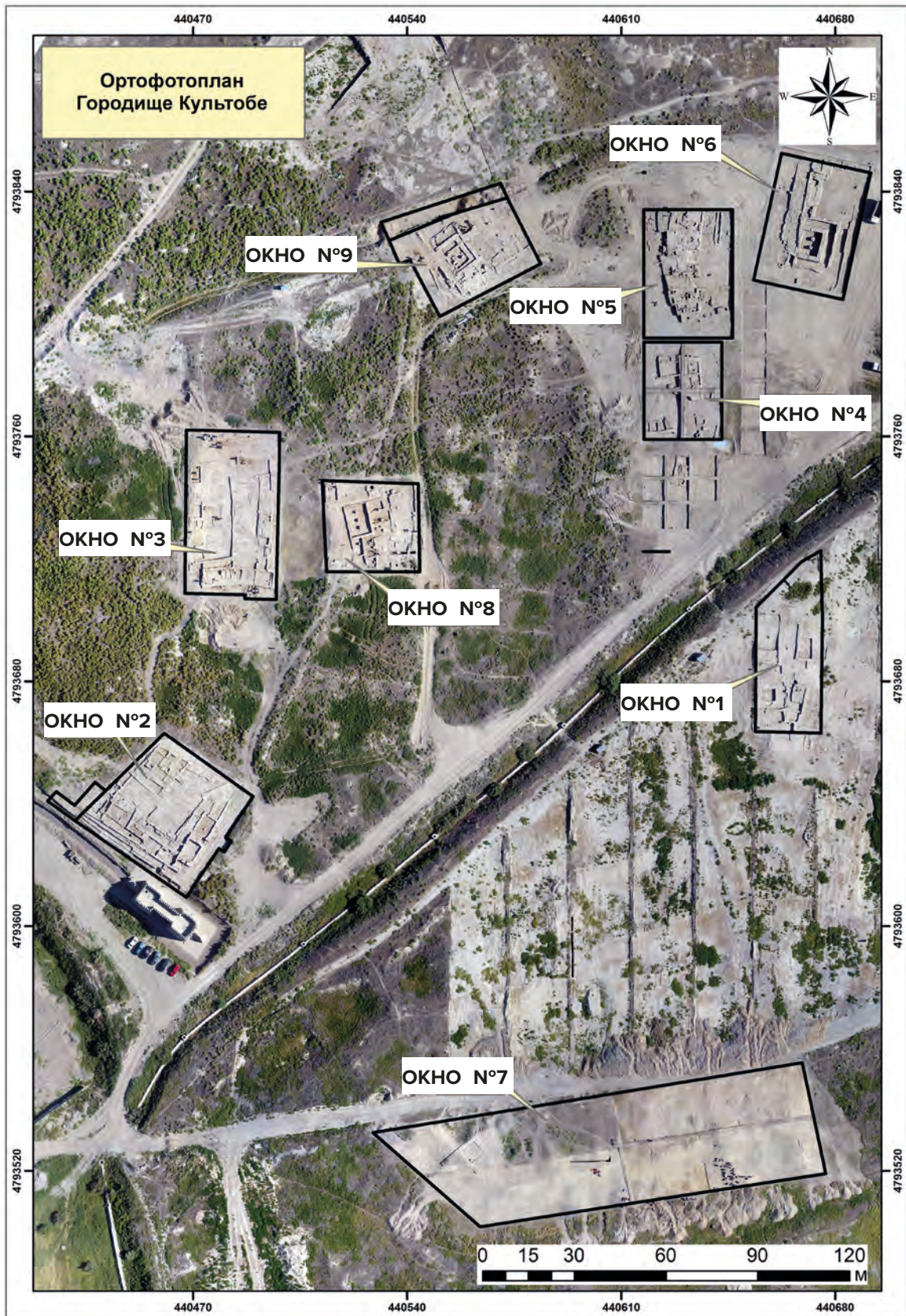

Рисунок 1. Ортофотоплан Городища Культобе

Рисунок 2. Ортофотоплан. Участок 3

хеологических исследований в 2020 г. на территории прилегающей к городищу Культобе было намечено 4 наиболее перспективных участка со следами руинированных архитектурных сооружений.

Проведены научно-исследовательские работы на участках №3 и №4.

Участок №3. Расположен в северной части городища, имеет форму треугольника, вытянут с севера на юг, площадь участ-

Рисунок 3. Участок 3. Окно 4. Вид сверху.

ка составляет 7 000 м². На территории участка топографически выделяется три бугра на которых размечено 3 отдельных раскопа (окна), под номерами №4, №5 и №6. Между окнами размечена сетка квадратов размерами 8x8 м с оставлением стратиграфических бровок С-Ю и З-В.

Окно 4 до раскопок представляло собой бугор овальной формы с пологими краями вытянутое длинной стороной по оси север-юг, размерами 31x25 м, высотой 0,9 м. К юго-восточному углу раскопа вплотную примыкала частично раскопанная кирпичеобжигательная печь, исследованная в 90-х гг. XX в.

На бугре заложен раскоп прямоугольной формы с оставлением по центру двух стратиграфических бровок С-Ю и З-В. Размеры раскопа: длина с севера на юг 31,8 м, ширина с запада на восток 25,5 м. Изученная площадь составляет 810,9 м².

В раскопе располагались два больших сооружения. В северной и центральной части жилое, в южной части хозяйственного назначения характерные для Южно-

го Казахстана и средней Азии XVIII–XIX вв. [5, 7–8].

Жилой комплекс Г-образной формы состоит из 3-х комнат, вытянутых с запада на восток, прямоугольной и трапециевидной формы. В восточной и центральной комнатах на уровне полов располагались по одному или два очага. С северной стороны к 3-м комнатам пристроены также вытянутые в один ряд четыре небольших, видимо, хозяйственного назначения помещения.

С южной стороны к 3-м в ряд вытянутым комнатам пристроены еще два жилых помещения с напольными очагами и округлыми в плане формы печами, сложенными из речной гальки и глины. Площадка перед одной печью выложена из плашмя уложенного жженого кирпича.

Данный комплекс предварительно можно интерпретировать как жилую усадьбу с прилегающей к ней хозяйственной зоной для хранения продуктов питания.

Все стены помещений сложены из сырового кирпича на глиняном растворе.

Рисунок 4. Усадьба. Участок 3. Окно 4. Ортофотоплан

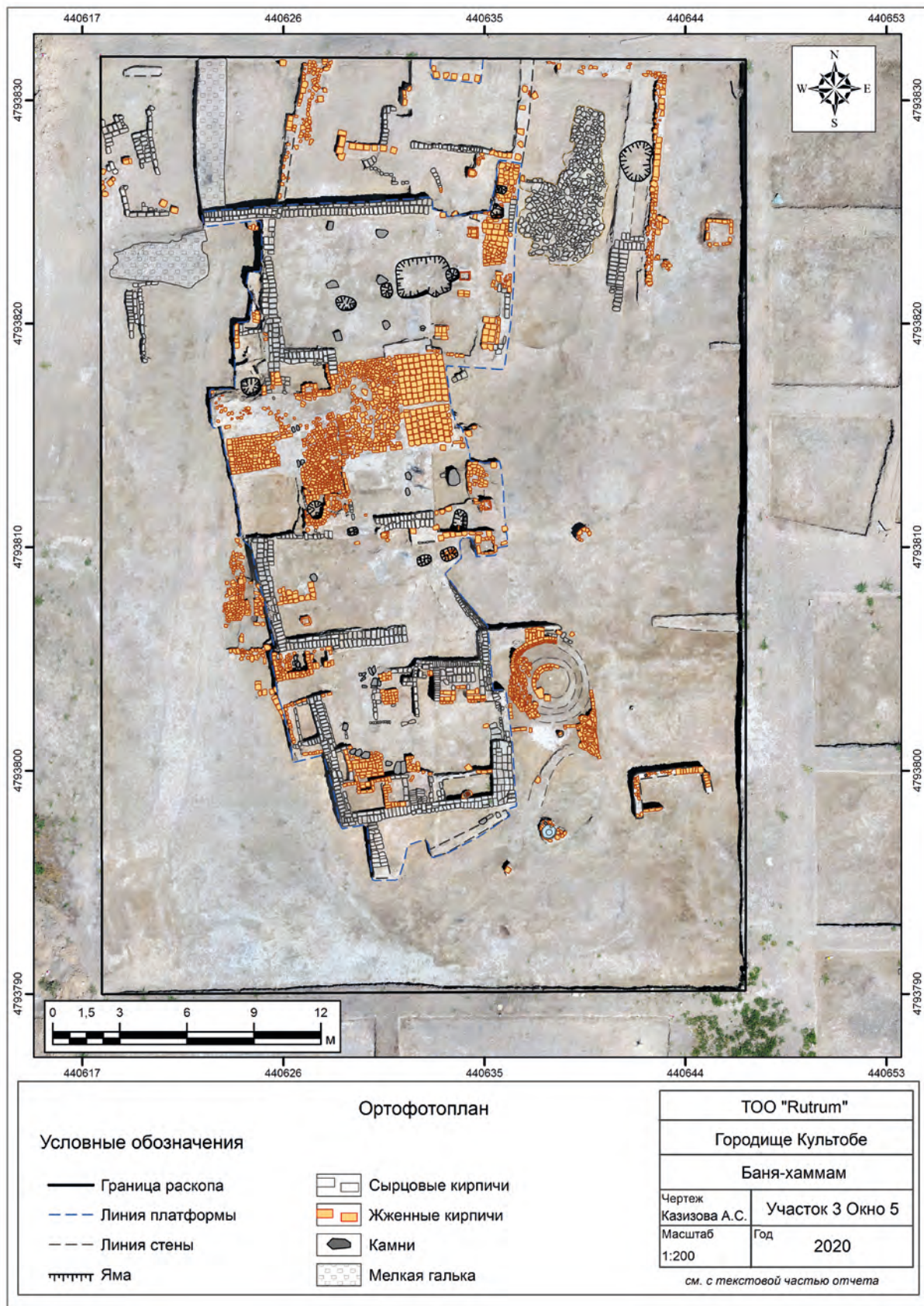

Рисунок 5. Баня-хаммам. Участок 3. Окно 5. Ортофотоплан

Рисунок 6. *Баня-хаммам. Вид сверху*

Внешние стены сложены в один-два ряда плашмя уложенными кирпичами, межкомнатные стены более тонкие, здесь кирпичи уложены на ребро вертикально или под углом 5–7°. Сохранившаяся высота стен неравномерная и максимально составляет 0,7 м.

В южной части раскопа раскопан комплекс, представляющий собой длинное помещение прямоугольной формы, вытянутое по линии по оси с запада на восток. Центральная часть помещения не сохранилась. Само помещение разделено на небольшие 6–7 комнат. В комнатах помещения на уровне пола очагов и печей не найдено. Видимо, данный комплекс использовали как хозяйственное помещение. Размеры помещения: длина с запада на восток 20 м, с запада на восток 4,3 м. Максимальная сохранившаяся высота стен составляет 0,5 м.

Окно №5. Здесь заложен раскоп прямоугольной формы с оставлением по центру двух стратиграфических бровок С-Ю и З-В. Размеры раскопа: длина с севера на юг 41,5 м, ширина с запада на восток 29 м. Изученная площадь составляет 1203,5 м².

В ходе исследования раскопана квартальная баня [8] холодного типа (без под-

польной отопительной системы), состоящая из 7 помещений. В банях такого типа температура поддерживалась за счет печей, расположенных внутри помещений, вода подогревалась в больших чанах, расположенных на специальных очагах. Контур здания приближается к прямоугольнику с небольшим подквадратным выступом в юго-западном углу. Постройка возведена из квадратной и прямоугольной формы кирпича, обожжённого и сырцового.

В северной части бани расположен холодный предбанник – большое прямоугольное помещение с длинным коридором, фиксируемым по каменным основаниям деревянных колонн. Из предбанника проход в южной стене вел в 4 теплых отапливаемых помещения, полы которых выстланы жженным кирпичом. Границы между помещениями оформлены в виде невысоких бордюриков. Видимо, данные помещения соединялись скользящими проходами. К северу к помещению 4 примыкал крупный резервуар для воды. С южной стороны к помещению 3 примыкала топчанная с массивной печью. С юго-западной и юго-восточной стороны к теплым помещениям пристроены два холодных помещения с выходом наружу, ви-

димо использованные для хозяйственных нужд.

С южной и северо-восточной стороны к бане-муриша пристроены 4 крупных жилых помещения с ташнау, очагами, печами и тандырами. В 2-х домах с южной стороны пристроены небольшие помещения-закрома.

Время существования баня-муриша предварительно можно определить по керамическому материалу периодом XV–XIX вв. [4, 7]

В ходе исследования культурного слоя баня-муриша были найдены две уникальные металлические находки:

1. Фигурка птицы. Бронзовая фигурка птицы с хорошо проработанными частями тела. Голова птицы повернута в правую сторону. Глаза круглые, обозначены углубленными кольцами. Клюв массивный, сильно кривой, похож на клюв попугая или филина. Крылья расставлены по сторонам и слегка опущены вниз. Хвост длинный прямоугольной формы, слабо расширяется к низу, состоит из пяти перьев. На груди и голове оперенье передано в виде небольших скобочек, а на спине и крыльях целиком. Ноги птицы не изображены, только в нижней части сохранилась деталь железного крепления, видимо, фигурка стояла без дополнительной опоры на высокой стержневидной подставке. По внешнему виду птица, очевидно, хищная, напоминающая сокола-сапсана в полете. Размеры птицы: высота 3,7 см, длина 5,9 см, ширина 4 см, вес 91,6 гр.

Рисунок 7. Фигурка птицы

В древнем культе хищных птиц, в том числе и ловчих, у народов Средней Азии и Казахстана в своеобразной, специфической форме нашли отражение и такие универсальные мотивы, как прямая связь хищных пернатых с процессами возрождения природы и, как следствие этого, с идеей их влияния на плодородие природы, плодовитость диких и домашних животных и самого человека.

Образ птицы связан с магией возрождения природы, плодородия и плодовитости домашнего скота и человека, которые наряду с тотемизмом, астральными культурами, анимистическими, шаманистскими представлениями, а позже и с мусульманскими идеями составляли некогда развитый синтетический культ хищных птиц вообще, а с возникновением соколиной охоты ловчих охотничьих птиц, в частности. Пережитки этого культа достаточно отчетливо просматриваются и в современной охоте с ловчими птицами, причем идеи плодовитости домашних животных и человека в связи с ловчими птицами являются доминирующими.

Представление о сакральной силе птиц прослеживаются в наборах амулетов-украшений, причем у одних народов (таджики, узбеки) на первый план выдвигаются фазан и петух, у других (казахи, киргизы и др.) – филин, ястреб, сокол, беркут [2].

2. Осветительный прибор-канделябр. Канделябр состоящий из двух отдельных частей. Первая часть канделябра железная, в виде округлого в сечении стержня расчлененный массивными фигурными базами. Нижняя часть оформлена подставкой полусферической формы. Верхняя часть двусоставная, основание в виде короткого цилиндра, поверх него находится массивная чаша трапециевидной формы стенки которого сплошь украшены ажурным орнаментом.

Вторая часть канделябра бронзовая, представлена бронзовый резервуар цилиндрической формы, венчик в виде слегка отогнутого бортика. Нижняя часть цилиндра оформлена в виде усеченного конуса со сквозным отверстием.

Рисунок 8. Осветительный прибор-канделябр

Высота первой части канделябра составляет 55 см, а высота второй части 38 см.

На данный момент подобный тип канделябра в материалах исследований городов и некрополей раннего и позднего средневековья на территории Казахстана и Средней Азии не имеет аналогий что говорит об уникальности данной наход-

ки [5]. Нахождение его в культурном слое верхнего строительного горизонта позволяет предварительно отнести его к периоду существования Кокандского ханства и датировать XVIII–XIX вв. н.э.

Следует отметить что металлический канделябр, был видимо распространен только в среде зажиточного городского населения. Рядовые горожане, как и сельское население Туркестанской округи, издавна пользовались глиняными светильниками.

Окно №6 до раскопок представляло собой земляной бугор подовальной формы вытянутый длинными сторонами с севера на юг. С северо-восточной стороны бугра до раскопок фиксировались следы антропогенного воздействия, кучи строительного мусора и частично поврежденной полы. Размеры бугра составляли с севера на юг 39 м, с запада на восток 26 м, высота от уровня современной дневной поверхности 1,73 м.

На окне №6 заложен раскоп прямоугольной формы, поделенный на четыре равных сектора с оставлением стратиграфических бровок С-Ю и З-В. Размеры раскопа с севера на юг 42,5 м, а с запада на восток 30 м. Изученная площадь составляет 1275 м².

Рисунок 9. Ханака. Вид сверху.

В ходе исследования культурного слоя на объекте в его западной части выявлены 10 помещений имеющие общие стены и вытянутые по линии север-юг.

У всех помещений с западной стороны располагалась входная часть. С восточной стороны у всех помещений является одна общая стена (осевая), сложенная из комбинированной кладки жженного и сырцового кирпича прямоугольной формы. В большей части помещений на уровне пола располагались отопительные печи и небольшие тандыры.

С северной стороны расположено еще одно крупное жилое помещение. С восточной стороны меридиональной стены находится узкое прямоугольной формы помещение, вдоль западной стены которой установлена длинная суфа.

В юго-восточной части раскопа расположен мавзолей прямоугольной (8x11 м) формы с подпольным склепом, в котором было выявлено 7 захоронений. Все погребенные уложены вдоль западной, восточной и южной стены, лежат вытянуто на спине, головой ориентированы в северном направлении в сторону мавзолея Ходжа Ахмеда Ясави.

В центральной части мавзолея на глубине 1,2 м от уровня современной дневной поверхности зафиксированы основание двух колонн округлой формы сложенные из сырцового кирпича уложенные на глиняный раствор, расстояние между которыми составило 1,5 м. Сохранившаяся высота колонн составляет 1,3–1,4 м. В северной стене помещения зафиксирован заложённый проход, верхняя часть которого заложена кирпичами, а центральная и нижняя части замазаны глиной, в восточной стене находится еще один заложённый вход, выделяющийся другой техникой кладки кирпичей. Кирпичные стены сохранились на высоту 7–8 рядов, нижние 4 ряда уложены плашмя, а верхние чередуются: 2 ряда из установленных на ребро кирпичей под углом 10–15% и 2 уложенных плашмя. Максимальная ширина стен помещения составляет 1,4 м. Сохранившаяся высота стен составляет 1,7–1,8 м.

С северной, восточной и южной стороны сохранились стены двух оград или

остатки обходных галерей. Первая стена расположена в 2,5 м от мавзолея, а вторая в 3 м от первой. Первая стена полностью сложена из сырцового кирпича, вторая внешняя комбинированная сложена из сырцового и жженного кирпичей прямоугольной формы и крупной речной гальки. Формат кирпичей и тип кладки указывает на разновременность стен. Стены в некоторых местах сохранились частично, а внешние с северной и стороны вообще не сохранились. Видимо, на всем протяжении Позднего средневековья и Нового времени люди захороненные в мавзолеи почитались у местного населения и данное место всегда оберегали и огораживали.

В северо-западной части объекта наземные конструкции не фиксируются, видимо, здесь располагалась крытая терраса-айван используемый для хозяйственных нужд и коллективных ритуалов.

В ходе прокопки культурного слоя в помещении на разных уровнях найдено большое количество фрагментов керамических сосудов, представленные двумя хронологическими периодами. К первому более раннему периоду относятся фрагменты чаш с бирюзовой поливой относящиеся к периоду Казахского ханства и датируемые XV–XVI вв. н.э., второй период представлен фрагментами чаш, кувшинов, тагары и др. относящиеся к периоду существования Кокандского ханства и датируются XVIII–XIX вв. н.э. В процентном соотношении керамический материал крайне неоднороден, к первому периоду относится не более 15 %, остальные 85 % относятся ко второму периоду.

По всем имеющимся признакам раскопанный объект на окне 6 относится к типу памятников ханака [1–2, 6–7]. Время существования ханака предварительно можно определить по керамическому материалу периодом XV–XIX вв. [3, 5].

В ходе работ на выше указанных объектах найдено и изучено более 20000 фрагментов керамических сосудов, из которых отобрано и зарисовано около 500 фрагментарных и археологически целых сосудов.

При исследовании культурных слоев на окнах №4–6 найдено большое количество

Рисунок 10. Ханака. Участок 3. Окно 6. Ортофотоплан.

нумизматического материала представленные как медными, так и серебряными монетами. Подводя итоги сделанным исследованиям можно сказать, что в первом сезоне 2020 г. сделаны уникальные открытия, представленные такими комплексами сооружений как ханака со

всеми присущими ей архитектурными конструкциями, квартальная баня, многокомнатная усадьба. По керамическим сосудам и нумизматическому материалу исследованные объекты можно датировать периодом XV–XIX вв.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Байпаков К. М., Воякин Д. А. Средневековый город Каялык. – Алматы, 2007.
2. Зиливинская Э. Д. Медресе и ханака в Золотой Орде (по письменным источникам и археологическим данным) // Проблемы истории, философии, культуры, М. – 2011. – №2 (32). – С. 129–151.
3. Сенигова Т. Н. Керамика городища Туркестан из верхнего строительного горизонта (XVII–XVIII вв.)// Археологические памятники Казахстана. – Алматы, 1978.
4. Смагулов Е. А., Григорьев Ф. П., Итенов А. А.. Очерки по истории и археологии средневекового Туркестана. – Алматы, 1999.
5. Мирзаахмедов Д. К. Глазурованная керамика Ташкента второй пол. XIX – нач. XX вв.// История материальной культуры Узбекистана (ИМКУ). Выпуск 31. – Самарканд, 2000. – С. 244–253.
6. Хмельницкий С. Между арабами и тюрками. Архитектура Средней Азии IX–X вв. – Берлин – Рига: Continent, 1992. – 344 с.
7. Хмельницкий С. Между саманидами и монголами. Архитектура Средней Азии XI – начале XIII вв. Ч I. Берлин – Рига: Gamajun, 1996. – 336 с.

УДК 904
МРНТИ 03.20; 03.61.23

М. Қ. Тұяқбаев,

*Тарих ғылымдарының кандидаты,
Қазақстан Республикасының Мәдениет
қайраткері. «Күлтөбе қалажұртының
тарихи орындарын қалпына келтіру»
жобасының ғылыми кеңесшісі.*

Е. С. Казизов,

Тарих магистрі, археолог.

Д. В. Сорокин,

*Сәулет магистрі. «Күлтөбе
қалажұртының тарихи орындарын
қалпына келтіру» жобасының
археологиялық тобының жетекшісі.*

ТҮРКІСТАНДАҒЫ «МҮРИЧӘ» МОНШАСЫ

Андатпа

Мақала авторлары Күлтөбе қалажұртындағы археологиялық жұмыстардың 2020 жылдағы маусымдық кезеңінде табылған ортағасырлық «муричә» моншасына толық сипаттама береді. Муричә моншасы әдетте археологиялық қазба кезінде монша мешіт жанында орналасқандықтан оны көбінесе «тахаратхан» құрамындағы тазару құрылысы ғана деп есептеген.

Мақалада осы типтегі моншаның айырмашылығы, ерекшеліктеріне және қала тұрғындарының моншаны қолдану жолына толық сипаттама беріледі.

Түйін сөздер: Күлтөбе қалажұрты, Түркістан, хаммам, мүсәлла, муричә моншасы, қазба жұмыстары, мешіт.

БАНЯ «МУРИЧА» В ТУРКЕСТАНЕ

Аннотация

Авторы статьи описывают средневековую квартальную баню типа «мурича», обнаруженную при археологических исследованиях городища Культобе в 2020 году. Бани «мурича» обычно располагались рядом с мечетью, поэтому их часто считали просто очистительным сооружением «тахаратхана».

В статье описывают особенности этого вида бани, ее отличия и способы использования горожанами.

Ключевые слова: городище Культобе, Туркестан, хамам, мусалла, баня мурича, раскопки, мечеть.

“MURICHA” BATHS IN TURKISTAN

Abstract

The authors of the article give a detailed description of the medieval «muricha» bath, discovered during the 2020 field season of archeological works in Kultobe. During archeological excavations, the muricha bath was usually located next to the mosque, so it was often considered to be just a «taharathan» purification structure.

The article gives a detailed description of the differences, features of this type of bath and how to use by citizens.

Keywords: Kultobe settlement, Turkistan, hammam, musalla, muricha bath, excavations, mosque.

Әрбір ортағасырлық қаланың қорған қабырғасы, қақпалары, керуен-сарайлары, мешіттері, медреселері, базарларымен бірге міндетті түрде болуы тиіс қоғамдық құрылыстарының бірі – монша болып табылады. Моншалар негізінен екі түрде кездеседі, олардың ең ірі көлемдегілері «хаммам» деп аталады және олар қаланың қақпаларына жақын орналасады (мысалы, Түркістандағы үлкен монша Мүсәллә қақпасына жақын орналасқан). Екінші түрі «хаммами мұхтасар» – бұл орта көлемдегі монша, негізінен үш-төрт махәлләға (кварталдарға) қызмет еткен, оның екінші атауы – «мурича». Бұл моншалар бірнеше бөлмеден тұрады, ең көп тараған түрі махәлләлік мешіттерге жақын немесе мешітпен бірге бір аулада орналасқан түрлері. Мұның үлкен қалалық моншадан айырмашылығы тек ер адамдарға қызмет ететіндігі және жуынатын жылы суды «қадымша» деп аталатын монша қызметкері «науа» деп аталатын құбыр жүйесі арқылы төбеден құйып отырғандығы. Қазіргі заманға «душ» сияқты болғанымен бұл моншаның едендері астымен жүргізілген кендер және қабырғаларымен жүргізілген мұржалар оның бөлмелерін қатты қыздыртын болған, оларды «кан» және «дудбаро» деп атаған. «Хаммами мұхтасар» деген атаудағы «хаммам» сөзі арабша да, парсыша да «монша» деген мағына береді, ал, «мұхтасар» сөзі арабша – «қысқа» деген сөз, яғни «қысқартылған (кішірейтілген) монша» деген мағынада айтылған [3, 162, 172 бб.].

Ал, «мурича», «мурча» деген сөзді ғалым А. М. Мұхтаров «құмырсқа илеуі сияқты монша» (баня-муравейник) деп аударады. Ғалым С. М. Мамаджанова болса «мурча» деген сөз тәжіктің «мури» – ошақтың үстіне арка түрінде салынған түтін тартқыш – мұржа (камин пештеріндегі сияқты), немесе дуал-қабырғадан су арығын өткізу үшін ойылған тесіктен шыққан дейді. Бұған қосымша дәлел – балшықтан жасалған артық суды ағызып жіберетін құбырды (водоотводная труба) да «мури» дейді. Бұдан шығатын қорытынды – моншаның бұл түрінің «мурича» немесе «мурча» аталуы еденін жылытуға да,

қабырғаларын ысытуға да, тіпті төбеден су құюға да «кан, дудмури (дымоход), обмури (водопроводная труба)» сияқты түтін; ыстық ауа, су жүретін құбырлар пайдаланылғандығынан шыққан дейміз [3, с. 172].

Түркістан мурича моншасы 2020 жылы қаланың оңтүстік-батыс бетінде Қазақстан мәдениеті ғылыми-зерттеу институты (А. Хазбулатов) жүргізген кешенді археологиялық зерттеу жұмыстары барысында табылып, аршылды. Мұнан бұрын мұндай моншаның екі бөлмеден тұратын түрі Сауран орталық мешітінің ауласынан 2010 жылы табылған болатын. Орталық Азия қалаларында мұндай мүричә моншасы әрбір мешіт пен махәлләда кездесетін болған.

Түркістан мүричәсының құрылымы бір-біріне жалғаса орналасқан алты бөліктен тұрады, мұның ортадағы жуыну бөлігі (1 сурет, V) ең алғаш пайда болған, екі жағындағы киім шешу (1 сурет, III, VI), дем алу (IV), уқалау (массаж), ем қабылдау (I) бөліктері бірте-бірте жапсырлана салынып монша көлемі де, қызмет түрлері де ұлғая берген. Моншаның жалпы ұзындығы 27 метрге, ені 10 метрге дейін ұлғайған. Сызбадағы I бөлік негізінен түрлі ерітінді, тұнбаларды, тотықтарды пайдаланып ем-дом қабылдайтын (1 сурет, I – 3, 4, 5, 6) және уқалау арқылы денеге массаж жасайтын (1 сурет, I – 1, 2, 7) кабиналар топтастырылған көлемі 7,2x5,3 м алып бөлме. Тәжікстандағы моншаларда мұндай бөлмені «малеш дадән» және «дәрман кәрдан» (уқалау, ем қабылдау) деп атаған. Көрші VIII бөлме ем-домға қажетті түрлі металл тотықтары, қайнатпалар, өсімдік тұнбаларын сақтайтын қойма және отынхана болған сияқты. Тағы бір жапсарлас II бөлікте құдық және оның үстінде салынған күмбез тектес құрылыс (сардобаға ұқсас) орналасқан, мұнымен қоса бөлменің оңтүстік бұрышында астау сияқты ыдыс арнайы тұғырға орнатылған, бұл анық металл тотығынан қайнатылған тұнба сақтайтын ыдыс деп есептейміз (1 сурет, II – 1, 2, 3). Құдықхананы «чоххона» деп атаған.

Келесі III бөлікте киім шешу (III) және қырыну (IX–X), от жағу пеші (XIII) орналасқан, бұл пеш арқылы I-ші және III бөліктердің

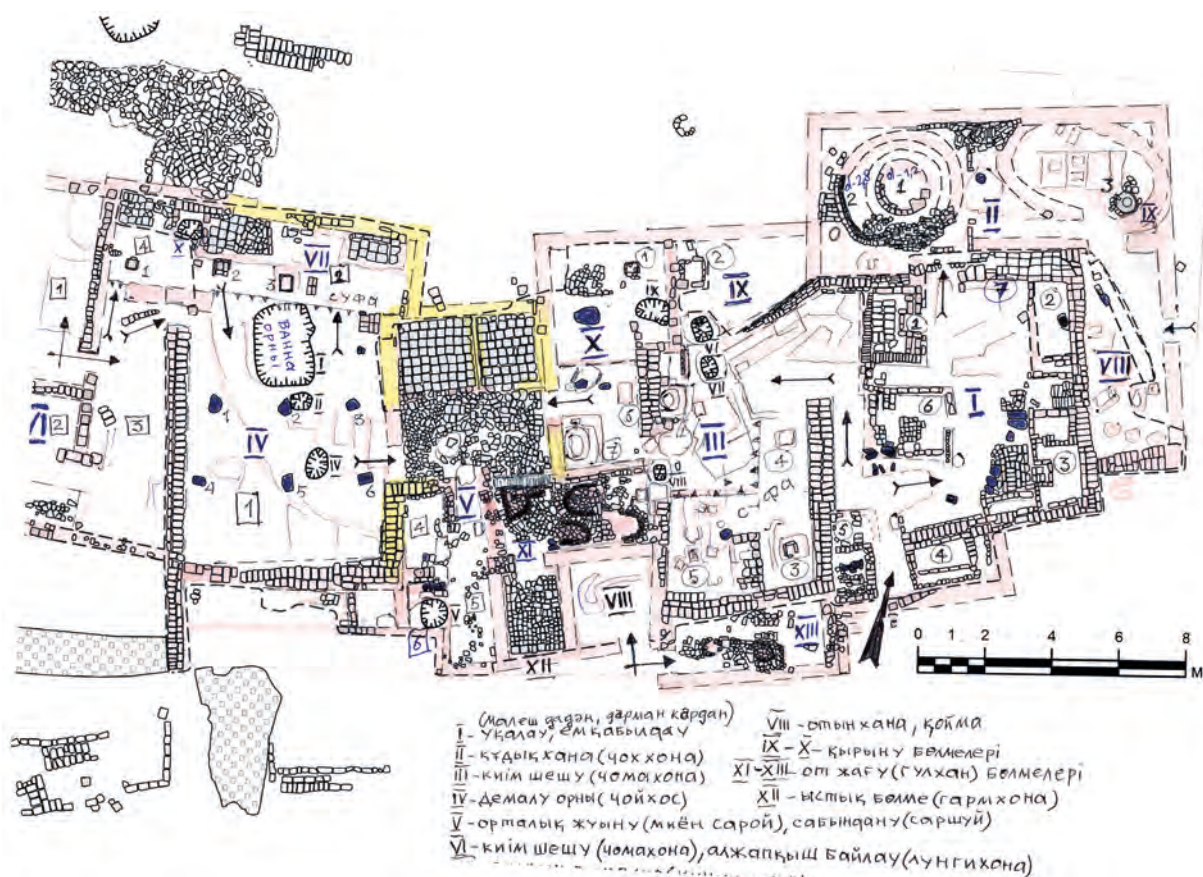

едендері, қабырғалары арнайы кендер, мұржалар арқылы жылытылған болуы керек, мұндай бөлмелерді «чомахона» (III), «гулхан» деп атаған. Бұл бөлікте бірнеше су сақтайтын орындары (1 сурет, III, IX, X, VI, VII) жылуды арттыратын көптеген сандал ошақтары сақтаған (III, IX, X – 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7).

Мұндағы тағы бір ерекшелік–бұл II бөліктегі құдықтан алынған суды жоға-

рыда аталған резервуарларға және V бөліктегі ошақтарға жеткізетін «науа» деп аталатын құбыр жүйесінің тұғыры сақталғандығы, ол II бөліктің солтүстік-батыс бұрышынан қиялай III бөліктің ішімен өткен.

Орталық негізгі бөліктің солтүстік бетінде жапсарласа IV және оның шығыс бетінде VII бөліктер орналасқан. Көлемі 4,3x5,3 м аса үлкен (IV) бөлменің төбе жа-

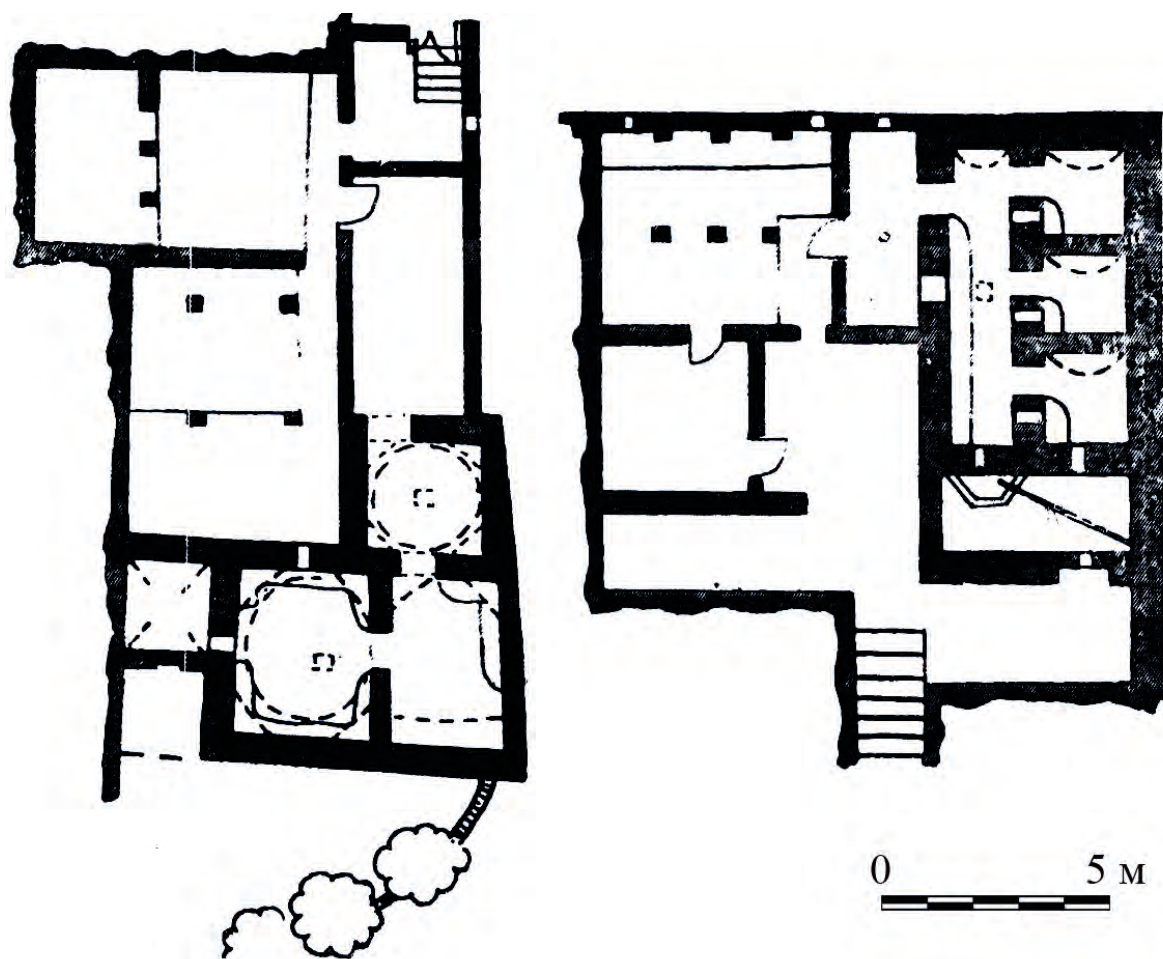

Сурет 1.

бынын алты ағаш ұстын (колонна) көтеріп тұрған, олардың табанына жалпақ тастардан тұғырлар жайластырылған. Бөлменің шығыс бетінде көлемі 1,3x1,7 м ванна (хауз) орыны шұқыр түрінде сақталған, одан төменірек екі резервуар орындары шұқыр түрінде байқалады. Мұндай бөлмелер, негізінен ыстықтан шаршаған адамдар дем алып, салқындап, шәй ішіп, бой жазу үшін барлық моншада жасалған және олар «чойхос» деп аталады. Бөлмеге жалғас шығыс бетінде дем алатын жайлары бар салқын бөлме «хунук хона» орналасқан, ондағы суфаға орнатылған үш дана сандал ошақ қыс айларында жылулықты сәлде болса сақтау үшін жасалынған. Келесі ортасынан екіге бөлінген бөлік (VI) сырт киімді шешетін (чома хона) және жалаңаш адамдар әбүйірлерін жауып тұратын алжапқыш «лунги» байлайтын (лунги хона) бөлмелерінен тұрады. Бұл бөлменің солтүстік бетінде моншаға кіретін негізгі есік орналасқан болуы керек. Ең негізгі жуынатын бөлік V-шінің ортасында са-

бынданатын бөлме «саршуй» орналасқан, оның шығыс бетінде едені бүтін кірпіштермен көмкерілген екі кабина, оңтүстік-батыс бетінде от жағатын «гулхан» бөлмесі (XI) мен одан төменірек батыс бұрышында екі ыстық бөлме, бу хана – «гармхана» (XII) жайғасқан. Ыстық бөлменің солтүстік бетіндегі дәліз (коридор) бөлмесі арқылы денедегі барлық түкті қырынатын жайға (4) және діни дәрет алатын (5) «тахаратханаға» өтуге болады. Бұл бөлмедегі (5) шұқыр тахаратхана суы кететін «септик» орны болуы керек. От жағатын бөлмедегі (XI) пештерден тараған еден астындағы кендер арқылы барлық бөлмелер, кабиналар қызатын болған, ал, қабырғалар ішімен жүргізілген түтін жолдары – «дудмурилер» арқылы барлық қабырға жылитындығын тап осындай мүричә моншаларын көзімен көрген Ходжент, Ұратөбе калалары тұрғындары баяндайды (2, 3 сурет) [3, 172 б.; 2, 153 б].

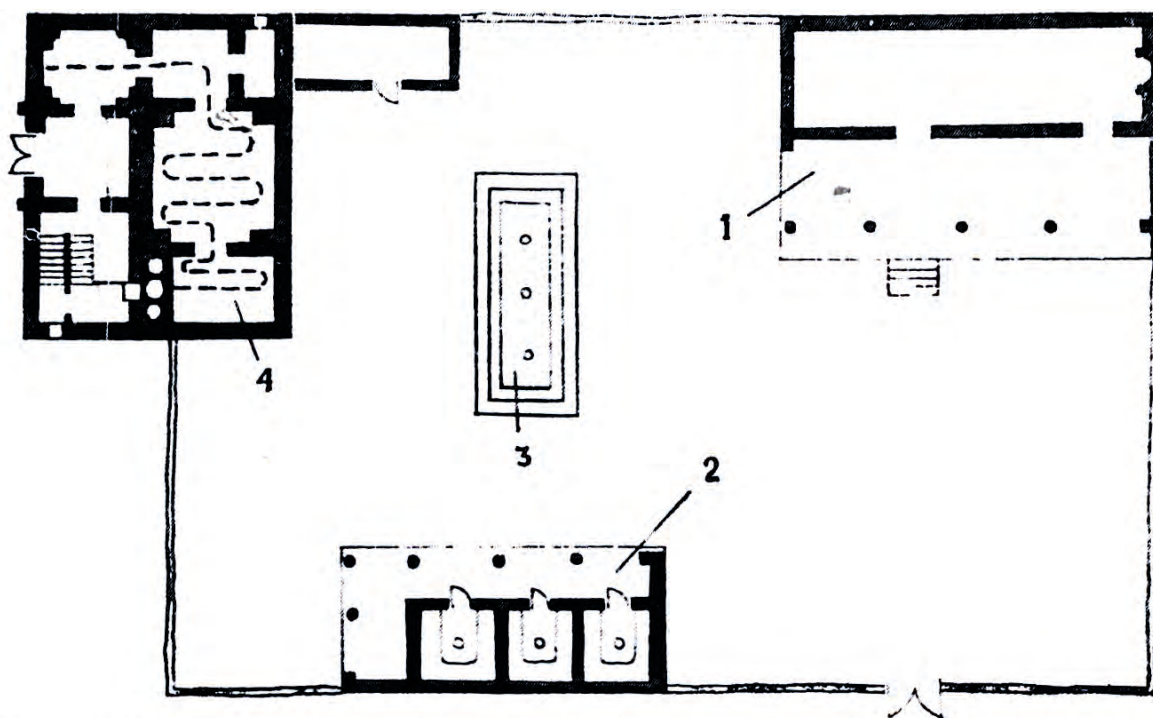
Мүричә моншалары негізінен жылуды сақтау үшін жерді қазып, шұқырға салы-

Сурет 2. Ұратөбе қалашығының Кордгарон және Дарвози Боло кварталдар моншаларының жобалары (Воронина В. Л. бойынша)

нып, үсті топырақпен көміліп тасталатын болған. Олардың жер бетіне тек күмбездерінің ұшы (терезе ойығымен) және әрбір дуал қабырғаның бітер жеріндегі түтін, ыстық ауа шығатын мұржалары ғана шығып тұрған. Қабырғалары күйген қыш пен саз кесектен (саман) де тұрғызыла берген, олардың сырты «қыр» деп аталатын су өткізбейтін цемент түрімен сыбалып тастаған. Қыр ерітіндісін құм, әк суы, қияқ қамысының күлі, жұмыртқа және жүзім шырынын араластырып дайындаған (ғылымда мұны «пуцолановый цемент» дейді) [3, 164 б.]. Бұл ерітіндімен (раствор) моншалар, сардобалар (су жинайтын резервуар), көпірлердің суға батып тұратын тұғырларын қалайтын болған. Түркістандағы XVI ғ. Шығыс моншасы мен Әзірет Сұлтан кесенесінің қабырғаларының төменгі бөлігі, Рәбия Сұлтан Бегім, Есімхан кесенелерінің жер астындағы

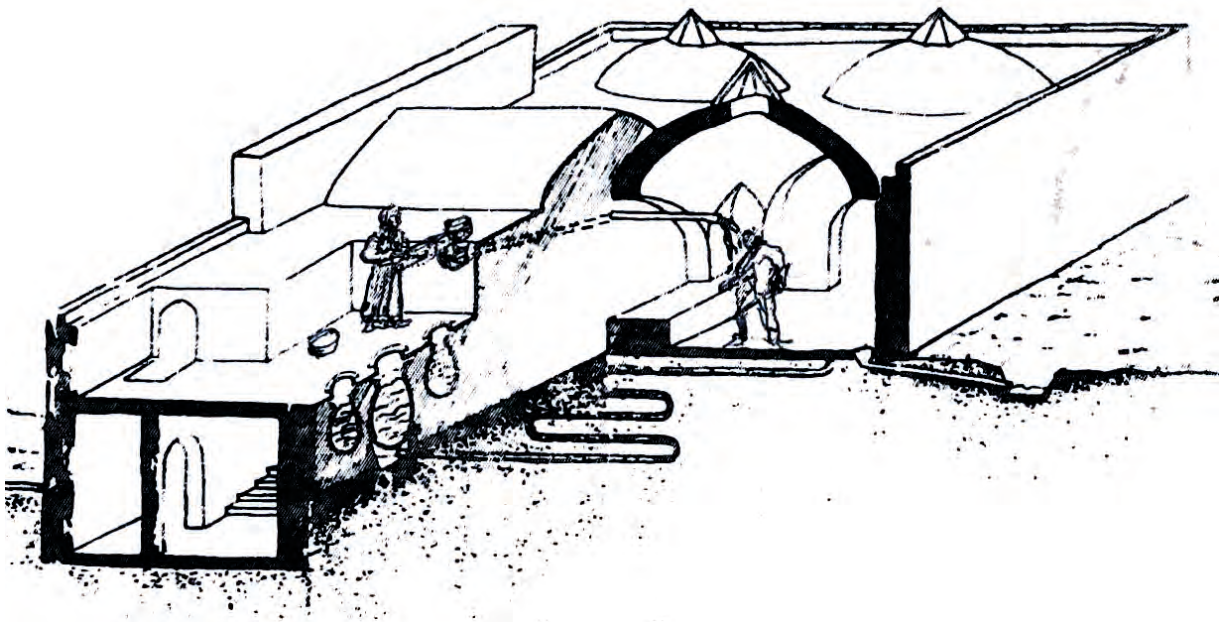
мүрдеханалары (склеп), осы «қыр» ерітіндісімен қаланған, яғни, біз қарастырып отырған мүричә моншасын тұрғызуда да бұл ерітінді көптеп қолданылған. Әрбір 3–4 махәллә бірігіп бір мүричә моншасын, мешітін салуға тиіс болған. XIX ғ. 60-шы жылдары Түркістанда 1200 үй мен 20-дан аса мешіт болған, 1864, 1875 жылдардағы қала план-картасында 65 махәлләні көруге болады, яғни 20-дан аса мешітке 3 махәлләдан келеді [5, 266 б.]. Бұдан шығатын қорытынды – әрбір мешіттің жанында өз мүричә-моншасы болған деп есептесек моншалардың саны да 10-15-ке жетіп жығылады. Ол заманда бес уақыт намазды үйде оқуға қатаң тиым салынған, сондықтан махәллә тұрғындары бірігіп салған өз мешіттеріне күніге бес рет баруға мәжбүр болған, моншаға кіріп «ғұсыл» дәретін (төбеден су құю арқылы денені толық шаю) күнде болмаса да, күнара, екі

Сурет 3. Ходжент құрылыс кешеніндегі «мүричә» моншасының жобасы:
1 – мешіт; 2 – мустахбона; 3 – тахоратхона; 4 – «мүричә» моншасы
(К. А. Мирбабаев және С. В. Шетухина)

күнде бір рет алып тұру әдетке айналған. Әдетте, мүричә моншасы жартылай жер астында болғандықтан онша байқала бермеген, сондықтан Ресей шығыстанушылары, шенеуніктері алғашында байқамаған, тіпті архитектор В. Л. Воронинаның өзі Ұратөбедегі мүричә моншаларын діни дәрет алатын құрылыс деп қана есептеген. XIX ғ. ортасында Ұратөбедегі 64 махаллада 7 мүричә жұмыс істеген, 1910 ж. санақ бойынша қала халқы 25000 адам болған. Бұхарада 70000 халыққа 18 монша қызмет еткен, бұлар санға мүричеларды қоспаған. Түркістан қаласында 1908 ж., 3616 үй, 41 мешіт, 22 мектеп болған, бұлардан басқа 3 училище, орыс-түзем мектебі, әйелдер мектебі жұмыс істеген [5, 267 б.]. Әр үйде 5–6 адам тұрған деп есептегеннің өзінде қала халқы 18000 шамасында болған, ал жергілікті халық баланың санына шек қоймағандығын есепке алсақ қала саны 20000-ға жақын болып шығады. Осынша халыққа қалалық үлкен монша мен жаңадан аршыған мүричә моншасы ғана қызмет еткен деу құлаққа кірмейді, яғни, бұлардан басқа да мүричелар (2–3 бөлмелі) болғандығы анық.

Мүричә моншаларының басты ерекшелігі – мұнда кірген адамдар қалағанынша ыстық-суық суды өздері ала алмаған, жылы су тек арнайы құбыр арқылы төбеден құйылатын болған. Моншаға кірген адам арнайы бөлмеде киімдерін шешіп (1 сурет, VI бөлік), демалатын бөлмеде денесін жылытып (IV бөлік), сабынданатын бөлмеге өтіп (V бөлік) қабырғаның жоғары жағынан сорайып шығып тұрған құбырды шертіп су құюшы – «қадымшыға» белгі берген. Бір адамға «дастқада» деп аталатын қауақтан (қабақ – асқабақтың бір түрі) жасалған 4–5 литрлік ыдыспен үш рет қана жылы су құйылатын болған. Бірінші сумен шаң-тозаңнан арылып, сабындалған соң екінші сумен шайынған; үшінші сумен басына айран жағып барып толық жуынған [3, 164–165 бб.]. Әрбір мүричәнің өз құддығы немесе қысқы кезде су сақтайтын сардобасы (II бөлік), отынханасы (VIII бөлік) түрлі емдік шараларға қажетті есімдіктер, металл тотықтары т.б. сақталатын қоймасы (II, VIII бөлік), емханасы (I бөлік) болуы тиіс еді, ал, мешіттердің ауласына орналасқан кішігірім мүричелар 3–4 бөлмеден ғана тұратын (3 сурет) құрылыс болған.

Сурет 4. Ходжент «мүричә» моншасының интерьері.
(К. А. Мирбабаев және С. В. Шетушина)

Мүричә типтес моншалар өте ертеден белгілі, ортағасырлық IX–X ғғ. жазба деректерде мүричалар «кадух» (соғды тілінде – үй деген сөз), «гармоба» (тәжік тілінде – ыстық су) деген атаулармен кездеседі. Мысалы, Балх қаласында қоғамдық ірі моншалармен бірге 500-ден аса мүричалардың болғандығы белгілі. Олар, әрбір махәлләда бірнешеуден және ірі мемлекет қызметкерлерінің, саудагерлерінің, оқымыстылардың, ақындар мен т.б. белгілі, атақты адамдардың үйлерінде орналасқан болатын [3, 166 б.]. Балх қаласы б.з.д. VII–V ғғ. бері келе жатқан (Бактрия мемлекетінің астанасы) аса ежелгі және аса ірі қала (550 гектар), 630

жылы мұнда болған Сюань Цзянь қаланы қоршаған қорғанның ұзындығы 10 км жететінін жазған, қалада буддалық 100 ғибадатхана, 3000 монах қызмет еткен [4, 194–195 бб.].

Өкінішке орай, XIX ғ. Ресей саяхатшылары, шығыстанушылары және т.б. өз еңбектерінде тек ірі қалалық моншаларды ғана есепке алып, мүричаларды мүлдем есепке алмаған. Бұл құбылыс мүричалардың көбіне жартылай немесе бүтіндей жер астына және мешіттердің аулаларына жақын орналасқандығынан болса керек, көбінесе оларды «тахаратхана» құрамындағы тазару құрылысы ғана деп есептеген болуы мүмкін [3, 162 б.].

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Шишкина Г. В. Городской квартал VIII–IX вв. на северо-западе Афрасиаба // Афрасиаб. Вып. II. – Ташкент, 1973. – С. 117–156.
2. Мамаджанова С. М. К вопросу о планировке Ходжентской городской бани и освоении народных традиций // Исследования по истории и культуре Ленинабада. Душанбе, 1986. – С. 152–159.
3. Мирбабаев А. К. Ходжентские квартальные бани «мурича» – одна из древнейших традиций среднеазиатской миниатюрной бани // Исследования по истории и культуре Ленинабада. – Душанбе, 1986. – С. 160–174.
4. Ртвеладзе Э. В. Бактрия, Бактры // Великий Шелковый путь. Энциклопедический справочник. Древность и средневековье. – Ташкент, 1999. – С. 192–195.

УДК 904
МРНТИ 03.20; 03.41.91

А. Р. Хазбулатов,
доктор философии (PhD),
ассоциированный профессор,
Заслуженный деятель Казахстана
(руководитель проекта).
Е. С. Казизов,
археолог, магистр истории

ИССЛЕДОВАНИЯ НА ГОРОДИЩЕ КУЛЬТОБЕ: ИНТЕРПРЕТАЦИЯ НОВЫХ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ МАТЕРИАЛОВ

Аннотация

Статья представляет собой обзор археологического материала с городища Культобе (г. Туркестан, Туркестанская область), собранного с раскопок перспективных с точки зрения экспонирования участков (так называемых «археологических окон»). Авторами рассмотрены предварительные научные результаты с археологических раскопок полевого сезона 2020 года, которые представлены различными сооружениями, в том числе очень уникальным и редко встречающимся объектом, принадлежавшего древним суфиям. Это культово-ритуальное сооружение – ханака со всеми присущими ей архитектурными конструкциями и средневековая баня-хаммам.

Ключевые слова: городище Культобе, археологический материал, ханака, баня-хаммам, жилые помещения.

КҮЛТӨБЕ ҚАЛАЖҰРТЫНДАҒЫ ЗЕРТТЕУЛЕР: ЖАҢА АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ МАТЕРИАЛДАРДЫ ТАЛДАУ

Аңдатпа

Мақала Күлтөбе қалажұртындағы (Түркістан қ., Түркістан облысы) мұражайлау және көрме тұрғысынан келешегі бар жерлердегі («археологиялық терезелер» деп аталатын) қазу жұмыстарынан алынған археологиялық материалдарға шолу болып табылады. Авторлар 2020 жылғы дала маусымындағы археологиялық қазба жұмыстарының әр түрлі құрылымдармен ұсынылған, кейіннен «Күлтөбе қалажұрты» ашық аспан астындағы археологиялық паркінің туристік маршрутының «нүктелерінің» бірінің алдын-ала ғылыми нәтижелерін қарастырды.

Бұл – барлық архитектуралық құрылымдары бар діни-салттық құрылыс – ханака және ортағасырлық монша-хаммам болып табылады.

Түйін сөздер: Күлтөбе қалажұрты, археологиялық материал, ханака, монша-хаммам, тұрғын жай

RESEARCH AT THE KULTOBE SETTLEMENT: INTERPRETATION OF NEW ARCHAEOLOGICAL MATERIALS

Abstract

The article is an overview of archaeological material from the settlement of Kultobe (Turkistan, Turkistan region), collected from excavations of sites promising from the point of view of museification and exhibiting (the so-called “archaeological windows”). The authors reviewed the preliminary scientific results from the archaeological excavations of the 2020 field season, which are represented by various structures, which will later be one of the “points” of the tourist route of the open air archaeological park “Kultobe Settlement”.

This is a cult-ritual building – a khanqah with all its architectural structures and a medieval bath-hammam.

Keywords: Kultobe settlement, archaeological material, khanqah, bath-hammam, living accommodation.

Введение. Объект «Городище Культобе» локализуется в буферной зоне Мавзолея Ходжи Ахмеда Ясави – памятнике Всемирного наследия ЮНЕСКО. На данный момент научно обоснованно, что история города Туркестан начинается с холма Культобе. Как показывают археологические исследования, самые древние, хорошо сохранившиеся архитектурные памятники Культобе датируются первыми веками н.э.

Самые ранние сведения о городе Иасы (Культобе–Ясы) встречаются в описании обратного пути киликийско-армянского царя Гетума I из Монголии, куда он ездил ко двору великого хана Менгу в середине XIII в., и помещенного отдельной главой в Истории Киракоса Гандзакеци. Автор пишет: «...потом, повернув с запада на север, поехали в Хутухчин... и Схнак, т.е. к горам Харчук (откуда происходят сельджуки), которые берут начало в Таврских горах, доходят до Парчина и здесь заканчиваются. Оттуда они поехали к Сартаху, сыну Батыя, который собирался к Мангу-хану. Оттуда они отправились в Сгнах и Савран, который очень велик, [затем] в Харчук и Асон, в Саври и Отрар...». Здесь название города передано, видимо, в древней форме – Асон, чем в более поздних восточных источниках [1, с. 224]. Позднее город упоминается и в других исторических источниках.

Целенаправленные исследования в рамках Туркестанской археологической экспедиции в 2011–2015 гг. на территории городища Культобе велись с 2010 года под руководством кандидата исторических наук археолога Е. А. Смагулова (1952–2019 гг.). В ходе них была открыта уникальная застройка древней цитадели города Ясы (локализован на холме Культобе). Это высокий замок крестообразной в плане формы, который в течении I–III вв. являлся центром/донжоном древней цитадели.

Полученные материалы в рамках этих исследований свидетельствуют о глубоких исторических корнях городища. Теперь можно обосновано считать, что в субстратных слоях холма Культобе обнаружена и частично вскрыта самая древняя городская цитадель на территории

Казахстана. В те годы было расчищено крестообразное в плане здание первоначального храма (I–II вв.), позже примкнувшее к нему крестообразное здание замка (II–III вв.), «Угловой дом», восточные участки крепостной стены цитадели (II–IV вв.), жилые и культовые сооружения X–XII вв. Итоги этих археологических работ получили широкое освещение в десятках научных публикаций как внутри страны, так и за рубежом. Основной научный задел сформирован работами Е. А. Смагулова и А. А. Ержигитовой [2–7].

Широкомасштабная разработка городища Культобе началась в 2019 году в рамках проекта Казахского научно-исследовательского института культуры «Реставрация исторических объектов городища Культобе». В ходе археологических исследований 2019 года стало очевидно, что в городище Культобе пересекаются как минимум четыре исторические эпохи. Самый нижний из обнаруженных на данный момент культурных слоев восходит к I–II вв., что, скорее всего, следует отнести к кангуйскому периоду. Так, в результате раскопок цитадели городища Культобе были выявлены культурные слои и строения, датируемые от II до XIX вв.

В полевом сезоне 2020 г. на городище Культобе обнаружены: ханака со всеми присущими ей архитектурными конструкциями, баня-хаммам, многокомнатная усадьба, а также крепостная стена с башней и пристроенными к ней помещениями.

Культобинская ханака. В 2020 году в ходе раскопок западной части городища выявлены 10 помещений, имеющие общие стены и вытянутые по линии север-юг. У всех помещений с западной стороны располагалась входная часть.

С восточной стороны у всех помещений одна общая стена (осевая), сложенная из комбинированной кладки жжённого и сырцового кирпича прямоугольной формы (фотографии 1–3). В большей части помещений на уровне пола располагались отопительные печи и небольшие тандыры.

В ходе раскопок на данном объекте обнаружены интересные артефакты, которые представлены двумя периодами: XV–XVI вв. и XVIII–XIX вв. К первому историческому периоду относятся керамические

Фотография 1. Городище Культобе. Ханака. Вид на южную сторону

чаши с бирюзовой поливой, а к второму периоду фрагментами чаш, кувшинов, тагары и др. Здесь было найдено около 500 фрагментарных и археологически целых сосудов, что представляется достаточно редким явлением. Также здесь было найдено большое количество нумизматического материала, представленного медными и серебряными монетами.

По всем имеющимся признакам данный объект квалифицируется нами как суфийская ханака, которая датируется XV–XIX вв.

Такие памятники достаточно редкое явление в казахстанских реалиях, а культобинская ханака требует дальнейших скрупулёзных исследований и поиск аналогий в центральноазиатском регионе.

Подобные объекты служили нуждам множества дервишских орденов, которые получили в средние века огромное распространение и описаны в трудах К. М. Байпакова, Д. А. Воякина [8], Э. Д. Зиливинская [9], С. Хмельницкого [10] и других.

Возникновение ханака (рибатов) в Средней Азии и, Казахстане в том числе безусловно связано с распространени-

ем суфизма. Об этом Э. Д. Зиливинская пишет: члены общины суфиев жили в специально отведенных зданиях и совершали совместные обряды и мистические радения. Поэтому в состав помещений большинства ханака, на ряду с худжрами членов общины, обязательно входил большой зал для коллективных ритуалов [9, с. 132].

Примечательно, что в ходе раскопок данного сооружения погребенные ориентированы головой в сторону Мавзолея Ходжа Ахмеда Ясави, т.е. в сторону гробницы почитаемого основателя общины суфийского ордена.

Таким образом, культобинская ханака является уникальным памятником культовой и погребальной архитектуры, существовавшей на протяжении нескольких столетий. Подобные памятники на территории Казахстана практически не известны и относятся к категории малоисследованных. Дальнейшее исследование найденного нумизматического материала, а также изучение антропологами и генетиками костных останков человеческих индивидов позволит узнать новую информа-

*Фотография 2. Городище Культобе. Ханака.
Вид на западную сторону юго-восточного помещения*

цию и открыть еще одну «белую страницу» в истории Казахстана.

Культобинская баня-хаммам. В ходе раскопок городища Культобе обнаружен еще один интересный объект, квалифицируемый как баня-хаммам. Здание состояло из 7 помещений, 4 из которых имели систему подпольного отопления (еще не открыты), соединенную с топочной камерой, расположенной в южной его части. Контур здания приближается к прямоугольнику с небольшим подквадратным выступом в юго-западном углу. Постройка возведена из квадратной и прямоугольной формы кирпича, обожженного и сырцового.

В северной части бани-хаммам расположен холодный предбанник – большое прямоугольное помещение с длинным коридором, фиксируемым по каменным основаниям деревянных колонн. Из предбанника проход в южной стене вел в 4 теплых отапливаемых помещения, полы которых выстланы жженным кирпичом. Границы между помещениями оформлены в виде невысоких бордюриков. Ви-

димо, данные помещения соединялись скользящими проходами. К северу к помещению 4 примыкал крупный резервуар для воды. С южной стороны к помещению 3 примыкала топочная с массивной печью. С юго-западной и юго-восточной стороны к теплым помещениям пристроены два холодных помещения с выходом наружу, видимо использованные для хозяйственных нужд.

С южной и северо-восточной стороны к бани-хаммам пристроены 4 крупных жилых помещения с ташнау, очагами, печами и тандырами. В 2-х домах с южной стороны пристроены небольшие помещения-закрома.

Время существования бани-хаммам предварительно можно определить по керамическому материалу периодом XV–XIX вв.

В средние века на Востоке и в некоторых районах Европы были широко распространены бани с подпольным отоплением, называвшиеся по-арабски хаммам. Кроме непосредственной гигиенической, они выполняли функцию своеобразных

*Фотография 3. Городище Культобе. Ханака.
Вид на западную сторону юго-восточного помещения.*

лечебных учреждений, а также имели большое общественное значение, являясь своеобразными клубами, местами встреч для ведения светских бесед.

Популярность хаммам и их техническое совершенство способствовало тому, что в некоторых регионах, например, в Средней Азии, они дожили в практически неизменном виде до наших дней.

Появление монументальных бань в туркестанском регионе неизменно связывается с распространением ислама, потому что им придавался глубокий религиозный смысл. Всякие развлечения при банях, как театры, были строго запрещены, разрешается только массаж, беседы, настольные игры в шахматы и нарды. Строительство бань-хаммам явилось декларацией идей ислама и мусульманского образа жизни для всего городского населения Южного Казахстана.

Заключение. Предварительные результаты археологического материала 2020 года способствовали значительному расширению научной базы в области истории и культуры древнего Туркестана, который с эпохи античности являлся своеобразным сакральным центром кочевых народов в виде городища Культобе, что демонстрирует крестообразный храм и древняя цитадель.

Впоследствии это освоенное культурное пространство становится центром культуры и торговли тюркских племен на Великом Шелковом пути, куда притягивались люди разных религий и вероисповеданий, презентуясь в качестве своеобразного перекрестка культур.

Жизнь и деятельность последователей ислама, а еще позднее строительство великолепного мавзолея Ходжа Ахмеда Ясави способствовало концентрации в городе не только суфийских общин, но и великолепных мастеров – строителей, ремесленников, ювелиров, керамистов и т.д., что способствовало росту местных направлений художественных промыслов и ремесел.

Фотография 4. *Городище Культобе. Баня-хаммам. Общий вид*

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Киракос Гандзакечи. История Армении / Пер. с древнеармянского предисловие и примечания Л. А. Ханпарян. – М.: Наука (главная редакция восточной литературы), 1976. – 357 с.
2. Смагулов Е. А. Основные этапы историко-топографического развития города Ясы-Туркестан // Маргулановские чтения – 2011: Материалы международной археологической конференции. 20–22 апреля – Астана, 2011. – С. 110–117.
3. Смагулов Е. А., Ержигитова А. А. Цитадель древнего Туркестана: некоторые итоги археологического изучения. 2011–2012 гг. // Известия НАН РК, Серия общ. наук. – 2013. – № 3. – С. 82–99.
4. Смагулов Е. А. Из истории кангюйской архитектуры: здания крестообразной планировки // Гуннский форум. Проблемы происхождения и идентификации культуры евразийских гуннов. – Челябинск, 2013. – С. 495–520.
5. Смагулов Е. А. Исследования древнего Туркестана: итоги раскопок 2011–2012 гг. // Поволжская археология. – 2013. – №1 (3). – С. 197–215.
6. Смагулов Е. А., Ержигитова А. А. Архитектурно-археологический комплекс цитадели древнего Ясы (Туркестан) // Археология Узбекистана. – 2013. – № 1 (6). – С. 6075.
7. Смагулов Е. А., Ержигитова А. А., Закиров С. А. Строительные материалы и архитектурные элементы древней цитадели Туркестана // Актуальные проблемы археологии Евразии: Сб. материалов международной научно-практической конференции, посвященной 25-летию независимости РК и 25-летию ИА им. А. Х. Маргулана (18–19 октября 2016 г.). – Алматы: Институт археологии им. А. Х. Маргулана, 2016. – С. 507–535.
8. Байпаков К. М., Воякин Д. А. Средневековый город Каялык. – Алматы, 2007. – 263 с.
9. Зиливинская Э. Д. Медресе и Ханака в Золотой Орде (по письменным источникам и археологическим данным) // Проблемы истории, филологии, культуры, 2011. – № 02 (32). – С. 129–151.
10. Хмельницкий С. Между арабами и тюрками. Раннеисламская архитектура Средней Азии. – Берлин – Рига: Gamajun, 1992. – 343 с.

УДК 93
МРНТИ 03.20

М. Кожа,
*Доктор исторических наук, профессор.
Научный консультант проекта
«Реставрация исторических объектов
городища Культобе» в 2019 году.*

ТУРКЕСТАН – СТОЛИЦА КАЗАХСКОГО ХАНСТВА

Аннотация

В статье представлен исторический обзор генезиса развития города Туркестан, который в XVI – до начала XIX в. являлся политическим, административным, религиозным и экономическим центром Казахского ханства. Здесь принимали иностранных послов, избирали верховных правителей, проводили курултай, решавшие исторические судьбы казахского народа. При мавзолее Ходжа Ахмеда Ясави представители трех жузов и исторической области Туркестан провозгласили Абылая общеказахским ханом. Здесь похоронены многие выдающиеся деятели степной элиты: ханы, бии, батыры. Поэтому изучение истории Туркестана периода казахских ханств является одним из актуальных задач исторической науки нашего государства. Без изучения истории Туркестана невозможно реконструировать прошлое и понять настоящее независимого Казахстана.

Ключевые слова: Туркестан, Ясы, столица, казахское ханство, пантеон.

ТҮРКІСТАН – ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНЫҢ АСТАНАСЫ

Аңдатпа

Мақалада XVI–XIX ғасырдың басына дейін Қазақ хандығының саяси, әкімшілік, діни және экономикалық орталығы болған Түркістан қаласының даму генезисіне тарихи шолу ұсынылған. Қалада шетелдік елшілерді қабылдаған, жоғарғы билеушілер сайланған, қазақ халқының тарихи тағдырын шешетін құрылтайлар өткізілген. Қожа Ахмед Ясауи кесенесінің жанында үш жүздің және Түркістанның тарихи аймағының өкілдері Абылайды бүкілқазақтың ханы деп жариялаған. Мұнда дала элитасының көптеген көрнекті қайраткерлері: хандар, билер, батырлар жерленген. Демек, Қазақ хандықтары кезеңіндегі Түркістан тарихын зерттеу – мемлекетіміздің тарих ғылымының кезек күттірмейтін міндеттерінің бірі. Түркістан тарихын зерттемей, тәуелсіз Қазақстанның өткенін қайта жаңғыртып, бүгінін түсіну мүмкін емес.

Түйін сөздер: Түркістан, Яссы, астана, Қазақ Хандығы, пантеон.

TURKISTAN IS THE CAPITAL OF KAZAK KHANATE

Abstract

The article presents a historical overview of the genesis of the development of the city of Turkistan, which in the XVI – until the beginning of the XIX century was the political, administrative, religious and economic center of the Kazakh Khanate. Here they received foreign ambassadors, elected supreme rulers, held kurultais that decided the historical fate of the Kazakh people. Under the mausoleum of Khoja Akhmed Yasawi, representatives of the three zhuzes and the historical region of Turkistan proclaimed Abylai as the all-Kazakh khan. Many prominent figures of the steppe elite are buried here: khans, biys, batyrs. Therefore, the study of the history of Turkistan during the period of the Kazakh khanates is one of the urgent tasks of the historical science of our state. It is impossible to reconstruct the past and understand the present of independent Kazakhstan without studying the history of Turkistan.

Keywords: Turkistan, Yasi, capital, Kazakh Khanate, pantheon.

Казахи и города. До отмены ханской власти в 1816 году неотъемлемой частью истории и культуры казахов являлись города. Ценные сведения о позднесредневековых урбанистических центрах Южного Казахстана содержат персоязычные сочинения и особенно русские источники. Наличие городов в казахских ханствах фиксируют и китайские хроники. Характеризуя казахский Старший жуз (по китайским источникам «Западная казачья Орда») цинский источник отмечает: «Сия орда в образе жизни сходствует с Восточной ордою, но в отличие имеет города» [1]. В главе о казахах Среднего жуза в эпоху Цин сказано: «В настоящее время улус ханский называется Отрауызцы, резиденция при Йешим и хан живет в городе Кэштыне» [2].

По мере укрепления Казахского ханства и расширения его территорий, в периоды стабильности росло число городов подвластных степным правителям, порой их власть распространялась и на крупные урбанистические центры Средней Азии, а в смутные времена междоусобиц и поражений казахи теряли и большую часть городов Южного Казахстана – главную торгово-урбанистическую инфраструктуру своего государства.

Крупнейшими торгово-ремесленными центрами казахских ханств были Туркестан, Ташкент, Сайрам, Сузак, Сыгнак, Сауран, Отрар. Они выполняли административную, экономическую, культурную функции в государстве. Все города и городки были укреплены оборонительными сооружениями.

К примеру, Сауран являлся одной из лучших крепостей Туркестана. Для более успешной осады города бухарский хан Абдаллах вызвал осадные камнеметальные машины [3].

Большинство упоминаемых в источниках городов Казахского ханства имели многовековую историю. Но некоторые городки и крепости ханства были построены по прямому распоряжению казахских правителей. Ниже представляем сводку сведений об укреплениях, воздвигнутых казахскими ханами и другими степными владетелями в XVI–XVIII веках.

В сочинении «Бадаи ал-вакаи» Васифи упомянута крепость Джатан, которую построил у подножия одной горы казахский хан Тахир (1522–1532) «для отражения войск калмаков» [4]. Би Старшего жуза Толе (1675–1760) построил укрепленную ставку на берегу р. Чирчик: «от Ташкента расстоянием с небольшим в полудня сделал себе городок, на том месте, где из реки Цырцют в Ташкент канал проведен, и населил тут разных жителей..., которые, живучи в том городе, на него, Тюле-бия, пашут и сеют хлеб». Причем крепость занимала такое важное стратегическое положение, что Толе «ежели захочет, тот текущий туда канал тотчас запрудить и в другую сторону пустить, отчего ташкенцы принуждены могут быть за удержанием на пашни воды помереть» [5].

Абылай-хан (1711–1780) «построил сыну султану Адилю по просьбе повиновавшихся ему киргиз-казаков Большой орды при речке Талаше дом, обнес оный валом, основал около него селение из каракалпаков, привыкший к хлебопашеству» [6]. Судя по рапорту генерал-майора Н. Г. Огарева казахский хан восстановил г. Жетикент: «Прочие ж его дети – Адиль, Урустам и Ток солтаны – остались по здешнюю сторону города Туркестанта во вновь построенном им, Облаем, не в дальнем разстоянии городке Итнеенте» [7]. Есть сообщение о постройке богатым казахом Кара-Булат из Младшего жуза в конце XVIII в. укрепления на Сырдарье [8].

Укрепления для охраны от врагов возводили не только представители знати, но и отдельные рода казахов. Так согласно «Журнала похода подпоручика и атамана Телятникова в Ташкению (май 1796 г.) «по реке Арысь – кочевка Большой орды Усюнской волости. ...во многих местах построены глинянные маленькие крепостцы, из коих, в случае нападения [ка]кого-либо неприятеля, той волости кайсаки, с женами и детьми запершись, чинят отпор» [9]. Кроме глинянных имелись укрепления возведенные из камня. Ф. Назаров указал, казахи, «которые от набегов разбойников и черных /закаменных/ киргизов имеют каменные укрепления, поблизости

коих видны обработанные поля и подвижные юрты» [10]. В горах Каратау археологами выявлены две каменные крепости Кырык-Кыз и Бала-Курган, которые функционировали в течении XV–XVIII вв. Рядом находится могильник, где, судя по тамгам, среди захороненных встречаются представители всех трех казахских жузов [11].

В ряде источников есть сведения о проживании части казахов в позднесредневековых городах Южного Казахстана. В грамоте, относящейся к концу XVI века, в составе населения Сыгнака названы арабы, тюрки, казахи и каракалпаки [12]. Согласно отчету о поездке Теуш-мергена в г. Туркестан за 1693 год «казаков живет в том городе с Тевки ханом мужеска полу и женска человек с 1000» [13]. В журнальной записи переговоров 1740 г. глава аргынов Нияз батыр отмечен как житель города Туркестана [14]. Би Старшего жуза Толлебий кроме вышеотмеченной укрепленного городка имел дом в Ташкенте, где проживали жена и два сына [15]. Кроме представителей казахской элиты, в городах жили и обнищавшие казахи. Отмечая городки между Ташкентом и Туркестаном, купец Ш. Арсланов в 1735 г. отметил, что они населены сартами, «между которыми и киргиз-кайсаки убогие живут» [16]. Отмечая географию расселения казахов Старшего жуза А. И. Левшин отмечает, что «некоторые живут в самых городах Ташкенте, Туркестане и соседственных с ними селениях» [17]. По данным Я. П. Гавердовского «многие из киргизцев сей орды (Средней жуз – М.К.) заводят уже постоянные селения около гор Каратау и в Ташкении [18]. Согласно данным Христофора Барданеса во второй половине XVIII в. часть казахов Старшего жуза «живут и домами в городах Ташкенте и Туркестане, Тасанаке и Сусакке, хотя в степи имеют также свои кибитки, куда из городов по желанию своему летом уезжают, и таковые, которые привыкли уже к градскому житию, прилежат к некоторым и рукоделиям, такожде пашут и землю, и сеют пшеницу, рожь яровую, ячмень, просо, белояровую пшеницу...» [19]. В позднефеодальной Бухаре располагался отдельный квартал казахов, состоящий из 15 домов [20].

О процессе трансформации казахских кочевников в городское, в оседлое население свидетельствуют, например, утверждения жителей г. Шымкента в начале XX века о том, «что они потомки выходцев из Отрара и Туркестана, и представляют из себя не чистый сартовский тип, а помесь с киргизами». По свидетельству очевидцев жители г. Туркестана этого времени по языку и по антропологическому типу мало отличались от степняков [21].

В этническом составе современных казахов имеется ряд родов, ведущих свое происхождение от городских жителей [22]. В первую очередь это группы сунак и ходжа [23, 24, 25]. Сунак являются потомками жителей Сыгнака. Названия ряда современных подразделений ходжа: Отрар-ходжи, аккорган напрямую связаны с урбанистами позднесредневековых городов Южного Казахстана и указывают на место проживания их предков. Таким образом в период казахских ханств происходила трансформация, инфильтрация кочевников-казахов в оседлое население. В периоды упадка городской культуры часть населения оседлых поселений, адаптируясь к новой ситуации, вливалась в ряды окружавших их степняков [22].

Города Присырдарьи и Каратау стали главными политическими, экономическими, культурными центрами Казахского ханства [26]. Однако этому предшествовал период борьбы казахских правителей с тимуридами, шайбанидами и другими соперниками за овладение городами Средней Сырдарьи.

После смерти правителя государства кочевых узбеков Абулхаира казахские ханы начали борьбу за города. По данным письменных источников, одним из первых крупных городов, подчинившихся власти казахов, был Сузак, расположенный на северных склонах Каратау и выдвинутый в степь.

В округе Сузака археологами выявлен и ряд небольших по площади городищ XVI–XVII веков, в частности Культобе и Ран [27]. Правителем Сузака стал старший сын Джанибека Махмуд-султан.

Основатели казахского ханства Керей и Жанибек (1465/66–1473/74) стремились

возвратить принадлежавшие их прадеду и отцу (Урусхану и Бараку) города Туркестана. В последние три десятилетия XV века за сырдарьинские города боролись тимуриды, шайбаниды, казахские ханы. Согласно «Таварих-и гузида-йи нусрат-наме» в 1470 г. в вилайет Туркестан «пришел врагом Кирай-хан» [28]. Сын Джанибека Иренджи-султан стал владельцем Саурана.

В 1472 году Мухаммад Шайбани вновь попытался утвердиться в городах Туркестана. В событиях борьбы с шайбанидами за сырдарьинские города Сузак стал главной базой казахов. Согласно «Шайбани-наме» правители казахов, «собрав пешие и конные войска из людей Сузака и окрестностей Кара-Куруна, соединили [их в одно] большое войско» [29]. В борьбе с казахами Шайбани потерпел поражение и был вынужден уйти в Хорезм.

В начале 90-х годов XV века при поддержке могульского хана Шайбани овладел Отраром, Саураном и Ясы. В конце XV века борьба между казахскими ханами и Мухаммадом Шайбани завершилась временным миром. Северная часть территории Туркестана с центрами Сыгнак, Сауран и прилегающий район Каратау с Сузаком и другими поселениями оставался в руках казахских ханов [30].

В XVI веке продолжились войны за города Туркестана. В недавно обнаруженной в Иране рукописи Алам-ара-йи Шах Исмаил Сафави есть информация об области «тысячи городов и селений», наместников которой назначает казахский хан Касым. Причем эта область располагалась на юге «до равнины Ташкентских гор и Баркента» [31] т.е. нынешний юг Казахстана, граничащий с Ташкентом, известный в средневековье как город и округ Сайрам. Таким образом большинство городов Средней Сырдарьи вошли в состав ханства Касыма (1509–1521) [32]. В это же время казахские ханы овладели Сарайчиком, расположенным на западе Дешт-и-Кипчака. Согласно Мирза Мухаммад Хайдару, Бурундук-хан находился в Сарайчике [36]. Смерть Касыма в этом городе и наступление периода смут в XVI веке вынудили казахских правителей покинуть Сарайчик, который

вскоре вновь превратился в центральный город Ногайской Орды. В периоды упрочения казахского ханства власть степных ханов распространялась и на ряд городов Средней Азии, а с наступлением смутного времени казахи теряли часть городов области Туркестан. Лишь к концу XVI века казахи закрепили за собой все города исторической области Туркестана и г. Ташкент.

КАК Г. ЙАСЫ СТАЛ ИМЕНОВАТЬСЯ ТУРКЕСТАНОМ

В источниках XV–XVII вв. бассейн среднего течения Сыр-Дарьи именуют –Туркестан. В историческую область Туркестан входила узкая полоса, тянувшаяся вдоль левого берега Сыр-Дарьи, и более широкая вдоль правого, ограниченная горной цепью Каратау на северо-востоке и водоразделом долин Чирчика и Бадама, южнее г. Сайрама [33].

На фоне начавшегося в XV в. упадка городов Средней Сырдарьи росло значение Ясы как политического, административного и экономического центра исторической области Туркестан. Уже в начале XVI в. ибн Рузбихан Исфакани отметил новую роль Ясы: «Город Йасы, который является гробницей его святейшества Хаджи – обширное и плодотворное владение, столица областей Туркестана» [34]. Османский историк Махмуд ал-Кафави (ум. в 1582 г.) писал о «Йаси, который является местопребыванием царя Туркистана» [35].

В позднесредневековых источниках в связи с событиями 70–80-х гг. XVI в. Ясы начинает именоваться то как «крепость Йасы», то как «крепость Туркестан» [36]. Изменение названия города Йасы объяснимо, на наш взгляд, лишь в контексте политической и экономической истории присырдарьинского региона в XIV–XV веках.

Ясы в XII–XIV вв. был небольшим городком. Во второй половине XIV в. бассейн Средней Сырдарьи принадлежал Ак Орде. Согласно сведениям «Чингиз-наме» Утемиш-хаджи, правитель Ак Орды Урусхан (предок казахских ханов; 1361–1375) «стал великим государем, правил вилайатами всего Туркестана» [37].

Резиденции правителей Ак Орды обычно располагались в Сыгнаке, реже – в Сауране. Ясы в том же XIV в. оставался небольшим городом. Распространение мусульманства на просторах Дашт-и Кипчака, принятие ислама чингизидами способствовало росту статуса населенного пункта Ясы, где находилось святое место – могила Ходжа Ахмеда Ясави.

Город Ясы впервые в тимуридской историографии упоминается в связи с войной, произошедшей между Амиром Тимуром и Тохтамыш-ханом (1376–1395). Обе стороны вели долгую войну за обладание городами, расположенными в бассейне Средней Сырдарьи. В последней четверти XIV в. Тимур установил свой контроль над присырдарьинскими землями. Его наместники располагались в Отраре. В конце XIV – начале XV в. в г. Ясы был построен грандиозный мавзолей-ханака Х. А. Ясави. Наместники Тимура располагались в Отраре, которая являлась столичным городом региона. После смерти Тимура его наместник в Отраре участвовал в междоусобицах и даже попытался отнять власть у тимуридов, что привело к погрому Отрара в 1411 г. В 1455 г. тимуридам пришлось подавлять новый мятеж в Отраре. После этих погромов город Отрар к середине XV в. перестал чеканить монеты и играть роль административного центра области Туркестан. В это же время неординарные события происходят в г. Ясы: возводятся стены цитадели, начинается функционировать монетный двор. По данным «Фатх-наме» Моллы Шади и «Шайбани-наме» Камал ад-Дин (Шир-) Али Бинаи, здесь располагалась резиденция наместника Тимурида султана Ахмеда [38]. Позже город стал центром шибанидских наместников в Туркестанском регионе [39].

К XV в. относятся три богато декорированных резных колонны из старых мечетей Туркестана. Судя по надписи на одной из них, колонны происходят из мечети, построенной в 875/1470–71 г. по распоряжению эмира Мухаммада ибн Бука ибн Амир-Дадаха; мастер-резчик – ‘Иса [40]. Столичное положение Ясы способствовало превращению его в центр экономической и торговой жизни региона.

Согласно Фазлаллаху ибн Рузбихану Исфахани: «в город Ясы привозят товары и драгоценные изделия и там происходит торг, и он является местом развязывания грузов купцов, и местом отправления путешественников по странам» [41].

Теперь притязания на г. Ясы означало притязания на весь Туркестан.

Название Туркестан стало ассоциироваться с названием столицы, главного города региона, что привело к параллельному сосуществованию двух названий города, а потом и к замене Ясы на Туркестан. Историк XVII в. Махмуд ибн Вали писал: «Нынче Туркестан – это город Сакси, который простой народ называет Иасы» [39]. Однако урбоним Ясы встречается в источниках и XVIII в. включительно. Туркестан, как писал в середине XVIII в. П. И. Рычков, «и другое звание имеет – Яссии, которое будто бы старше Туркестанта» [42]. Среди местного населения было распространено и еще одно название города – Азрет. Происхождение данного урбонима связано с тем, что в Туркестане находится гробница Ахмеда Ясави, одним из почетных имен которого – Хазрет-и Туркестан, в сокращенном варианте Азрет и стало одним из названий г. Туркестана.

Мавзолей Ходжа Ахмеда Ясави и прилегающая к нему территория с XV в. превращаются в место захоронения представителей правящих домов и элит восточного Дешт-и-Кипчака. В 60 м от главного портала мавзолея Ходжа Ахмада был построен красивый мавзолей для жены хана Абу-л-Хайра (1429–1468) – Раби’а Султан Бегим, скончавшейся в 1485 году [43].

Внутри мавзолея Ходжа Ахмеда Ясави, в казандыке была похоронена дочь одного из основателей Казахского государства хана Джанибека (1465/66–1474) – Аман Бике. На надгробном камне высечена следующая надпись:

«Это усыпальница прощенной, помилованной (Богом), благочестивой, целомудренной Аман Бике Ханым, дочери Джанибек-хана, сына Барак-хана. (Умерла) в дату месяца раджаб 925 / июне-июле 1519 года [45; 46].

СТОЛЬНЫЙ ГОРОД КАЗАХСКИХ ХАНОВ

Туркестан – район Средней Сырдарьи был окончательно включен в состав Казахского ханства (1466–1847) в конце XVI в. Об этом свидетельствуют грамоты, выданные казахскими ханами о назначении служителей – мутавалли и шайх ал-ислам мавзолея Ахмеда Ясави, который располагается в г. Туркестане. В настоящее время в персональном архиве востоковеда А. Л. Куна (г. Санкт-Петербург) хранятся копии грамот Таваккул-хана, датированные 1006/1597–1598 г. и 1014/1605–1606 г. [47]. Согласно Кадир-‘Али-би в туркестанском пантеоне был погребен родной брат Таваккул-хана, сын казахского хана Шигайа (1580–1582) Ондан: «Ондан султана деяния в разных местах ... он чрезвычайно великим богатырем – стрелком был ... Во время Шигай-хана (он) начальником войска был. Его деяния известны и явны ... в 30 лет смерть нашел. Его гробница под убежищем Ходжа Ахмада Йасави ... [там] его погребли» [48].

Одним из казахских ханов, чья власть распространялась на Туркестан, был и Турсун-Мухаммад-хан (1613–1627). Востоковед П. Лерх в ходе своей поездки 1867 г. в Туркестан просмотрел пятнадцать грамот, присланных на имя туркестанского святого от различных владетелей, среди которых была и грамота хана Турсуна, датированная 1035/1625–26 годом [49]. В г. Санкт-Петербурге хранятся копии грамот указанного казахского правителя [47].

Официальной резиденцией казахских ханов в XVII – начале XIX вв. являлся г. Туркестан. Считается, что первым из казахских ханов, кто разместил свою ставку в г. Туркестане был Есим-хан (1598–1614; 1627–1628). О своем трехмесячном пребывании у Есим-хана в Туркестане написал знаменитый историк Абу-л-Гази [50].

Туркестан являлся, как отмечено в книге голландского бургомистра и купца Н. Витсена, местом пребывания «правителя козакских регионов Тевки-хан». Примечательно описание города: «Он окружен водой, землянные валы засыпаны песком, с плоскими ротондами. Ротонда у

дома Тевки-хана сооружена из обожженного кирпича. Всего до ворот города находится шесть ротонд, они сооружены из необожженного кирпича. Стены города достаточно прочные, во всяком случае, по сравнению с другими городами. Длина стены по периметру составляет более одной версты, а это, примерно, одна пятая часть немецкой мили» [51]. В посольских архивах Русского государства сохранилось описание Туркестана конца XVII в.: «А город де Тургустан кладен небезженным кирпичем, а в иных местах и зженной кирпич. В вышину тот город сажени в 3, в толщину аршина в 2 и в сажень, а кругом сажень с 500, и на стенах поделаны бойницы. Да в том же городе башня да четвери ворота проезжая. Да казаков живет в том городе с Тевки ханом мужеска полу и женска человек с 1000» [52].

В период правления хана Тауке (не позднее начала 1672 г. – 1715) число подвластных казахам городов в Присырдарье достигло 32 [53]. Эту же цифру приводит Н. Витсен со ссылкой на информацию купца из Тобола: «в то время как на козакских территориях в целом можно насчитать тридцать два маленьких городка». Управление городов осуществлялось через назначаемых ханом наместников, которые выбирались из близких родственников-султанов. Согласно Н. Витсену, в период правления Тауке правителем г. Сузака являлся «Абла-султан» (Абылай-султан, дед будущего хана Абылая), г. Саурана – «Каз-султан» (Кажи, отец будущего хана Абулхаира), г. Сырнака (видимо Сыгнак) – Ишим-султан, г. Карнака – Хаип-султан, г. Икана – «Булат-султан» (отец будущего хана Абулмамбета), г. Отрова (Отрара) – Турсон-хан, г. Сайрама – Карабас-султан [54].

При выезде ханов из столичных городов в Туркестане и Ташкенте управляли «дятьки их», т.е. лично преданные хану люди. В Ташкенте таким человеком при Жолбарыс-хане (1720–1739) был «Большой Орды знатнейший кайсаченин Тюлябий, который и в Ташкенте больше хана владельцем почитается» [55].

В Туркестане исключительным доверием ханов пользовался «Средней Орды

знатнейший старшина Нияз-батыр, о котором известно, что он во время Шемяки-хана в Туркестане великую имел, а по смерти его Туркестаном управлял» [56].

В г. Туркестане казахские ханы принимали иностранных послов. В русских источниках сохранилось описание приема российских послов 22 июля 1694 г. Тауке-ханом. Примечательно, что в ходе этих переговоров казахский хан потребовал равноправных отношений, заявляя, что и турецкий султан, и персидский хан не выше его: «Турской де салтан или кизылбашский шах чем его, Тевки хана, выше? Таковы ж, что и он» [57].

На плане г. Туркестана, составленном в 1743 г. российским посланником майором Карлом Миллером, огражденный стеной подтреугольный участок с башней внутри города обозначен словом «ханово» [58].

«А у Каип-хана стольный город Теркустан», – отмечают русские источники [59]. В период с 1719 по 1724 гг. с небольшими перерывами г. Туркестан являлся резиденцией старшего хана казахов Абулхаира (1719–1748). В начале XVIII в. г. Туркестан вместе с Сайрамом был захвачен джунгарами. В 1724 г. Абулхаир освободил г. Туркестан от джунгар и около года удерживал город и окрестные селения под своим контролем, но в начале 1725 г. под напором намного превосходящих сил противника был вынужден оставить Южный Казахстан [60].

В г. Туркестане происходили торжественные церемонии возведения на престол казахских ханов. В 1737–1738 гг. султан Абулмамбет, «сын бывшего Пулата-хана и будучи-де он в прошлом году в Туркестане от знатнейших киргиз-кайсацких родов яко Аргинского, Актайского и Увакирейского и от других удостоен в ханы...» [61]. Примечательно сообщение о торжественном избрании старшим казахским ханом Абылая: «... в 1771 г. ... все наши знатные и именитые люди, ханы казахского юрта Уч-алач, города и степные окраины, а также знатные люди Туркестанского юрта согласились в том, чтобы поставить меня главным над всеми ханами. По нашему обычаю и по правилам предшествующих

ханов, в городе Туркестане, где скончался наш святой хазрет Ходжа Ахмад Ясави, над его могилой была прочитана Фатиха, и я был поднят ханом ...» [62]. Таким образом, в период позднего средневековья мавзолеей Ходжа Ахмеда Ясави служил местом коронации верховных правителей казахов. В церемонии избрания старшего хана кроме ханов, султанов, биев и других влиятельных лиц трех жузов отмечено участие «знатного люда Туркестанского юрта», т.е. представителей городов.

Приезд казахских ханов в г. Туркестан проводился торжественно. По сообщению источника 24 июня 1744 г.: «Как Абулмамбет хан к городу стал подъезжать, то ему такая от онога встреча учинена, что почти ни одного человека в городе не осталось ... Причем и церемонию сделали игранием в медные трубы, ... которые длиною больше сажени ... и битьем в бубны глиняные, подобные горшкам с кожаными покрывками. А сверх того, подвели ему на поклон три коровы, кои обернув по их манеру, круг его, хана в трижды в знак весьма радостного его приему ... хан поехал в город особливо. И как въехал, то во-первых, заехал в главную их мечеть, где сказывают называемый ими святой лежит ...» [63].

В г. Туркестане проводились встречи и собрания высшей казахской знати. В источнике зафиксирован приезд в июле 1744 г. в г. Туркестан знаменитого казахского бия Толе 'Алибек-улы: «... приезжал в Туркестант из Большой Орды знатнейший кайсаченин Тюлябий ... для свидания с ним Абулмамбет ханом» [64].

В 60-е годы XVIII в. возникла реальная угроза китайского вторжения в Казахстан и Среднюю Азию. В 1762 г. к хану Абулмамбету (1748–1771) и Абылай-султану явились китайские послы, которые сообщили о намерении богдыхана с наступлением весны послать войско для принесения жертвы, по китайскому обычаю, у гробницы Ходжи Ахмеда в Туркестане. В 1763 г. в связи с угрозой войны в Туркестане собрался курултай, где, по некоторым данным, участвовало шесть тысяч влиятельных лиц Казахстана. На курултае было принято решение о поддержке казахами антицин-

ской коалиции мусульманских народов Средней Азии во главе с афганским шахом Ахмад-шах Дуррани (1747–1773) [65].

Присырдарьинские города представляли основную материально-техническую базу и торгово-урбанистическую инфраструктуру Казахского ханства. Они играли важную роль в торговле кочевников с оседло-земледельческими районами. Так, говоря об исторической области Туркестан, Рузбихан пишет: «В эту страну со стороны Дешта, из Хаджи Тархана доставляют множество благ, жирных овец, коней, верблюдов и другие ценные товары, как то шубы из меха киша и тина, то есть из соболя и белки, тугие луки, стрелы из белой березы, шелковые ткани и другие драгоценные изделия. Так как (Сыгнак) является началом благоустроенности центра того владения по отношению к обитателям Дешта, то купцы владений и местностей Дешт-и Кипчак до пределов реки Адил ... сделали Сыгнак местом складов своих (и) привозят сюда товары» [66].

Письменные и археологические источники свидетельствуют, что в городах Южного Казахстана выращивали хлопок и занимались ткачеством. Н. Витсен, описывая г. Туркестан, отмечает, что «торговля здесь идет хлопчатобумажными тканями, красными и белыми, самого низкого качества, которые здесь в козакских регионах вырабатывают бухарцы» [67]. Есть сведения о развитии местного производства тканей в округе Туркестана в г. Икане: «довольно обильно родится у них хлопчатая бумага, из которой сотканными вещами одеваются, а излишнее продают» [68].

Огнестрельное оружие покупалось на базаре в Туркестане или в городах Средней Азии. Согласно сообщению Теуш-мергена в г. Туркестане «на базаре продают пансыри добрые», «пищали» – ручное огнестрельное оружие [69]. Месторождение свинца находилось «вблизи Туркестана в горе, называемой Сувунду, великое множество, где всяк, кому надобно, берут и льют пули» [70].

Источники свидетельствуют о заинтересованности казахских правителей в экономическом процветании городов.

Описывая г. Туркестан Н. Витсен пишет: «Там бывает ярмарка. Сам Тевки-хан едет верхом на коне, лук и колчан стрел через плечо, чтобы открыть торговлю» [71]. Выполнявший обязанности наместника хана в Туркестане Нияз-батыр при встрече с представителями России поднимал вопрос о торговле и заявлял от имени «лутших людей», что «усердственно желают, чтоб торги к ним в Туркестант ... и в Ташкент беспрепятственно продолжались» [72].

Туркестан и другие города одноименной исторической области играли важную роль в духовной жизни казахов. Здесь располагались мечети, ханака – центры суфийских орденов, гробницы мусульманских святых. В 1691 г., отвечая на вопросы о городах «Казачьей Орде», посланцы Галдана Бошокту-хана сообщали, что «в городах де поставлены мечати великие, где збираются на мольбище» [73]. Много святых мест было в г. Туркестане, где мавзолеем Ходжа Ахмада Йасави оставался одной из самых почитаемых святынь Центральной Азии. Среди местного населения было распространено еще одно название города – Азрет. Урбоним зафиксирован в материалах поездки Д. Телятниковой и А. Безносикова в 1796–1797 гг. в Ташкентское владение: «Туркестан, а по кайсацки Азрет» [74]. Туркестан был известен и как Азрет-Султан: «Областной г. Туркестан, называемый иначе Азрет-Султаном, почитается магометанами священным местом, ибо в нем находятся множество памятников и гробниц, заключающих в себе прах святых» [75]. Происхождение этих урбонимов связано с почетным именем Ясави – Хазрет-и Туркестан, в сокращенном варианте – Азрет. Оно стало еще одним названием города.

Одно из первых в европейской литературе описаний знаменитого мавзолея приводится в книге Витсена: «В астане находится могила святого человека Азрет-кожа» «В этом городе есть здание, и называется это строение «астана» ... стены раскрашены разными красками, отдельные места с позолотой, наверху – две башенки. Внутри этой астаны более ста помещений. В одном из помещений сто-

ит котел высотой в человеческий рост... В астане находится могила святого человека Азрет-кожа» [76].

Г. Туркестан являлся одним из центров конфессионального образования и средневековой науки, так как в городе функционировали ряд мектебов и медресе, о которых упоминает туркестанский автор 'Абд ал-Гафур Туркистанни [77]. Здесь обучались дети степной элиты. Султан Кенесары, поселившись в с. Карнак под Туркестаном, предавался «созерцательной жизни под руководством ишана Рахман-Излера» [78].

В г. Туркестане в 1228/1813 г. по заказу казахского султана 'Али Акбар султана сына Карабаш Мухаммад султан была написана рукопись «Кисса дастан Чингиз хан». Она содержит ряд неизвестных данных о генеалогии, о местах захоронений казахских ханов и других правителях Центральной Азии [79].

В XVIII в. мавзолеем Ходжа Ахмеда Ясави оставался местом захоронения представителей высшей казахской знати. В 1759 г. султан Среднего жуза Абылай при разговоре с китайскими посланниками упоминает г. Туркестан как «место погребения старших» [80]. Автор первого монографического исследования о казахах, написанный в конце XVIII в., И. Г. Андреев отмечал особый статус г. Туркестана, где «их поколения знатные ханы и салтаны в том городе, поелику они в оном почитают издревле одного Хазрят-салтана гроб за святость, погребаются» [81].

М.-С.Бекчурин, опубликовавший в 1866 г. специальную статью о памятнике, указал, что «внутри храма... похоронены все Туркестанские шейх-эль-исламы, ходжи, сеиды, все бывшие хакимы города Туркестана и почетнейшие бии (влиятельные лица) конграта... находятся тут могилы некоторых киргизских султанов Средней и Малой орд, между прочим известного Абылая-хана и всех предков Абулхаира, которые властвовали в Туркестане» [82].

Согласно рукописи «Кисса дастан Чингиз хан» в г. Туркестане похоронены Таукал Мухаммед Бахадур-хан (Тауке) (1672–1715), Шах Мухаммад Бахадур-хан (Семеке) (1741–1745). По данным этого источника Есим-хан (1598–1614; 1627–1628) был похоронен в Ташкенте в Шайхантауре. В не-

большом мавзолее у ханаки Ходжа Ахмеда Ясави был похоронен, скорее всего, младший сын хана Семеке, внук хана Тауке Есым (Есим, Ишим). Годы правления указанного хана 50-е годы XVIII в. – 1798 г. [83].

В памяти старожилов г. Туркестана XIX – начала XX вв., чьи сведения отражены в литературе, естественно, больше всего запечатлелись могилы известных казахских ханов XVIII в. с которыми были связаны решающие победы казахов над джунгарами. В дневнике А. К.Гейнса, прожившего в Туркестане с 26 августа по 1 сентября 1866 г., дано описание могил двух казахских ханов: Абылая и Жолбарыса: «нам показали могилу, сделанную, кажется, из мрамора, Абылая, хана Средней орды. ... Недалеко от Абылая похоронена другая историческая личность, хан Большой Орды Юль-Барс. Могила Юль-Барса закрыта резной деревянной решеткой. Около, на глинянном пьедестале навалена целая куча голов *ovis argali* с огромными рогами. Это, по словам мулл, дар приносимый киргизами, приходящими молиться к могиле Юль-Барса» [84]. По рассказу влиятельного потомка Ходжа Ахмеда Ясави Аскар-ходжи, у которого А. К. Гейнс были в гостях 27 августа 1866 г.: «Юльбарс был ханом Большой Орды и кочевал со своими подданными по Сыр-чу и в горах Каратау, места же, ныне занятые Большою ордою, принадлежали еще калмыкам до истребления последних манджурами» [85]. На плане мавзолея 1884 г. коридор, где располагалась могила хана обозначен как «Юльбарс-хана» [86], т.е. «помещение Жолбарыса».

Судя по публикации Н. С. Лыкошина, посетивший вместе с казахскими паломниками ханаку Ходжа Ахмеда Ясави, могила Абылай превратилась в святое место: «Когда мы вошли в правый предел мечети, где находится могила Абылай хана, мой джигит принялся насыпать на полу могилки для души знакомого киргиза и для собственной... Мусульмане твердо верят, что быть погребенным вблизи святого, есть верное средство освободиться от гнева Божья на страшном суде, потому что святой заступится за всех погребенных на известном расстоянии от его могилы... С этой верою устраивают киргизы свои холмики близ могилы Абылай хана» [87]. Поэ-

тому место захоронения Абылая была хорошо известна как жителям г. Туркестана, так и степнякам (обзор сведений приведен в монографии О. Исмагулов, М. Кожа, А. Исмагулова [88]).

О погребении султана Абульфеиза (?–1783) в г. Туркестане пишет И. Г. Андреев: «в 1783 году умер, и тело его в 1784 году отвезено сыном его Пупы-салтаном в город Туркестант» [81]. И более чем за 120 лет после смерти указанного казахского правителя о нахождении его могилы в святом для казахов месте сообщает Курбангали Халиди [89]. В г.Туркестане был также похоронен хан Бокей (не позднее 1735–1819) – правитель части казахов Среднего жуза [90].

О погребении сына Абылая Касыма в ханаке Ходжа Ахмеда Ясави пишет его внук [78]. По данным Н. Н. Балкашина в мечети Ходжа Ахмеда Ясави была похоронена старшая сестра Кенесары – Бопай [91]. По преданиям, записанным в конце XIX–XX в., в ханаке Ходжа Ахмеда Ясави обрели вечный покой влиятельный бий XVIII в., один из составителей степного уложения Жети Жаргы Казыбек Кельдибекулы (1667–1763) Шакшак Жанибек, Шон би. Согласно преданиям в Туркестане погребен и Канжигали-Богембай – знаменитый степной рыцарь-батыр.

К сожалению в советский период истории мавзолеев Ходжа Ахмеда Ясави рассматривался только как памятник средневековой архитектуры, а не как пантеон, где были захоронены многие выдающи-

еся представители казахского народа. В ходе ремонтных и реставрационных работ разрушались старинные погребения, без должной фиксации и исследования были передвинуты большинство надгробий. Часть надгробий были использованы под фундамент мавзолея и потеряны для науки [92]. С обретением независимости Казахстан проводится работа по выяснению захороненных в мавзолее исторических лиц. На основе сохранившихся эпитафий, данных письменных источников и народных преданий составлен список погребенных в Туркестане выдающихся представителей степной элиты эпохи средневековья и нового времени.

Город Туркестан в XVI – до начала XIX в. являлся политическим, административным, религиозным и экономическим центром Казахского ханства. Здесь принимали иностранных послов, избирали верховных правителей, проводили курултаи, решавшие исторические судьбы казахского народа. При мавзолее Ходжа Ахмеда Ясави представители трех жузов и исторической области Туркестан провозгласили Абылая общеказахским ханом. Здесь похоронены многие выдающиеся деятели степной элиты: ханы, бии, батыры. Поэтому изучение истории Туркестана периода казахских ханств является одним из актуальных задач исторической науки нашего государства. Без изучения истории Туркестана невозможно реконструировать прошлое и понять настоящее независимого Казахстана.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Бичурин Н. Я. Собрание сведений по исторической географии Восточной и Средней Азии. – Чебоксары: Чувашское государственное издательство, 1960. – С. 573.
2. Бичурин Н. Я. Собрание сведений по исторической географии Восточной и Средней Азии. – Чебоксары: Чувашское государственное издательство 1960. – С. 570.
3. Пищулина К. А. Присырдарьинские города и их значение в истории казахских ханств в XV–XVII веках // Казахстан в XV–XVIII веках. – Алма-Ата: Наука, 1969. – С. 17–18.
4. Материалы по истории казахских ханств XV–XVIII веков (извлечения из персидских и тюркских источников). – Алма-Ата: Наука, 1969. – С. 181.
5. История Казахстана в русских источниках. Т. 6. – Алматы, 2007. – С. 98.
6. Левшин А. И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей. – Алматы: Санат, 1996. – С. 256.
7. История Казахстана в русских источниках. Т. 6. – Алматы, 2007. – С. 143.
8. Левшин А. И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей. Алматы: Санат, 1996. С. 298 примечание 4.
9. История Казахстана в русских источниках. Т. 6. – Алматы, 2007. – С. 162.
10. Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях средней части Азии. – М.: Наука, 1968. – с. 32.

11. Акишев К. А. Средневековые рабаты и курумы Каратау // Известия НАН РК. Серия общественных наук. – 1994. – № 5. – С. 41–43.
12. Пищулина К. А. Присырдарьинские города и их значение в истории казахских ханств в XV–XVII веках. – С. 48.
13. История Казахстана в русских источниках. Т. 1. – Алматы, 2005. – С. 405.
14. Казахско-русские отношения в XVI–XVIII веках. – Алма-Ата, 1961. – С. 164.
15. История Казахстана в русских источниках. Т. 6. – Алматы, 2007. – С. 96.
16. История Казахстана в русских источниках. Т. 6. – Алматы, 2007. – С. 99.
17. Левшин А. И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей. – Алматы: Санат, 1996. – С. 294.
18. История Казахстана в русских источниках. Т. 5. – Алматы, 2007. – С. 400.
19. История Казахстана в русских источниках. Т. 4. – Алматы, 2007. – С. 168.
20. Сухарева О. А. Квартальная община позднефеодального города Бухары. – М., 1976. – С. 232, 320.
21. Добросмыслов А. И. Города Сырдарьинской области: Казалинск, Перовск, Туркестан, Аулие-Ата и Чимкент. – Ташкент, 1912.
22. Ходжаев М. Компоненты городского и оседлоземледельческого происхождения в этнической структуре казахов // Ата-мура: Сборник статей, посвященный 75-летию Южно-Казахстанского областного историко-краеведческого музея. – Шымкент, 1995. – С. 33–40.
23. Гродеков Н. Н. Киргизы и кара-киргизы Сырдарьинской области. Юридический быт. Т. I. – Ташкент, 1889, приложение 2.
24. Тынышбаев М. Материалы к истории киргиз-казакского народа. – Ташкент, 1925.
25. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1977.
26. Пищулина К. А. Присырдарьинские города и их значение в истории казахских ханств в XV–XVII веках // Казахстан в XV–XVIII веках. – Алма-Ата: Наука, 1969. – С. 5–49.
27. Жолдасбаев С. Материальная культура казахов XV–XVIII вв. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Алма-Ата, 1975. – С. 23–27.
28. МИКХ, с. 21.
29. МИКХ, с. 106.
30. Пищулина К. А. Казахское ханство в XV в. // История Казахстана с древнейших времен до наших дней. Т. 2. – Алматы, 1997. – С. 342–344.
31. Атыгаев Н., Жандосова З. Исторические находки. Рукописи заговорили // Mangi el, 2013. № 2. – С. 44–47.
32. Пищулина К. А. Взаимоотношения правителей казахского государства с узбекскими ханами Мавераннахра в начале XVI в. // История Казахстана с древнейших времен до наших дней. Т. 2. – Алматы, 1997. – С. 367–368.
33. Пищулина К. А. Присырдарьинские города и их значение в истории казахских ханств в XV–XVII веках // Казахстан в XV–XVIII веках. – Алма-Ата: Наука, 1969. С. 11.
34. ИКПИ. Т. 5. С. 207.
35. ИКАИ. Т. 3. С. 158.
36. Пищулина К. А. Присырдарьинские города и их значение в истории казахских ханств в XV–XVII веках // Казахстан в XV–XVIII веках. – Алма-Ата: Наука, 1969. С. 19, ком. 102.
37. Утемиш-хаджи. Чингиз-наме. – Алма-Ата: Ғылым, 1992. – С. 113.
38. МИКХ. С. 69, 101, 118.
39. Қожа М. Иасы-Түркістан тарихы (Ерте заманнан XVIII ғасырдың аяғына дейін). История Ясы-Туркестана (С древнейших времен до конца XVIII века). – Алматы: Казакпарат, 2000. – С. 24–26.
40. Пугаченкова Г. А. О резных деревянных колоннах XIV–XV вв. в г. Туркестане // Известия Академии наук Казахской ССР. Серия архитектурная. 1948, вып. 1. С. 48.
41. ИКПИ. V т. – Алматы, 2007. – С. 208.
42. Махмуд ибн Вали. Бахр ал-асрар фи манакиб ал-ахйар // Материалы по истории Средней и Центральной Азии X–XIX вв. – Ташкент: Фан, 1988. – С. 244.
43. ИКРИ-4. – Алматы, 2007. – С. 64.
44. Массон М. Е. Мавзолей Ходжа Ахмеда Ясеви. – Ташкент: Сыр-Дарьинское отделение Общества изучения Казахстана, 1930. – С. 8.
45. Ахмеров П. Н. Надписи мечети Ахмеда Ясави // Известия Общества археологии, истории и этнографии при Императорском Казанском университете. Том XIII, вып. 6. – Казань, 1896. – С. 545.
46. Schaibanidische Grabinschriften. Herausgegeben von Baxtiyor Babadjanov, Ashirbek Muminov, Juergen Paul. Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag, 1997. С. 167.
47. Муминов А. К., Кумеков Б. Е. и др. Исторические документы мавзолея Ходжа Ахмада Ясави. – Астана, 2017. – С. 45, 50–56
48. Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері. Т. V. – Алматы: Дайк-Пресс, 2006. 169-б.
49. Лерх П. Археологическая поездка в Туркестанский край в 1867 г. – Санкт-Петербург, 1870. – С. 21.
50. Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері. Т. V. – Алматы: Дайк-Пресс, 2006. 195-б.
51. История Казахстана в западных источниках XII–XX вв. Т. 6. – Алматы, 2006. – С. 66–67.
52. История Казахстана в русских источниках. Т. 1. – Алматы, 2005. – С. 405.
53. История Казахстана в русских источниках. Т. 1. – Алматы, 2005. – С. 379.
54. История Казахстана в западных источниках XII–XX вв. Т. 6. – Алматы, 2006. – с. 67.
55. Материалы по истории Казахской ССР. – Алма-Ата, 1948. – с. 97

56. Казахско-русские отношения в XVI–XVIII веках. – Алма-Ата, 1961. – С. 164.
57. Княжецкая Е. А. Путешествие тобольского казака Федора Скибина в Казачью орду в 1694–1696 гг. // Страны и народы Востока. Вып. XXII. – М., 1980. – С. 68.
58. Ерофеева И. В. Символы казахской государственности. – Алматы, 2001. – С. 8.
59. История Казахстана в русских источниках. Том 2, 2005. – с. 297.
60. Ерофеева И. В. Хан Абулхаир: полководец, правитель и политик. – Алматы: 1999. – С. 123–125.
61. Моисеев В. А. Джунгарское ханство и казахи в XVII–XVIII. – Алма-Ата, 1991. – С. 86–87.
62. Ерофеева И. В. События и люди Казахской степи (эпоха позднего средневековья и нового времени) как объект исторической ремистификации // Научное знание и мифотворчество в современной историографии Казахстана. – Алматы, 2007. – С. 208.
63. Материалы по истории Казахской ССР. Т. II, часть 2. 1741–1751 гг. Под редакцией М. П. Вяткина. – Алма-Ата, 1948. – С. 96.
64. Материалы по истории Казахской ССР. Т. II, часть 2. 1741–1751 гг. Под редакцией М. П. Вяткина. – Алма-Ата, 1948. – С. 97.
65. Сулейменов Р. С., Моисеев В. А. Из истории Казахстана XVIII века (о внешней и внутренней политике Аблая). – Алма-Ата, 1988, 1991, – С. 105.
66. Фазлаллах ибн Рузбихан Исфাহани. Михман-наме-йи Бухара: (Записки бухарского гостя). – Москва, 1976. – С. 116–117.
67. История Казахстана в западных источниках XII–XX вв. Т. 6. – Алматы, 2006. – С. 68.
68. История Казахстана в русских источниках. Т. 6. – Алматы, 2007. – С. 162.
69. История Казахстана в русских источниках. Т. 1. – Алматы, 2005. – С. 405.
70. История Казахстана в русских источниках. Т. 6. – Алматы, 2007. – С. 30.
71. История Казахстана в западных источниках XII–XX вв. Т. 6. – Алматы, 2006. – С. 66–67.
72. Казахско-русские отношения в XVI–XVIII веках. – Алма-Ата, 1961. С. 164.
73. История Казахстана в русских источниках. Т. 1. – Алматы, 2005. – С. 397.
74. ИКРИ-6. – С. 160.
75. ИКРИ-6. – С. 259.
76. История Казахстана в западных источниках XII–XX вв. Т. 6. – Алматы, 2006. – С. 67.
77. Бабаджанов Б., Муминов А. Абд ал-Гафур Туркистани и его рассказы о странствиях // Известия Министерства образования и науки Республики Казахстан, Национальной Академии наук Республики Казахстан. Серия общественных наук. – 2002, № 4 (239). – С. 9.
78. Кенесарин А. Кенесары и Садык. Перевод, предисловие и примечания Е. Т. Смирнова // Хан Кенесары. – Уральск, 1992. – С. 16.
79. Кожа М. Б., Жандарбек З. З. Навершие знамени и рукопись хана Алиакбара // Казахи Евразии: история и культура. Сборник научных трудов. – Омск-Павлодар, 2016. – С. 150–153.
80. ҚТҚД-3
81. Андреев И. Г. Описание Средней орды киргиз-кайсаков. – Алматы, 1998. – С. 40–41.
82. Бекчурин М.-С. Описание мечети Азрета, находящейся в Туркестане // Туркестанская область. Заметки статского советника Бекчурина. – Казань, 1872. – С. 55–56.
83. Кожа М. Б., Жандарбек З. З. Навершие знамени и рукопись хана Алиакбара // Казахи Евразии: история и культура. Сборник научных трудов. – Омск-Павлодар, 2016. – С. 150–154.
84. Собрание литературных трудов А. К. Гейнса. Т. 2. – СПб, 1898. – С. 274–275.
85. Собрание литературных трудов А. К. Гейнса. Т. 2. – СПб, 1898. – С. 280–281.
86. Маллицкий С. Историко-архитектурное значение мечети Хазрета Яссавийского в гор. Туркестане // Протоколы заседаний и сообщения членов Туркестанского кружка любителей археологии. Год 12. – Ташкент, 1908. – С. 6–28.
87. Лыкошин Н. С. Суеверия киргиз, связанные с Туркестанской мечетью Хазрет Султана // Туркестанские ведомости, 1902. – № 17.
88. Исмагулов О., Кожа М., Исмагулова А. Абылай-хан. Историко-антропологическое исследование. – Туркестан, 2016.
89. Құрбанғали Халид. Тауарих хамса (Бес тарих). – Алматы, 1992. 114-б.
90. Записки генерал-майора С. Б. Броневского о киргиз-кайсаках Средней Орды // Отечественные записки. Ч. 40–42. – СПб., 1830. – С. 419.
91. Балкашин Н. Н. О киргизах и вообще о подвластных России мусульманах. – СПб., 1887. – С. 21.
92. Тұяқбаев М. Түркістанда жерленген тарихи тұлғалар. – Алматы, 2000. 27–28-бб.

УДК 902
МРНТИ 03.61.21

А. Р. Хазбулатов,
доктор философии (PhD),
ассоциированный профессор,
Заслуженный деятель Казахстана
(руководитель проекта).

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЙ ТУРИЗМ КАК ИННОВАЦИОННАЯ ФОРМА ПРЕЗЕНТАЦИИ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ КАЗАХСТАНА (на примере городища Культобе)

Аннотация

В настоящей статье рассматриваются вопросы развития археологического туризма Казахстана как одного из перспективных направлений современной туристической отрасли страны.

Археологический туризм в последние годы достаточно быстрыми темпами развивается во всем мире и все больше завоевывает весомый объем рынка туристических услуг многих стран. В этом аспекте, Казахстан обладает не меньшим потенциалом, славясь своим богатым культурным наследием, представленным в разных регионах страны.

В данной статье представлен один из вариантов концепции развития, специализированного историко-культурного и археологического туризма на городище Культобе, локализующееся в буферной зоне памятника Всемирного наследия – мавзолея Х. А. Ясави (г. Туркестан).

Автор считает, что подобный тематический туристический тур станет одним из важнейших способов сохранения и популяризации достояния страны и конкретного региона, рассматриваемое как средство развития не только культурного, но и социально-экономического потенциала региона в будущем.

Ключевые слова: археологический туризм, инновационная форма, презентация, историко-культурное наследие, Туркестан, городище Культобе, Казахстан.

АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ТУРИЗМ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ТАРИХИ-МӘДЕНИ МҰРАСЫМЕН ТАНЫСТЫРУДЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ФОРМАСЫ (Күлтөбе қалажұрты мысалында)

Аңдатпа

Мақалада Қазақстандағы археологиялық туризмнің дамуы қазіргі заманғы туризм индустриясының перспективалық бағыттарының бірі ретінде қарастырылады.

Соңғы жылдары археологиялық туризм бүкіл әлемде қарқынды дамып келеді және көптеген елдерде туристік қызмет көрсету нарығының едәуір көлеміне ие болып жатыр. Осы тұрғыдан алғанда, Қазақстанның әртүрлі аймақтарында ұсынылған бай мәдени мұрасымен танымал Қазақстанның әлеуеті кем емес.

Мақалада Дүниежүзілік мұра – Қ. А. Яссауи кесенесінің (Түркістан қ.) буферлік аймағында орналасқан Күлтөбе қалажұртындағы мамандандырылған тарихи-мәдени және археологиялық туризмді дамыту тұжырымдамасының бірі ұсынылған.

Автор мұндай тақырыптық туристік сапар болашақта аймақтың мәдени ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік-экономикалық әлеуетін дамыту құралы ретінде қарастырылатын елдің және белгілі бір аймақтың мұраларын сақтау мен танымал етудің маңызды әдістерінің біріне айналады деп санайды.

Түйін сөздер: археологиялық туризм, инновациялық форма, таныстыру, тарихи-мәдени мұра, Түркістан, Күлтөбе қалажұрты, Қазақстан.

ARCHAEOLOGICAL TOURISM AS A NEW FORM OF PRESENTATION HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE OF KAZAKHSTAN

(Kultobe settlement as an example)

Abstract

This article deals with the development of archeological tourism in Kazakhstan as one of the most promising areas of modern tourism in the country.

Archaeological tourism has been developing quite rapidly all over the world in recent years and is increasingly gaining a significant market share in tourism services in many countries. In this respect, Kazakhstan has no less potential, being famous for its rich cultural heritage, represented in different regions of the country.

This article presents one of the variants of the concept of development, specialized historical, cultural and archeological tourism at the Kultobe settlement, located in the buffer zone of the World Heritage monument – the mausoleum of Kh. A. Yasawi (Turkistan).

The author believes that such a thematic tourist tour will be one of the most important ways to preserve and promote the country's and the region's heritage, which is seen as a means of developing not only the cultural but also the socio-economic potential of the region in the future.

Keywords: *archaeological tourism, innovative form, presentation, historical and cultural heritage, Turkistan, Kultobe settlement, Kazakhstan.*

Введение. Многие современные исследователи [1, 2 и др.] склонны считать, что археологический туризм представляет собой особый вид туризма, который нацелен на знакомство и популяризацию историко-культурного наследия, мест раскопок и памятников архитектуры.

Вместе с тем, такой вид туризма предназначен для людей, которые не являются специалистами в области археологии или истории, а больше всего такие туры направлены на широкую аудиторию. Подобный подход характерен для многих стран мира, где процветает археологический туризм считая, что археологические памятники имеют огромный социокультурный потенциал, имеющий существенное значение для креативного развития исторических территорий.

В этом аспекте показателен опыт таких стран как: Греция, которая постоянно расширяет диапазон предлагаемых археологических туров, Индия, которая ежегодно пополняет предлагаемых археологических туров, включая и морские, Израиль, Болгария, Мексика и многие другие.

Отметим, что в странах СНГ – это направление тоже пользуется определенной популярностью. На наш взгляд, огромным потенциалом в рассматриваемом аспекте

обладают и памятники Казахстана, включая и южный регион страны.

В настоящей статье мы попытаемся раскрыть потенциал городища Культобе как одного из важнейших объектов археологического туризма Южного Казахстана, который способен сочетать разные подходы к его организации.

Основная часть. Городище Культобе расположено на восточной окраине современного города Туркестан и локализуется в буферной зоне Мавзолея Ходжи Ахмеда Ясави – памятнике Всемирного наследия ЮНЕСКО. На данный момент научно обоснованно, что история города Туркестан начинается с холма Культобе, что отражено в многочисленных публикациях Е. А. Смагулова [3–11], где самое древнее сооружение городища датируется ученым I–II вв. [10, с. 67–69].

Анализируя, стратиграфические данные многолетних исследований Е. А. Смагулов [10] предложил версию динамики развития Ясы-Культобе: «в ранний период (IV–V вв.) памятник представлял собой неукрепленное поселение, возникшее на месте «сезонного стойбища» одного из кочевнических племен. В VI–VII вв. – это также поселение, но с замком в центральной части, обнесенным крепостной сте-

ной и рвом. Позднее, в третий период, это уже крепость-город с замком в цитадели, окруженной стеной, а также прилегающей застроенной территорией. И, наконец, в четвертый период, это уже большой город с цитаделью в 2,6 га, плотно обжитым шахристаном и рабадом» [10, с. 81].

Самое раннее письменное упоминание города Иасы (Ясы) на средней Сырдарье мы находим в описании обратного пути киликийско-армянского царя Гетума I из Монголии, куда он ездил ко двору великого хана Менгу в середине XIII в., и помещенного отдельной главой в Истории Киракоса Гандзакеци. «...Потом, повернув с запада на север, поехали в Хутухчин... и Схнак, т.е. к горам Харчук (откуда происходят сельджуки), которые берут начало в Таврских горах, доходят до Парчина и здесь заканчиваются. Оттуда они поехали к Сартаху, сыну Батыя, который собирался к Мангу-хану. Оттуда они отправились в Сгнах и Савран, который очень велик, [затем] в Харчук и Асон, в Саври и Отрар...». Здесь название города передано, видимо, в древней форме – Асон, чем в более поздних восточных источниках [12, с. 224].

Ввиду крайней скудности имеющихся в письменных источниках достоверных географических и историко-этнографических знаний о Туркестане важное значение для современной науки представляют материалы путешествий российских и зарубежных чиновников и купцов из приграничных городов России в Казахскую степь и Среднюю Азию с дипломатическими и торговыми поручениями. Эти данные способствовали накоплению разнообразных исторических знаний о развитии города. В этом аспекте особый интерес представляют путевые заметки К. Миллера [13], труды П. И. Рычкова [14], А. И. Левшина [15], А. К. Гейнса [16], П. И. Пашино [17], П. И. Лерха [18], И. Зарубина [19] А. П. Хорошкина [20] и шведского географа Свена Гедина [21].

В 90-е годы XIX в. большую работу по изучению исторического прошлого Туркестанского оазиса провели члены Туркестанского кружка любителей археологии. О памятниках г. Туркестана и его окрестностей писали П. Н. Ахмеров

[22], А. А. Диваев [23], Н. С. Лыкошин [24], С. Г. Маллицкий [25] и другие. Сообщения о памятниках и случайных находках публиковались на страницах газеты «Туркестанские ведомости» и в «Протоколах заседаний и сообщений ТКЛА».

Востоковед В. В. Бартольд отождествлял города Ясы – Туркестан – Шавгар. По истории края наиболее значительны его работы «К истории орошения Туркестана», содержащая сведения из письменных источников о древних городах, «Отчет о поездке в Среднюю Азию с научной целью в 1893–1894 гг.» и «Туркестан в эпоху монгольского нашествия» [26].

Однако, как мы уже подчеркивали скудные письменные источники и крайне малая доля архивных фотографий, демонстрирующие аутентичный вид города (за исключением единственного Туркестанского альбома) не могут раскрыть всех граней генезиса его развития. Этот значительный пробел в истории города помогают восстановить археологические исследования, которые производятся в рамках проекта Казахского научно-исследовательского института культуры «Реставрация исторических объектов городища Культобе» (2019–2021 гг.).

Проект фокусируется на историко-археологическом и консервационно-реставрационном исследовании пространственного расположения, степени сохранности и уровне корреляции городища Культобе как самой древней частью города Ясы. В целом, исследование имеет научно-прикладной характер, ставя цель соотнести полученные данные с анализом инвестиционной привлекательности изучаемых объектов с точки зрения развития внутреннего и внешнего туризма и расширения сети маршрутов религиозного, историко-культурного и археологического туризма в стране и региона, в частности.

На данный момент археологические исследования городища показали пять важнейших этапов его развития: кангюйская эпоха, период раннего средневековья и расцвета ислама, эпоха Казахского ханства, а также кокандское время. В активе проекта существуют реальные мате-

риальные доказательства, что городище Культобе с эпохи античности являлось своеобразным сакральным центром кочевых народов, что демонстрирует крестообразный храм и древняя цитадель. Впоследствии это освоенное культурное пространство становится центром культуры и торговли тюркских племен на Великом Шелковом пути, куда притягивались люди разных религий и вероисповеданий, презентуется в качестве своеобразного перекрестка культур.

Жизнь и деятельность ранних последователей мусульманства, а еще позднее строительство великолепного мавзолея Ходжа Ахмеда Ясави способствовало концентрации в городе не только общин суфийских орденов, но и великолепных мастеров – строителей, ремесленников, ювелиров, керамистов и т.д., что дало бурный рост различных направлений художественных промыслов на местной основе. Тому свидетельство ранее неизвестные образцы средневековой архитектуры, а также уникальные артефакты – образцы художественного творчества импортного и местного производства.

Данный факт говорит о том, что исследования, производимые на городище Культобе имеют важное значение не только для науки и культуры Казахстана, но и международного научного пространства. На национальном уровне он создает условия для переосмысления значения исторических и сакральных мест в контексте укрепления единой нации, наглядно демонстрирует богатое культурное и историческое прошлое страны и его связь с настоящим.

В контексте усиления имиджевой политики Казахстана и развития туризма, ход проекта вызывает большой интерес к результатам проекта у региональной администрации, а также действующих операторов туристической индустрии, поскольку для маркетинговой разработки новых маршрутов внутри страны им необходима экспертная оценка культурно-исторического и духовного значения перспективных объектов Государственного музея-заповедника «Азрет-Султан», на территории

которого и находится городище Культобе.

Раскрывая, идею развития археологического туризма сразу необходимо оговориться о существовании двух его видов: непосредственное участие в археологической экспедиции (классическая практика) и ознакомление с результатами археологических исследований.

В разрабатываемом нами археологическом туре (или даже путешествии) мы планируем сочетать оба подхода. К примеру, на территории городища будет организовано специальное место (определенное археологическое окно), где каждый желающий турист под руководством профессионального археолога поучаствовать в настоящих раскопках.

Необходимо отметить, что в мировой практике участие в подобных турах стоит значительной суммы. Судя, по предложениям туроператоров в европейских странах присоединение к экспедиции стоит примерно около 1200 евро за пару недель работы, а в Израиле в пределах 500 долларов, за такую же сумму египетские туроператоры предлагают лишь понаблюдать за ходом раскопок. Подобную интересную практику с 2000 года стали применять и в России, набирая платные группы.

Например, туристическая археология (как иногда называют археологический туризм) очень популярен в Помпеях и близлежащих к нему городов. Значительные суммы, поступающие в бюджет от туристов направлены на поддержку дальнейших археологических раскопок. Здесь допустимо посещение города как самостоятельно, так и в составе организованных туристических групп. Этим видом археологического туризма увлекаются не только простые туристы, но и студенты исторических факультетов и даже ученые.

В другом варианте, в археологическом путешествии на городище Культобе туристов будут сопровождать не гиды, а археологи и историки, многие из которых, сами участвовали в разработке этого проекта. Цель такого тура – показать во всех ракурсах панораму археологических изысканий на территории Культобе, которая определяется без малого в 27 га.

ТУРИСТИЧЕСКИЙ МАРШРУТ по территории археологического парка «Городище Култөбе»

ВСЬ МАРШРУТ на 2020 год
СОСТОИТ ИЗ 9 ОБЪЕКТОВ:

1. Стены «Жилого дома XIX – начало XX вв.»
2. Стены «Жилого дома XII–XIII вв.»
3. Фрагменты стен «Жилого дома богатого землевладельца XVIII – нач. XIX вв.»
4. Стены «Жилого дома ремесленника с большой гончарной печью XVIII – нач. XIX вв.»
5. Стены «Укрепленного Храма I в. до н.э. – II в. н.э.»
6. Фрагмент стены и башни «Цитадели I–II в. н.э.»
7. Фрагменты «Комплекса помещений с алтарями X–XI вв.»
8. Стены «Гончарной мастерской с печью для обжига изделий XV–XVII вв.»
9. Фрагменты мощеных улиц XIX – нач. XX вв.

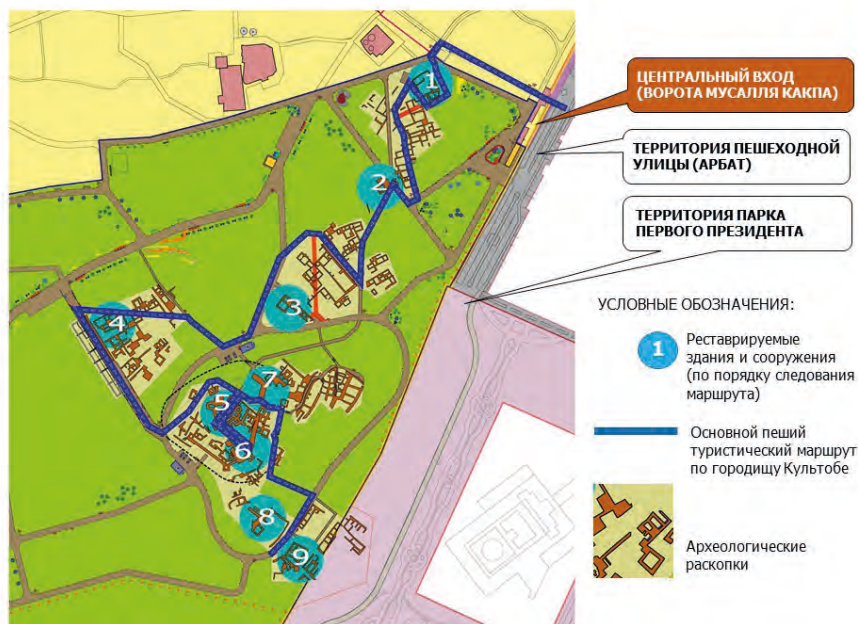

Рисунок 1. Схема организации туристического маршрута на городище Культобе.

Прежде всего, такой тур, конечно, заинтересует любителей археологии и истории, однако он также будет любопытен для всех, кому хочется познакомиться с историческим и культурным наследием тех городов страны, через которые проходили трассы Великого шелкового пути, коим и является городище Культобе.

Вместе с тем, территория городища Культобе может стать и базой практики для молодых исследователей, магистрантов, студентов профильных специальностей. Применима здесь и популярная в последнее время в европейских странах практика проведения археологических фестивалей или ее иначе называют фестиваль «живой археологии», где демонстрируются древние обряды, ремесла и другие тематические импровизации: квесты, экскурсии, лекции и другое.

Относительно, городища Культобе – это могли бы быть и демонстрация практика почитания Солнца в крестообразном храме (встреча Наурыза), демонстрация исторических костюмов жителей Культобе, сцен повседневной жизни, разнообразных ремесел (к примеру, гончарных дел мастеров) и многое другое.

Думается, что немалый интерес у посетителей вызовут и демонстрация зикров современных суфиев, которая до сих пор

практикуется в Туркестане. Все это вкупе, несомненно будет способствовать привлечению туристов и станет действенным способом популяризации нашего богатого наследия, при чем как материально, так и нематериального.

Ведь, археологическое наследие как самое яркое воплощение материальной культуры и один из важнейших источников нематериальной культуры, не только достояние той страны, где сейчас находится такой объект, но неотъемлемый элемент глобального человеческого наследия.

Безусловно, что в контексте познавательного археологического туризма большой интерес представляют «законсервированные» и частично реставрированные исторические объекты городища Культобе.

В первую очередь, это такие объекты как: жилой дом XIX–XX вв., жилой дом XII–XIII вв., жилой дом богатого землевладельца XVIII–XIX вв., жилой дом ремесленника XVII–XVIII вв., укрепленный храм I в. до н. э. – II в. н. э., фрагмент стены и башни цитадели I–II в. н. э., комплекс помещений с алтарями X–XI вв., гончарная мастерская с печью для обжига изделий XV–XVII вв. и фрагменты мощеных улиц XIX–XX вв. Каждый из выбранных объектов является типичным образцом архитектурной постройки своей эпохи.

Рисунок 2. **Общий вид 3D визуализированного туристического маршрута по городищу Культобе**

К примеру, жилой дом ремесленника XVII–XVIII вв. по всем признакам принадлежал типичной семье потомственного ремесленника, который располагался на главной торговой улице Культобе и, видимо, там же он и продавал свои изделия. Об этом свидетельствуют расположение дома и атрибуты убранства и интерьера, реконструированные по сохранившимся археологическим фрагментам и архивным материалам. Объемно планировочное решение характеризуется сложным планом, сочетающим жилые и производственные помещения, перекрытые когда-то деревянными балками, по которым, скорее всего, устраивалось глина-саманное покрытие кровли.

Центром композиции является производственный дворик, в котором располагалась гончарная печь для обжига изделий. Главный фасад представлял собой крытый айван, выходящий на торговые ряды, где и выставлялись изделия на продажу, т.е. строение было универсальным, сочетая жилье, производство и торговлю. Это делает объект уникальным экспонатом музея под открытым небом и думается, будет привлекать внимание туристов. В целом, исполнителями проекта уже определены основные туристические тропы для посетителей.

Эти маршруты создадут полную историческую картину формирования и развития самой древней части Туркестана. Центральный променад и его боковые крытые ответвления – «улучки» позволят гостям при любых погодных условиях увидеть разновременные этапы жизни Культобе – культовый центр, фортификационные сооружения, кварталы знати, ремесленные мастерские и т.п.

Таким образом, анализируя материалы по археотуризму, представленную на сайтах известных мировых туроператоров можно сказать, что этот вид туризма имеет два основных подвида: познавательный и прикладной. Если, познавательный археологический туризм – это посещение памятников археологии, «законсервированных» мест раскопок с представлением археологических артефактов, то прикладной археологический туризм – это непосредственное участие в работе археологической экспедиции, посещение мастер-классов от специалистов и другое.

При этом, посещение туристов городища (к примеру, мастерской ремесленника) может сопровождаться участием в изготовлении реплик археологических артефактов: керамических изделий (даже обнаруженных на Культобе глиняных свистулек), изделий из металла, окрашивание

тканей и т.д. Ведь, все эти виды таких работ некогда практиковались в среде жителей городища. Так, посетители смогут не только осмотреть частично реставрированные объекты, но «побывать» в гончарных, кузнечных, ювелирных и ткацких мастерских и ощутить себя в роли средневекового ремесленника.

Другой, формой работы может стать изготовление и реализация разнообразной сувенирной продукции, связанной с археологической тематикой городища Культөбе. Кроме буклетов и наборов открыток – это могут быть точные копии (т.н. «реплики») древних предметов, изготовленные по формам реальных прототипов, найденных в ходе археологических изысканий на месте. В дальнейшем возможно и расширение экспозиционного, культурного и образовательного потенциала будущего археологического парка по разным направлениям.

Заключение. Описанный выше формат изучения, сохранения и использования

археологического наследия Казахстана на примере городища Культөбе, на наш взгляд значительно повлияет на развитие туризма, и его одного востребованного вида – археологического туризма. И, как результат развития такого вида туризма все больше культурных объектов получают экономическую выгоду, которую как раз и направляют на его сохранение, одновременно увеличивая число рабочих мест, расширяя возможности получения дополнительных заработков для местного населения и развития местных секторов креативных индустрий.

Поэтому археологический туризм, основанный на сочетании познавательного и прикладного подходов как нельзя лучше раскроет социокультурный потенциал казахстанского культурного наследия в современных условиях и выступает инновационной формой его презентации широкому кругу туристов и других заинтересованных лиц, увлекающихся изучением культуры и истории.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Харьковская Е. В., Шварев Е. В. Проблемы и тенденции развития археологического туризма в Белгородской области // Альманах современной науки и образования. Вып. 8. – Тамбов: Грамота. 2014. – С. 172.
2. Чебакова В. С. Проблемы развития археологического туризма на Ямале // Международный студенческий вестник. – Пенза: ИТО АЕ. 2015. – С. 135.
3. Смагулов Е. А. Основные этапы историко-топографического развития города Ясы-Туркестан. // Маргулановские чтения – 2011. Материалы международной археологической конференции. – Астана, 20–22 апреля. – Астана, 2011. – С. 110–117.
4. Смагулов Е. А., Ержигитова А. А. Цитадель древнего Туркестана: некоторые итоги археологического изучения. 2011–2012 гг. // Известия НАН РК, Серия общ. наук. – 2013. – № 3. – С. 82–99.
5. Смагулов Е. А. Из истории кангюйской архитектуры: здания крестообразной планировки // Гуннский форум. Проблемы происхождения и идентификации культуры евразийских гуннов. – Челябинск, 2013. – С. 495–520.
6. Смагулов Е. А. Исследования древнего Туркестана: итоги раскопок 2011–2012гг. // Поволжская археология. – 2013. – 1(3). – С. 197–215.
7. Смагулов Е. А., Ержигитова А. А. Архитектурно-археологический комплекс цитадели древнего Ясы (Туркестан) // Археология Узбекистана. – 2013. – № 1 (6). – С. 6075.
8. Смагулов Е. А. Находки образцов культовой пластики на средней Сырдарье (южный Казахстан) // Религия в истории народов России и Центральной Азии: материалы II Международной научной конференции /под ред. П. К. Дашковского/. – Барнаул: Алтайский ун-т, 2014. – С. 183–190.
9. Смагулов Е. А., Ержигитова А. А., Закиров С. А. Строительные материалы и архитектурные элементы древней цитадели Туркестана // Актуальные проблемы археологии Евразии. Сб. материалов международной научно-практической конференции, посвященной 25-летию независимости РК и 25-летию ИА им. А. Х. Маргулана. (18–19 октября 2016 г.). – Алматы: Институт археологии им. А. Х. Маргулана, 2016. – С. 507–535.
10. Смагулов Е. А. Древний Туркестан. – Алматы, 2017. – С. 67–153.
11. Смагулов Е. А. К вопросу о возрасте города Туркестан // Поволжская археология. – 2019. – №2. – С. 17–31.
12. Киракос Гандзакци. История Армении / Пер. с древнеармянского предисловие и примечания Л. А. Ханпарян. – М., (Главная редакция восточной литературы) Наука, 1976. – 357 с.

13. Материалы поездки поручика Пензенского гарнизонного пехотного полка Карла Миллера и геодезиста подпоручика Алексея Кушелева с торговым караваном из Оренбурга в Ташкент (29 августа 1738 г. – 5 июня 1739 г.) // Первые дневники и служебные записки о поездках по южным степям. XVIII–XIX века. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – С. 32–55.
14. Рычков П. И. История оренбургская (1730–1750). Издание Оренбургского Губернского статистического комитета. Под ред. и прим. Н. М. Гутьяра. – Оренбург: Типолит. И. И. Евфимовского-Мировецкого, – 100 с.
15. Левшин А. И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей // Соч. Алексея Левшина. – СПб. 1832.
16. Гейнс А. К. Священный город Туркестан (Дневник 1866 года. Путешествие в Туркестан.). rus-turk.livejournal.com/
17. Пашино П. И. Туркестанский край в 1866 году. Путевые заметки. – СПб., 1868.
18. Лерх П. И. Археологическая поездка в Туркестанский край в 1867 году: Извлеч. из Отчета, представл. Имп. Археол. комис. Санкт-Петербург: Имп. Акад. наук, 1870. – 40 с.
19. Хорошкин А. П. Заметки по дорогам Средней Азии // Военный сборник. – 1870. – № 1. – 51–52.
20. Зарубин И. По горам и степям Средней Азии. Путевые заметки от Москвы до Кульжи. – Русский вестник. – 1879. – № 12. – С. 628–633.
21. Гедин Свен. В сердце Азии. Памир – Тибет – Восточный Туркестан. Путешествие в 1893–1897 годах. (перевод: Анна и Петр Ганзены). 1898.
22. Ахмеров П. Н. Описание мечети Ахмеда Ясави // Изв. О-ва археологии, истории и этнографии при Казахст. Ун-те. 1896. Т. 13, вып. 6. С. 530–537.
23. Диваев А. А. Жалованная грамота, данная Тимуром Туркестанской мечети Азрета Ясави // Пер. с персид. // Туркестанские ведомости. – 1901. № 39, 41.
24. Лыкошин Н. С. Очерк археологических изысканий в Туркестанском крае до учреждения Туркестанского кружка любителей археологии // Среднеазиатский вестник. – 1896. – № 7. – С. 1–33.
25. Малицкий С. Г. Историко-архитектурное значение мечети Хазрета Яссевицкого в г. Туркестане // ПТКЛА, 1907, 1907, 12. Прил. С. 6–28.
26. К истории орошения Туркестана // В. В. Бартольд // Сочинения. – М.: Наука, 1965. Т.3. 520 с., Туркестан в эпоху монгольского нашествия // Бартольд В. В. // Сочинения. М.: – Наука, 1963. Т.1. – С. 234–317.

УДК 39
МРНТИ 13.11.47

А. Р. Хазбулатов,
доктор философии (PhD),
ассоциированный профессор,
Заслуженный деятель Казахстана
(руководитель проекта).
Ж. Н. Шайгозова,
кандидат педагогических наук,
ассоциированный профессор.

ЖИВАЯ ТРАДИЦИЯ В УСЛОВИЯХ ПЕРЕМЕН: ИНСТИТУТ ПАЛОМНИЧЕСТВА К САКРАЛЬНЫМ ОБЪЕКТАМ ТУРКЕСТАНСКОГО ОАЗИСА

(на примере мавзолея Ходжа Ахмеда Ясави)

Аннотация

Институт паломничества к святым местам у казахов – одна из древнейших духовных традиций, которая в современной реальности значительно актуализировалась.

Проблемным полем настоящего исследования выступают особо почитаемые объекты туркестанского региона, связанные с Ходжа Ахмедом Ясави, его семьей, последователями и с ранним исламом в целом.

Ключевыми видятся следующие вопросы: чем объясняется современный ренессанс практики почитания священных мест и сопровождающего его нарратива; в чем суть этих процессов и, в чем заключается специфика туркестанского контента?

Регион давно интересует историков и археологов, которые собрали огромный научный задел, но специфика формирования, бытования и функционирования института паломничества как специфического проявления культурного кода в современной реальности не становилась предметом научных изысканий.

Теоретической базой настоящей статьи стали работы казахстанских и российских ученых, фактологическим материалом – результаты полевых исследований, представляющие собой интервью с местным населением, собранные авторами во время полевых экспедиций в 2019–2020 гг. по проекту «Реставрация исторических объектов городища Культобе».

В статье использовались ретроспективный и сравнительно-исторический методы. Результатом статьи авторы видят анализ современной практики почитания священных мест туркестанского региона и изучение нарратива, связанного с этими местами, которые способны отразить их роль и значимость в историко-культурной ретроспективе.

Ключевые слова: *сакральные места, традиции почитания, институт паломничества, локальный нарратив, культурная динамика, идентичность, Казахстан.*

ӨЗГЕРІС ШАРТТАРЫНДАҒЫ ЖАНДЫ ДӘСТҮР: ТҮРКІСТАН ОАЗИСІНІҢ КИЕЛІ НЫСАНАЛАРЫНА ҚАЖЫЛЫҚ ЕТУ ИНСТИТУТЫ

(Қожа Ахмет Ясауи кесенесі мысалында)

Аңдатпа

Қазақтарда қасиетті орындарға қажылық ету институты – қазіргі шындықта анағұрлым өзекті бола бастаған ежелгі рухани дәстүрлердің бірі.

Бұл зерттеудің мақсаты – Түркістан облысының Қожа Ахмет Ясауи, оның отбасы, ізбасарларына және тұтастай ерте исламға қатысты ерекше танымал нысаналарын зерттеу болып табылады.

Басты маңызды сұрақтары: қасиетті орындарға қажылық ету дәстүрінің қайта өрлеуі және оның нарративтілігі немен дәлелденеді; бұл процестердің мәні және Түркістан контентінің ерекшелігі неде?

Аймақ үлкен ғылыми резервті жинаған тарихшылар мен археологтарды бұрыннан қызықтырды. Бірақ, қазіргі шындықтағы мәдени кодтың өзіндік көрінісі ретінде қажылық ету институтының құрылу, өмір сүру және жұмыс істеу ерекшеліктері ғылыми зерттеулердің басты тақырыбына бұрын айналмағаны анық.

Бұл мақаланың теориялық негізін қазақстандық және ресейлік ғалымдардың еңбектері, нақты материалдар – «Күлтөбе қалажұртының тарихи орындарын қалпына келтіру» жобасы бойынша 2019–2020 жылдары далалық экспедициялар кезінде авторлар жинаған жергілікті халықпен сұхбат болып табылатын далалық зерттеулердің нәтижелері құрайды.

Мақалада ретроспективті және салыстырмалы тарихи әдістер қолданылды. Авторлар мақаланың нәтижесі – Түркістан аймағындағы киелі жерлерге тағзым етудің тарихи мәдени ретроспективадағы рөлі мен маңызын анықтай алатын заманауи тәжірибелерін талдау және нарративтерін зерттеу деп санайды.

Түйін сөздер: киелі жерлер, құрметтеу дәстүрі, қажылық ету институты, жергілікті нарратив, мәдени динамика, бірегейлік, Қазақстан.

LIVE TRADITION UNDER CHANGES: INSTITUTE OF PILGRIMAGE TO SACRAL SITES OF TURKISTAN OASIS

(Khoja Akhmed Yasawi Mausoleum as an example)

Abstract

Kazakh's Institute of pilgrimage to sacral sites is the most ancient spiritual tradition, which nowadays is more actualized.

The problematic field of this study is the most revered sites of the Turkistan region associated with Khoja Ahmed Yasawi, his family, followers, and early Islam in general.

Key questions: what is the modern renaissance of the practice of honoring sacred places and the narrative; what is meaning of these processes and what is the specificity of Turkistan content?

Historians and archaeologists have long been interested in region and they have gathered a huge scientific reserve, but the specifics of the formation, householding and functioning of the pilgrimage institute as a specific cultural code in modern reality did not become the subject of scientific research.

The theoretical foundation of this article are the work of Kazakh and Russian scientists, the factual material is the results of field studies (interviews with the locals), collected by the authors during field expeditions in 2019–2020 under the “Restoration of historical sites of the Kultobe settlement” project.

The article used retrospective and comparative historical methods. As a result of the article, the authors see an analysis of modern sacred places veneration of the Turkistan region and the study of the narrative associated with these places, which can show their role and significance in historical and cultural retrospective.

Keywords: sacred places, veneration traditions, pilgrimage institute, local narrative, cultural dynamics, identity, Kazakhstan.

Институт паломничества – древнейшая духовно-религиозная традиция многих народов мира, являющаяся у мусульман одним из пяти «столпов» ислама. Сверше-

ние, хотя бы одного хаджа¹ в священные Мекку и Медину считается обязанностью каждого мусульманина, которому позволяют здоровье и финансы. Анализ матери-

¹Хадж – арабское название паломничества

алов по казахскому хаджу, представленный в работе [1] показал, что путешествие в Мекку у дореволюционного населения (особенно после проведения железной дороги) достаточная популярная практика, варьирующееся от непосредственного участия до совершения «заочного»² хаджа. Этот факт отмечали многие ученые и путешественники Ч. Ч. Валиханов [2], И. Г. Георги [3] и другие.

Об этом Ч. Ч. Валиханов писал: ...набожные киргизы начинают ездить в Мекку, а бояны наши вместо народных былин поют мусульманские апокрифы, переложенные в народные стихи» [2, с. 71]. Но, также в народе до сих пор бытует мнение о том, что «трехкратное посещение гробницы святого Ходжи Ахмеда Яссауи в г. Туркестане приравнивается к одному хаджу в Мекку [1]. Что может быть объяснено рядом объективных причин среди, которых: авторитет суфия, удаленность Мекки, возможно и наличие по предположению Н. Нуртазиной «конкретной фетвы (богословское решение) местных ханафитских теологов» [1]. В этом аспекте, И. П. Петрушевский считал, что стимулом стало предписание «верующим посещать могилы правоверных, особенно гробницы святых» [4, с. 87].

Каковы бы, не были причины и предписания до сих пор паломничество к мавзолею Ходжа Ахмеда Ясави вкупе с посещением других объектов в народной среде именуется «малым» хаджем, а Туркестан называют «Второй Меккой». Примечательно, что подобный сюжет характерен и для других гробниц мусульманских святых Центральной Азии, которые по легенде ведут свою родословную от пророка Мухаммеда или его последователей, погибших мученической смертью.

В Кыргызстане особой популярностью пользуются комплекс мавзолеев караханидской эпохи в Узгене, мазар Сафед-Булон, гора Тахти-Сулейман и другие, в Узбекистане мемориальный комплекс

Шахи-Зинда, мавзолей Ходжа Даниер и многие другие. Практически в каждой региональной легенде, непременно проследживается мысль о том, что паломничество к этому месту чуть ли не приравнивается к хаджу в Мекку. Путешественники и исследователи в XIX в. не раз подчеркивали о бытовавшем среди мусульман Центральной Азии мнения о том, что «только поклонившись святому Хазрету в Туркестане, посетив Самарканд и взошедши на Сулейман-тау, правоверный может закончить свой подвиг поклонением Каабе в Мекке» [5, с. 138].

Каждый из этих объектов окутан набором фольклорного нарратива, не только объясняющего/поясняющего священность данного места, но и, регламентирующего весь ритуал поклонения/почитания. Как правило, легенды связывают местные святые с ключевыми фигурами ранней исламской истории: двоюродный брат пророка Мухаммеда Кусам ибн Аббас, который по широко бытующему мнению местного населения, был похоронен в некрополе Шахи Зинда в Самарканде или другими персонажами, имеющими прямое или косвенное отношение к эпохе раннего ислама.

Другим таким примером, выступает древнее святилище Теректы-Аулие, расположенное в Центральном Казахстане (территориально отдаленная местность от традиционных очагов распространения ислама). Само святилище в сакральном плане было «освоено» уже в эпоху бронзы. Однако, местная легенда, не раз отмеченная исследователями [6; 7] связывает следы человеческих колен и рук, а также следы копыт на гранитных сопках с мусульманским святым раннего периода – Хазретом-Али и его конем Дулдулу, что ярко демонстрирует «вторичную» сакрализацию местности под влиянием идеологии ислама. Вероятнее, всего для мусульман Средней Азии и Казахстана в том числе, паломничество к подобным местам являлись и до сих пор является, если можно так выразиться «заменителями» трудно достижимых для многих верующих Мекки и Медины. Мы не ошибемся если скажем, что институт паломничества в последние

² «Заочный» хадж (выражение Н. Нуртазиной), называемый «вакиль аль-хадж» – практика хаджа, заключающегося в отправлении вместо себя другого человека, при оплате ему соответствующих расходов (при условии, что направляющий человек до этого уже совершал хадж).

годы переживает существенный бум. Тому пример огромное количество паломнических туров, организуемых различными агентствами, представителями религиозных объединений, индивидуальными носителями традиции целительства (баксы, лекари и т.д.) и др. сообществами.

Одним из значимых в национальном мировоззрении казахов священных мест и объектов активного паломничества по сей день выступают сакральные места Туркестанского оазиса, где главенствующая роль принадлежит несомненно месту захоронения известного суфия – мавзолею Ходжа Ахмеда Ясави и, связанных с его именем других священных мест Туркестанского оазиса.

В книге Ю. А. Ёлгина [8] представлен обзор литературных источников дореволюционных авторов о мавзолее Х. А. Ясави, в котором для нас интерес представляют некоторые аспекты практики паломничества к нему. Их анализ позволил структурировать в логическую цепочку изучаемую практику.

К примеру, у П. И. Рычкова мы встречаем следующее описание Туркестана: ...мечетей в нем три, из которых одна древней и хорошей работы и мечеть в себе многое число разных покоев (заключает); в ней погребен по магометанскому закону за великого почитаемый святой, и у гроба онога тамошних жителей мольбища бывают [9, с. 39–40].

В другой своей публикации П. И. Рычков, со ссылкой на сведения данные переводчиком, поясняет: ...он же о гробе помянутого Ходжи-Ахмета объявил, что оной по смерти ево спустя немалое время найден от известного Тамерлана, над которым он велел построить великое здание, которое и доднесь есть, и будто б тут (по их суеверию) разные бывают чудеса...» [10, с. 64–65].

В заметках у Е. К. Мейендорфа также отмечено, что: «...из всех святых, погребенных в Туркестане, Кара-Ахмед-ходжа наиболее почитаем; перед мечетью, носящей его имя, находится огромный котёл, имеющий в ширину по меньшей мере две сажени. Он покоится на чугунной подставке и используется для при-

готовления пищи, которую состоятельные люди в определенные дни раздают беднякам» [11, с. 70].

У А. А. Северцова приводится кокандская легенда, согласно которой: «...когда ещё киргизов тут не было, правил Туркестаном Азрет Султан, человек святой и праведный, и затеял он построить мечеть большую, чтобы там со всем войском жить и время проводить в молитве. Благословил Господь такое благочестивое предприятие и оказал Азрет-Султану чудесную помощь. Узнал тот, что мечеть должна строиться из особого, цареградского камня; и явился у него верблюд, который сорок раз в день бегал подземным ходом в Цареград и носил оттуда камни: а строили мечеть ангелы. Там и поселился Азрет-Султан с своим праведным войском, проводя время в молитве; там он и похоронен, и до сих пор на его могиле творятся чудотворные исцеления, и приходят к ней поклонники изо всего Кокана и окрестных земель...» [12, с. 77–78]. Легенда, как бы «отделяя» кочевников от святыни, демонстрирует ее другой уровень сакрализации новыми «владельцами земель», не умаляя ее значимости.

Интересные сведения относительно практики паломничества и коллективных молений встречаются у П. И. Пашино: «...сам Азрет-Ходжа-Ахмед-Ясави был основателем ...новой секты, и кельи эти служили членам её местом духовного самозерцания, сопровождаемого молитвою и физическим изнурением...и поныне с четверга на пятницу собираются к могиле Азрет-Султана туркестанские фанатики и в продолжении многих часов, читая молитвы, сопровождают их различными кривляньями, бесчисленными глубочайшими вздохами, ...и плясками кругом гробницы до изнурения...в этих ночных бдениях не принимает никакого участия ни шейх уль-ислам, ни казы-келян и ни одно лицо из городского духовенства, а единственно только ходжи, т. е. лица, считающие себя потомками этого святителя и пользующиеся на этом основании вакфом, т. е. доходами с угодий и земель, пожертвованных Азрет-Султану» [13, с. 65–66].

Подобные коллективные моления совершались членами общины суфиев, которые здесь в средневековый период получили самое широкое распространение. Мы, не вдаваясь в подробности, уже описанных историками ритуальных обрядов туркестанских суфиев (В.А. Гордлевский и др.) отметим, что 40 дневные моления проводились в самом хильвете вплоть до 40-х годов XX столетия (естественно в тайне, пока, он был не разобран на кирпичи для туркестанского маслозавода) о которых нам поведал гид и сотрудник Музея Азрет-Султан, местный житель Данияр Садукасов. Ссылаясь на очевидцев, наш информатор рассказывает, что люди молились так, что от их дыхания выделялись столбы пара, а их семьи приносили им пищу непосредственно к месту молений.

Другая своеобразная сторона практики почитания мавзолея встречается в описаниях Ш. Е. Ужфальви де Мезё-Ковёзд: «...в многочисленных маленьких комнатах находятся каменные надгробия, покрытые надписями. Многие надгробия выполнены с большим вкусом...Рядом находятся более скромные памятники, а ещё дальше – песчаные холмики, увенчанные перьями (киргизы имеют обыкновение отмечать заранее таким образом место погребения)» [14, с. 153].

Такие кладбища, по мнению В. Н. Басилова неизменно «образовывались вокруг могилы святого: по народному мнению, святой должен помочь тем, кто лежит рядом, пройти в рай» [15, С. 81]. Вероятно, этой и другими причинами социально-политического характера объясняется столь огромное количество захороненных в мавзолее или у него (более 350 человек, список ежегодно пополняется) известных исторических личностей казахского народа – ханов, биев, батыров. Кроме того, вплоть до этнографической современности жители Туркестана и соседних к нему районов старались «при жизни приобрести участок земли недалеко от гробницы, чтобы после смерти быть похороненным именно там» [16, с. 46]. Быть похороненным рядом со святым всегда считалось высокой честью для казахов.

Более конкретные сведения о практике почитания Ясави отражены в публикации А. И. Добросмылова, который пишет: «...на поклонение (зиареть) могиле Ахмед-Ходжи-Ясави в Туркестан стекается ежегодно очень значительное число паломников, из которых многие люди достаточные и даже богатые, а так как зиарет хам тиджарет (поклониться святому месту и поторговать)... Обыкновенно паломники режут барана и делают шейху приношения; люди состоятельные лично или через посланных жертвуют (делают хадия) деньгами, лошадьми, верблюдами; небогатые люди делают приношения (худаи) халатами, лепешками, свечами, деньгами и т.д. [17, с. 204].

Приведенные выше сведения позволили нам выделить основные ритуально-обрядовые действия практики почитания мавзолея Х. А. Ясави в дореволюционный период (мы условно ее назвали традиционной практикой), что отражено в Таблице 1³.

Во второй колонке данной Таблицы представлены сведения, собранные авторами статьи во время полевых исследований (2019 г. и частично 2020 г.) от информаторов, в процессе непосредственного наблюдения и участия в групповых молитвах и поминальных обедах (называемых ас) на рассматриваемом объекте.

По Таблице 1 видно, что основной массив элементов идентичен в обеих колонках: соблюдение формы одежды, ритуальная чистота, чтение молитв, ритуальные жертвоприношения, добровольные пожертвования в разных видах, ночевка на объекте и др. При этом, практически все перечисленные элементы являются «стандартными» формами паломничества к сакральным объектам у казахов «косяк», которые сохранились до сегодняшнего дня.

³ Данная методика успешно зарекомендовала себя во время изучения практики почитания природных объектов и формирование локального нарратива в Улытауском регионе, что отражено в статье Шайгозова Ж. Н., Музафаров Р. Р., Султанова М. Э. The current practice of the natural sacred sites worship and the local narratives formation in Kazakhstan (using Ulytau region as an example)// Вестник НАН РК. – 2018. – № 5. – С. 60–69.

Таблица 1 – **Элементы ритуально-обрядовых действий на мавзолее Ходжа Ахмеда Ясави**

Элементы	Традиционная практика (дореволюционный период)	Современная практика (2019–2020 гг.)
Соблюдение формы одежды (правила для мужчин и женщин)	Обязательное условие для всех	Желательное условие для паломников. Для туристов необязательное
Ритуальная чистота (душевное и телесное очищение)	Обязательное условие для всех	Обязательное условие для паломников. Для туристов по желанию
Чтение молитв (сур из Корана)	Обязательное условие для всех	Обязательное условие для паломников; туристы по желанию.
Ритуальное жертвоприношение («живая душа»)	Обязательное условие для состоятельных паломников (приготовление из нее пищи и раздача беднякам). Для всех остальных по желанию.	Желательное условие для всех, особенно для состоятельных. Для туристов по желанию
Добровольные пожертвования в виде денежных средств (и/или продуктов питания, домашних животных)	Обязательное условие для состоятельных паломников. Для всех остальных по возможности (более скромными дарами)	Желательное условие для состоятельных паломников. Для всех остальных по желанию и возможностям
Атрибуты места почитания (подношение ткани и/или изделий из ткани)	Сохранились сведения о подношениях одеждой (обычно халатами)	Подношение белой ткани, называемой актык (популярная практика современности, которая присутствует практически на всех сакральных объектах Казахстана)
Ритуальное использование огня (возжигание свечей, лампад и др.)	Практиковалось использование лампад и свеч (возможно и для освещения во время коллективных молитв)	Не практикуется в современной реальности
Жертвенная трапеза	Обязательное условие для паломников, устраиваемое для бедняков	Желательное, но не обязательное условие. Тем не менее широко практикуется коллективный ас расположенной в непосредственной близости от мавзолея новой мечети
Ночевка на объекте	Широко практиковалось	Обычно не практикуется
Глубокая вера в чудотворную силу места (исцеление, помощь в вопросах и т.д.)	Сохранились сведения о устойчивом представлении в чудотворную силу (помощи со стороны святого в решении многих жизненных вопросов)	Практикуется у паломников

Коллективные моления суфиев	Широко практиковалось вплоть до 40-х годов XX столетия. Зикры исполнялись «многочисленными последователями туркестанского суфия и были обязательными при посещении зиарата его мавзолея» [18].	Практикуется в незначительном составе. Их детальное изучение требует дополнительных полевых исследований.
Стремление быть похороненным в непосредственной близости от мавзолея	Предположительно практиковалось до 50-х годов XX столетия	Не практикуется. Вероятно, основной причиной является тот факт, что территория вокруг мавзолея является частью музея заповедника Азрет-Султан
Круговой обход вокруг мавзолея	Сведений не обнаружено	Практикуется трехкратный/семикратный круговой обход вокруг мавзолея

Но, все же мавзолеем Ходжа Ахмеда Ясави является одним из самых популярных мест паломничества Казахстана. По сведениям сотрудников Музея Азрет-Султан ежегодно мавзолеем посещают около 1 миллиона людей (но, специальную статистику о посещении мавзолея паломников никто не ведет). Однако, в одном из малых залов мавзолея постоянно находится мулла, который читает суры из Корана по желанию посетителей. В процессе полевых исследований в 2019 году было замечено, что мавзолеем посещают паломники из Узбекистана, Турции и других тюркских стран. Многие из посетителей считают, Туркестан является вторым по значимости местом после священной Мекки, а его посещение обязательным хотя бы раз в жизни.

Возможно, что одной из причин популярности мавзолея в словах, приписываемых самому суфию: «Каждый, кто посетит нас, будучи львом – станет лисой, а лиса станет львом. Воистину, то означает, что если посещает нас в высокомерии, не проявляя особого внимания к нашей благодатной гробнице, и высокомерно проявляет храбрость, наша духовная энергия покоряет его, и подобно лисе заставляет его прятаться в отверстиях бессилия, а если он проявляет скромность и приходит к нам как лиса, то мы его превращаем во льва и погружаем

его в море благодати и милости», которые упоминаются у С. Б. Камалладини [16, с. 46].

Анализ паломнических туров, предлагаемых отечественными туристическими компаниями и религиозными объединениями показал, что основной (стандартный) маршрут представлен в следующей последовательности: посещение мавзолеев родителей Х. А. Ясави – Ибрагим ата и Карашаш – ана, затем мавзолеем учителя великого суфия – Арыстан – баба, мавзолеем Х. А. Ясави, включая посещение мавзолея Рабии Султан Бегим, подземной мечети Хильвет и древнего городища Культобе (Ясы) и, наконец, последний пункт тура – мавзолеем Укаш – ата.

Иногда маршрут может быть сокращен до трех основных пунктов: мавзолеи Арыстан-баба – Ходжа Ахмеда Ясави – Укаш-ата. В целом, невзирая на количество, посещаемых объектов маршрут как гидами, так и представителями религиозных объединений трактуется как «малый хадж».

В Таблице 2 представлены краткие характеристики и особенности практики почитания на каждом из названных объектов. Отметим, что традиционный «фундамент» элементов обрядово-ритуальных действий (ритуальная чистота, чтение молитв и мн. др.) является стандартной процедурой на всех объектах без исключения.

Таблица 2 – Краткая характеристика объектов туркестанского «малого хаджа»

№	Объект и его краткие характеристики	Особенности практики почитания и, связанные с ним нарративы
1	Мавзолей Ибрагим ата – архитектурный памятник республиканского значения, построенный в XVI–XVII вв. Памятник расположен в Сайраме.	Согласно преданию, Ибрагим ата является отцом Х. А. Ясави и потомком Святейшего Али (зять пророка). Считается, что место исполняет желания, открывает путь, излечивает от болезней.
2	Мавзолей Карашаш ана – памятник истории и архитектуры XII–XIX вв. Памятник расположен в Сайраме.	Согласно преданию, Карашаш ана (настоящее имя Айша) является матерью Х. А. Ясави и была одной из образованных женщин своего времени, обладала даром целительства и умела читать сны. Считается, что место способствует обретению счастья материнства.
3	Согласно преданию, Карашаш ана (настоящее имя Айша) является матерью Х. А. Ясави и была одной из образованных женщин своего времени, обладала даром целительства и умела читать сны.	Согласно преданиям Арыстан-баб, является сподвижником пророка Мухаммада и духовным учителем Ходжа Ахмеда Ясави. На территории мавзолея имеется колодец, вода из которого согласно преданиям, имеет целительную силу. Считается, что солоноватая на вкус вода из колодца полезна для лечения заболеваний желудочно-кишечного тракта. Широко практикуется ночевка на объекте и круговой обход мавзолея (помимо основных элементов, характерных для практики почитания других сакральных объектов).
4	Считается, что место способствует обретению счастья материнства.	Детали освящены в Таблице 1. Практикуется обязательное посещение молодоженов из числа горожан и близлежащих сел в день свадьбы.
5	Мавзолей Рабии Бегим Султан – архитектурный памятник XV века, расположенный 60 метрах к Юго-Востоку от ханаки Ходжа Ахмеда Ясави.	Строение воздвигнуто над могилой Рабии Султан Бегим (около 1430–1485) – дочери Улугбека знаменитого Тимурида. Почитается как одна из образованных и благовоспитанных женщин своего времени, олицетворение мира и согласия между двумя враждующими династиями (Тимуридами и Шейбанидами).
5	Подземная мечеть Хильвет расположена в 150 метрах от мавзолея Ходжа Ахмеда Ясави. Строение представляет собой полуподземную обширную постройку для чтения молитв, для круглосуточного пребывания паломников, для ритуальных обрядов.	Считается, что здесь на протяжении пяти веков последователи ясавийского ордена читали зикры и проводили ритуальные обряды. Особых элементов почитания у современных паломников не обнаружено.

№	Объект и его краткие характеристики	Особенности практики почитания и, связанные с ним нарративы
6	Городище Кутьтобе (Ясы) – комплекс архитектурных памятников, датируемых от I–II вв. до XIX вв.	Особое внимание современных паломников привлекает древний крестообразный храм, датируемый I–II вв. Здесь читают суры из Корана и медитируют непосредственно в самом строении, которое сохранилось практически в первозданном виде. Суры обычно читаются коллективно. Считается, что храм посвящен культу Солнца (огня). Особое отношение к городищу сохранилось в памяти местного населения в виде крылатого выражения «Кутьтобенын басында кунде кенес» (на Кутьтобе собрания происходят ежедневно) [19, с. 72].
7	Мавзолей Укаш-ата – мемориальный комплекс, состоящий из мазара и колодца. Является памятником истории и культуры республиканского значения. Восстановлен в 1990-х годах.	По легенде Укаш-ата являлся сподвижником пророка Мухаммеда и ярим проповедником ислама среди тюркских народов Великой Степи. По одному из народных преданий враги отрубили ему голову во время намаза, которая скатившись в горную расщелину, а оттуда по подземной реке попала в Мекку. На месте расщелины был построен колодец с целебной водой, достать воду из которого удастся не каждому человеку. Среди местного населения бытует поверье, что воду из колодца сможет извлечь только безгрешный человек. Некоторые паломники из этого колодца получают цветы, амулеты, камни и др., что считается хорошим знаком. У колодца практически постоянно организовывается очередь из желающих испытать свою судьбу.

Фото 1. Обход паломниками мавзолея Х. А. Ясави

Фото 2, 3. Паломники у мавзолея Х. А. Ясави

Фото 4, 5. Паломники в крестообразном сооружении городища Кутьтобе

В нашу выборку не вошли другие сакральные места, так или иначе, связанные к Ходжа Ахмедом Ясави. Их посещение в рамках туров из других регионов обычно обговаривается индивидуально. Но, местное население посещают их регулярно.

К примеру, неизменной популярностью у населения пользуется Мавзолей Гаухар-ана, которая по преданиям является дочерью великого суфия. Местные легенды гласят, что в свое время Гаухар-а-

на называли Аулие ана» (Святая мать) за ее дар целительства и помощь людям. В непосредственной близости от мавзолея, расположенном в г. Туркестан находится источник воды, которому также приписывают целебные свойства. Мавзолей и источник в основном является местом женского паломничества, куда они приходят с надеждой на приобретения потомства и исцеление от гинекологических заболеваний.

Фото 6. Паломники у мавзолея Арыстан-баба

Не менее популярен среди паломников и туристов мавзолей Карабура Аулие, находящийся в 150 км. от г. Туркестан, который по легенде сделал последнее ритуальное омовение и прочитал похоронную молитву Хазрет Султану. Этот мавзолей считается местом исцеления многих недугов и здесь практикуются многодневные ночевки. Знания об этих местах и его специфическом направлении (имеется в виду в сфере лечения того или иного вида болезни) как правило передаются из уст в уста и, широко пропагандируются традиционными целителями, знахарями и т.д.

Не исключено, что, совершив такое паломничество каждый паломник делится воспоминаниями, пересказывает, рекомендует другим, объясняет. В результате чего нарратив расширяется и укрепляется, углубляя процесс сакрализации того или иного объекта, места.

Заключение, выводы и обсуждения. Представленный в статье анализ показал, что практика почитания священных объектов Туркестанского оазиса на примере сакральных мест, связанных с именем Ходжа

Ахмеда Ясави, как и любой другой элемент культуры подвержена переменам.

Трансформация паломнической обрядности обусловлена в равной степени изменениями и нарратива, и практических действий, где все же основной «костяк» последних остается практически неизменным на протяжении столетий (кроме, практики зикра для изучения, которых понадобятся более детальные полевые исследования по региону).

«Включение» туристов и паломников-новичков в обрядность почитания сакрального, при которой они без слов выполняют большинство предписаний, не являясь при этом верующими или верящими людьми, может объясняться также и интуитивной потребностью стать частью коллективного сознания и коллективной памяти.

При этом уже существующий и только формирующийся мифологический нарратив как результат мифотворчества становятся единым целым и выступают специфическим и насущным способом хранения и трансляции совокупного общественного опыта, а само паломничество «как универсальная

древняя религиозная традиция сохраняется в виде одного из наиболее массовых и активно развивающихся культурных явлений» [20, с. 3].

Вместе с тем, репрезентация паломнического тура в Туркестан и его окрестности, именуемого в народе «малым хаджем» предстает как некая культурная константа, значительно пополняющая духовный багаж человека XXI века и, по сути, которая не пе-

рестает быть важнейшей частью мировоззрения людей и их жизни.

Авторы, ни в коей мере не претендуют на исчерпывающий анализ, обозначенной проблематики традиционного института паломничества к сакральным объектам Туркестанского оазиса, а всего лишь намечают основные моменты дальнейших научно-поисковых работ в деле исследования живой традиции «малого хаджа».

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Нуртазина Н. Путешествие в Мекку: (из истории казахского хаджа). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://mysl.kazgazeta.kz/?p=>. Дата обращения 09 июля 2020.
2. Валиханов Ч. Ч. Следы шаманства у киргизов // Собр. соч. в 5-ти томах. – Алма-Ата, 1971. – Т. 1. – С. 501.
3. Россия. Полное географическое описание нашего отечества: Настольная и дорожная книга для русских людей: [В 19-ти т.]. Том восемнадцатый. Киргизский край. / Под ред. В. П. Семенова и под общ. руководством П. П. Семенова. – СПб.: А. Ф. Девриен, 1903. – 479 с.
4. Петрушевский И. П. Ислам в Иране в VII–XV веках. – Л.: ЛГУ, 1966. – С. 87.
5. Павличенко З. Ю., Давыденко М. В. Паломничество и религиозный туризм в Центральной Азии как форма межцивилизационных контактов // Известия АлтГУ. Исторические науки и археология. – 2018. – №2 (100). – С. 136–139.
6. Абу Рейхан Ал-Бируни. Избранные произведения. I. Памятники минувших поколений. Перевод и примечания М. Салье. Ташкент: Издательство Академии наук Узбекской ССР, 1957. – Академия наук Узбекской ССР. Институт востоковедения). – 1957. – С. 290.
7. Чумакова З. Святой источник с тополями, или Теректы-Аулие // Жезказганская газета. – 2003. – 15 августа. – С.3.
8. Ёлгин Ю. А. Археологические и историко-архитектурные исследования мавзолея Ходжи Ахмета Ясави: Вторая половина XIX в. – середина 1950-х годов: (Очерки и материалы). – Алматы, 2013. – 225 с.
9. Рычков П. И. История оренбургская (1730–1750). Издание Оренбургского Губернского статистического комитета. Под ред. и прим. Н. М. Гутьяра. – Оренбург: Типолит. И. И. Евфимовского-Мировецкого. – 100 с.
10. Первые историко-этнографические описания казахских земель. XVIII век. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – С. 60–79.
11. Мейендорф Е. К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. Предисл. Н. А. Халфина. – М.: Наука, ГРВЛ, 1975. – 130 с.
12. Северцов А. А. Месяц плена у кокандцев. – СПб.: Кушелев – Безбородко, 1860. – 98 с.
13. Пашино П. И. Туркестанский край в 1866 году: Путевые заметки. – СПб.: типу Тиблена и К (Неклюдова), 1868. – 179 с.
14. Ужфальви де Мезё-Ковёзд Ш.Е. Сырдарья – Зеравшан. Страна семи рек и Западная Сибирь // Французские исследователи в Казахстане. / Пер. с фр. О. В. Рублёвой; Сост. И. В. Ерофеева. – Алматы: Санат, 2006. – С. 153–232.
15. Басилов В. Н. Культ святых в исламе. – М.: Мысль, 1970. – С.81.
16. Камаладдини С. Б. Туркестанский старец и его мистический путь // Материалы Международной конференции: Суфизм в Иране и Центральной Азии. – Алматы, 2–3 мая 2006 г. – 328 с.
17. Добросмыслов А. И. Города Сыр-Дарьинской области: Казалинск. Перовск, Туркестан, Аулие-Ата и Чимкент. – Ташкент: Эл-пар. типолит. О.А. Порцева, 1912. – 204 с.
18. Абуов А. П. Мировоззрение Ходжа Ахмета Ясави. – Алматы, 1997. – 196 с.
19. Смагулов Е. А. Древний Туркестан: штрихи к историческому портрету. – Алматы, 2017. – 341 с.
20. Житенев С. Ю. Паломничество как религиозное наследие // Журнал Института наследия, 2015. – С. 1–11.

УДК 39
МРНТИ 14.91; 13.09

А. А. Момбек,
Кандидат педагогических наук,
ассоциированный профессор
КазНПУ им.Абая
Член-корреспондент Международной
академии наук педагогического
образования (МАН ПО).
Член Научного совета по проблемам
истории музыкального образования
(Пермь, Россия).
Научный консультант образовательных
программ по направлению «Искусство»
(магистратура, докторантура)

ХОДЖА АХМЕД ЯСАВИ – МЫСЛИТЕЛЬ, ПОЭТ, ПРОСВЕТИТЕЛЬ

Аннотация

История любого государства наиболее ярко и впечатляюще представляется сквозь призму деяний великих людей, и сама история зачастую отождествляется с этими личностями. История оставила нам в наследство блестящие образцы непреходящей духовной и творческой деятельности выдающихся мыслителей Великой степи. Осмысление и освоение этого пласта нашей культуры особенно актуально сегодня. В статье рассмотрена жизнь и деятельность религиозного проповедника, мыслителя, поэт-суфия XII века – Ходжа Ахмед Хазрети Султан Ясави.

Ключевые слова: Ходжа Ахмед Ясави, Диуан-и Хикмет, мыслитель, поэт, просветитель.

ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ – ОЙШЫЛ, АҚЫН, АҒАРТУШЫ

Аңдатпа

Кез-келген мемлекеттің тарихы ең көрнекті және әсерлі түрде ұлы адамдардың іс-әрекетінің призмасы арқылы қарастырылады, және тарихтың өзі көбіне осы тұлғалармен сәйкестендіріледі. Тарих бізге Ұлы Даланың көрнекті ойшылдарының тұрақты рухани және шығармашылық қызметінің жарқын мысалдарын қалдырды. Біздің мәдениетіміздің осы пластын түсіну және дамыту қазіргі кезде ерекше өзекті болып отыр. Мақалада діни уағыздаушы, ойшыл, XII ғасырдың диуана-ақыны – Қожа Ахмет Хазрети Сұлтан Ясауидің өмірі мен шығармашылығы қарастырылады.

Түйін сөздер: Қожа Ахмет Ясауи, Диуан-и Хикмет, ойшыл, ақын, ағартушы.

KHOJA AHMET YASAWI – THINKER, POET, EDUCATOR

Abstract

The history of any state is most vividly and impressively presented through the prism of the acts of great people, and history itself is often identified with these personalities. History has left us a legacy of brilliant examples of the ongoing spiritual and creative work of outstanding thinkers of the Great Steppe. Understanding and acquisition of this layer of our culture is particularly relevant today. The article deals with the life and activities of a religious preacher, thinker, Sufi poet of the XII century – Khoja Ahmet Khazreti Sultan Yassawi.

Keywords: Khoja Ahmet Yasawi, Diwan-i Hikmet, thinker, poet, educator.

История любого государства наиболее ярко и впечатляюще представляется сквозь призму деяний великих людей, и сама история зачастую отождествляется с этими личностями. Изучение жизни и деятельности великих людей своего времени приобретает особое значение в том случае, если эти люди не только вершили историю, но и являлись носителями и проводниками культурных ценностей, нравственных принципов и традиций данного общества, чья деятельность вышла за пределы государства и приобрела всемирную значимость и известность. Приобщение к славной истории своих великих предков формирует у человека чувство гордости за свою страну, за ее великую историю, за великих людей, которые ее творили. Следовательно, история жизнедеятельности великих личностей в истории Казахстана является одним из факторов формирования казахстанского патриотизма [1].

Предки оставили нам в наследство блестящие образцы непреходящей духовной и творческой деятельности выдающихся мыслителей Великой степи. Осмысление и освоение этого пласта нашей культуры особенно актуально сегодня, в период становления и развития независимого казахстанского государства, опирающегося на исторические традиции народа [2, с. 3]. Одним из них является Ходжа Ахмед Хазрети Султан Ясави – известный суфийский шейх, глава тюркской ветви суфизма, религиозный проповедник, мыслитель, поэт.

Многие считают, что Ахмед родился в городе Ясы (Туркестан), а его отец Ибрагим ибн Махмуд был образованным человеком и известным шейхом в Исфиджабе (Сайрам), мать – дочь известного шейха Мусы – Айша (Карашаш ана). Ахмет был вторым ребенком в семье, старшая сестра Гауһар после кончины родителей взяла на себя воспитание брата. По дошедшим до нас сведениям, у самого Ходжа Ахмеда был сын Ибраһим, который скончался в юном возрасте, и двое дочерей: Гауһар Шаһназ и Гауһар Хушназ. Среди известных потомков можно назвать известного шейха Закария Самарканди, который в своих произведениях называет Ходжа Ахмеда Ясави своим прямым предком [3].

Первоначальное образование Ахмед получил у своего отца шейха Ибрагима, затем у Баха ад-Дин Испиджаби, известного ученого ханафитского мазхаба. Когда отец Ахмеда ушел в мир иной ему было семь лет. Заботясь о дальнейшем его образовании мать отправила его в Отрар к знаменитому Арыстан Баба, который в то время был руководителем местных мубайидитов. В процессе обучения Ахмед перенял у него житейскую и духовную мудрость, получил прекрасное духовное образование.

После смерти Арыстан Баба Ахмед прибыл в город Ясы (одно из прежних названий г. Туркестана с VI по XV вв.). В это время ему было 17 лет и с этого возраста он начал писать стихи на арабском, чагатайском, персидском, тюркском языках; изучать восточную поэзию и литературу. Затем Ахмет устремляется в Бухару, где его духовными наставниками стали известный в истории центрально-азиатского суфизма Абу аль-Фармази из Туса, а также знаменитый шейх Ходжа Юсуфа Хамадани, глава известной школы мистиков, решивших посвятить себя поиску единения с духом Аллаха. От Ходжа Юсуфа Хамадани ведут свое происхождение две линии – персидская, к Абу ал-Халик ал-Гиждувани, и тюркская – к Ахмету Яссауи, ставшему прародителем всех тюркских суфиев [4, с. 4].

В результате всестороннего духовного образования и глубокого познания основ суфизма, Ахмед Ясави удостоивается сана знатока суфизма и возвращается в г. Яссы, где продолжает традицию, заложенную Арыстан Бабом, о чем свидетельствует, в частности, тот факт, что самым первым его учеником и последователем стал сын Арыстан Баба – Мансур.

Здесь Ахмед Ясави основывает суфийский орден. Суфизм был новым мистико-аскетическим течением в исламе. Ясави определил русло развития народной струи в новоисламской цивилизации тюрков. В Центральной Азии суфизм получил распространение в IX–X веках, что выражалось в создании школ отдельных суфийских толков, оформлявшихся в ордена, во главе которых стояли наставники. К нему стекались толпы поклонников и паломников. Странники, миссионеры, народные проповедники,

именуемые «баба», распространили учение Ясави в Туркестане, среди киргизов, в районе Волги, Хорасане, Азербайджане, Малой Азии.

Согласно легенде, Ахмед Ясави оставшуюся часть жизни провел в подземелье, объяснив это тем, что «достиг возраста пророка, шестидесяти трех лет, для меня этого достаточно, нет необходимости жить сверх срока, отведенного пророком». Свидетельства о продолжительности его жизни разногласны, и, по одним данным, он прожил 73 года, по другим – 85 лет [2, с. 79].

По предположению турецкого исследователя Ф. Копрулу Ахмед Ясави прожил 120 лет [5]. Казахский поэт Ж. Аймаутов, опираясь на хикметы самого Ясави, считает, что он прожил 125 лет [6].

Созданные Ходжа Ахмедом Ясави суфийский орден яссавийа и город Туркестан благодаря его авторитету стали самым значительным средневековым просветительским центром Казахстана. После смерти шейха созданный им духовный суфийский орден яссавийа продолжил активную деятельность, а возникший у могилы мемориальный комплекс стал одним из популярных во всей Центральной Азии мест поклонения. И как всегда было на мусульманском Востоке, место массового поклонения стало местом духовной и ремесленной жизни, а также активной торговли. Гробница, воздвигнутая на его могиле по указанию Караханидов, была разрушена в ходе монгольских походов, а через 223 года после его смерти над могилой воздвигнут мавзолей «Хазрет Султан» по личному указанию эмира Тимура (1336–1405) в качестве признания и политического шага, направленного на укрепление своей позиции среди степняков кочевников. С 1982 года памятник находится под охраной государства. В мавзолее в свое время было свыше тридцати помещений: мечеть, библиотека, церемониальный зал и т.д. [4, с. 5]

Ходжа Ахмед Ясави был первым талантливым тюркским поэтом, написавшим свои произведения на огузско-кыпчакском диалекте. Среди наиболее известных его произведений «Диуан-и хикмет» («Книга мудрости» – часто сокращенно употребляется под названием «Хикметы»), «Мират-ул Кулуб» («Зеркало души»), «Пакрыр-нама» («Сказание о бедном») [6].

Главное произведение А. Ясави «Диуан-и хикмет» («Книга мудрости»), написанное на старотюркском языке с кыпчакским диалектом, относится к общему наследию тюркоязычных народов и является духовным достоянием тюркских народов. В этом произведении обобщены основные положения ясавийского тариката [7, с. 27]. В настоящее время изучены и переведены 70 хикметов, они действительно принадлежат самому Ясави. Вообще, насчитывается около 100 хикметов, но в научной среде существуют споры, что остальные, возможно, принадлежат ученикам Ясави.

В «Хикметах» Ходжа Ахмед Ясави широко используются понятия из развитых в то время на востоке наук: математики и геометрии. В жизнеописании каждому году биографии соответствуют качественные изменения. Ходжа Ахмед, повествуя о своем становлении на праведный путь, говорит: «в 7 лет начал брать уроки, в 8 – отрекся от всех радостей этого мира, в 9 – познал истинного Бога, вот так я получил урок о силе Всевышнего». Когда ему было 11 лет, шайтаны начали обходить его, в 12 – он погасил в себе эгоизм, в 13 – отказался от всех мирских чувств, в 14 – стал простым как горсть земли, в 15 – перешел в трансцендентальный мир, в 16 – встречается с субъектами потустороннего мира, в 17 – прибыл в Туркестан, в 18 – мог общаться со святыми духами, в 19 – прошел 70 ступеней, которые должны были пройти дервиши, получил благосклонность святого Хызра и поднялся на вершину идеального мира. В 20 лет Яссауи прошел ступени мистического мира, стал слугой Бога, и все живые существа мира стали поклоняться ему, поэтому он стал ближе к божественному миру. Это жизнеописание повествуется до возраста 63 года и далее находит свое отражение в историях, где рассказывается о его жизни в подземелье [8, с. 216].

Оригинал не сохранился, до нас дошла лишь копия XV–XVI века. В книге излагаются основные правила, где Ходжа Ахмеда Ясави проповедовал ислам и способствовал укреплению мусульманства в народе. Хикметы Х. А. Ясави не только проповедовали ислам, но и призывали тюркоязычные народы к духовному единению, суверенитету. Его труд «Диуан-и Хикмет» – не просто

памятник религиозной суфийской литературы, но и один из древнейших тюркоязычных памятников. Истоки его стихов находятся и в шаманских песнях тюркских кочевников и кыпчакских элементах. «Диуан-и Хикмет» – общее наследие тюркоязычных народов, они передавались из уст в уста, из поколения в поколение, призывали народ к честности, справедливости, доброжелательности и терпению. Среди тюркоязычных народов «Диуан-и хикмет» называли «Корани турки», так как они восприняли Коран через «Диуан-и хикмет» Ходжа Ахмеда Ясави, поэтому турки стали называть его «Хазрет Султан» – «Святой Султан», а Туркестан второй Меккой [9].

Исторические документы свидетельствуют, что «Диуан-и Хикмет» Ходжа Ахмеда Ясави переписывался множество раз, редактировался, дополнялся. Рукописи «Диуан-и Хикмет» хранятся, в основном, в библиотеках Ташкента, Санкт-Петербурга, Стамбула. В последние десятилетия «Диуан-и Хикмет» несколько раз переиздавался как за рубежом, так и в Казахстане [6].

По мнению исследователей тюркской ветви суфизма, суфийская школа Ходжа Ахмеда имеет свои особенности. Как обязательное условие нравственно-духовного совершенствования и толкованию основных четырех позиций: шариат (законы, традиции и обряды ислама), тарикат (идея суфизма), магрифат (познание религии), хакикат (сближение с Богом). Шариат – означает ведение благочестивой жизни согласно предписаниям ислама; тарикат – это мистический путь, означающий отречение от мирского; магрифат – мистическое познание и достижение экстаза, временного единения с Богом; хакикат – стадия постоянного общения с Аллахом, когда суфии путем подавления мирских желаний достигает совершенства. По мнению А. Яссауи, без шариката, тарихата, магрифата, невозможен хакикат (т.е. приближение к Аллаху) [6].

Прохождение Пути у ясавийа было одним из самых сложных среди суфийских тарикатов других регионов. Например, каждый из упомянутых четырех этапов делился еще на десять отдельных «стоянок» – макам. Преодоление этих стоянок было делом чрезвычайно трудным. Ходжа Ахмед предупреждал шейхов, что, если они не познают семидесяти

наук и не пройдут семидесяти стоянок, то они стоят не больше идола [7, с. 29].

Самоопределение человека невозможно без духовного напряжения, без искренней самоотдачи вплоть до готовности пожертвовать жизнью. Он призывает людей к справедливости, честности, доброте. Благодаря ему, тюркский язык был введен в литературный обиход. Учение Ясави отражает направленность ислама к социальной справедливости, к нормам обустройства общества и принципам поведения людей в них. Религия в духовном наследии Ясави выступает в виде цементирующей основы социума, не теряя при этом своей внутренней сакральной сущности. Благодаря Ясави суфизм, как философская система, стал играть решающую роль в духовном познании и мировоззрении тюркских народов. Если до Ясави тюркские народы молились Тенгри, после него – стали верить в Аллаха. С помощью суфизма тюркские народы познали восточную философию, философию мировой религии. Значение философско-религиозной системы Ясави в том, что он приблизил к тюркскому миру ценности ислама, став посредником между арабской и тюркской культурами [2, с. 79].

Идеи Ясави получили в тюркском мире широкое распространение. Яссавийское движение – проповедь справедливости, нравственного, духовного очищения и совершенствования человека – завоевало искреннее признание в народе. Благодаря Ахмеду Ясави, суфизм, как философская система, стал играть в духовном познании и мировоззрении тюрков решающую роль, став своеобразным проводником, способствовавшим широкому распространению ислама среди тюркских народов. С помощью суфизма они познали восточную философию и духовное наследие арабского мира. О Ясави говорят, как основателе «тюркского» пути мистического познания в исламе. Признавая значимость его идей о единой сущности всего сущего, о близости и даже тождестве процесса познания бога самосознанием, о необходимости собственного духовного опыта на пути созерцания, общения, соединения с богом, исследователи отмечают адаптацию этих идей к народному мирозерцанию.

*Нурлан Килибаев. **Қожа Ахмет Ясави**. 90x90, 2019 год.*

Ходжа Ахмед Ясави вошел в историю духовной культуры как большой мастер художественного слова, понятного и близкого простому люду. Произведения Ясави – общее духовное достояние всех тюркских народов. До сих пор все турки могут читать текст «Хикметов» без перевода, при том, что он написан на кипчакском диалекте. В лексике и образах Ясави мы видим реалии кочевой жизни. Насколько прочно духовные искания поэта-мыслителя вошли в тюркское сознание можно судить, в частности, по творчеству казахских акынов. Самоопределение человека невозможно без духовного напряжения, без искренней самоотдачи вплоть до готовности пожертвовать жиз-

нью – таков важнейший идейно-нравственный урок, который подсказывается жизнью и творчеством Ахмеда Ясави [2].

При жизни Ходжа Ахмеда Ясави среди его учеников было 12 тысяч избранных и 99 тысяч выходцев из 26 простого народа. У него в г. Яссы было 40 ханаках-чилляхана («обитель», специальное заведение для прохождения 40 дневных курсов обучения суфийским радениям), в которых учились многие последователи, пришедшие со всех концов тюркского мира. Как уже отмечалось ранее, суфизм был новым мистико-аскетическим течением в исламе. В Центральной Азии суфизм получил распространение в IX-X веках, что выражалось в

создании школ отдельных суфийских толков, оформлявшихся в ордены, во главе которых стояли наставники, называвшиеся в арабоязычных странах шейхами, в ираноязычных шейхами и пирами, а в тюркоязычных шейхами, пирами, ишанами, баба, ата. Наиболее распространенные в Центральной Азии ордены – накшбандийа, йассавийа, кубравийа. При этом религиозные направления мубайидитов, исмаилитов, караматов существовали одновременно с учениями шафийтского, ханафийтского мазхабов и другие [7, с. 25–26].

Ахмед Ясави посвятил всю свою жизнь, все силы были отданы созданию духовного единства на фоне многочисленных религиозных течений. Он был не только религиозным деятелем, но и замечательным поэтом, философом, тонко подмечал все стороны окружающей его действительности. Его волновало все: и мирская жизнь, и судьба правителей, и судьба самого народа. Будучи мудрейшим человеком, он понимал жизнь во всех ее проявлениях: и внешних – как мыслитель, и внутренних – как духовное лицо, имеющее связь с высшим духом природы. Произведения Ходжа Ахмеда Ясави – стихи, диуаны, рисаля – были широко популярны среди местных жителей. Он выступал не только как духовный наставник, но и как мудрый государственный деятель. В своих духовных проповедях, стихах и трактатах он откликался на злободневность, когда чувствовал, что может сказать народу свое откровенное слово. Ходжа Ахмед Яссауи призывал народ быть терпимым к людям иной веры [7, с. 26]

Таким образом, Ясави – основатель «тюркского» пути (тарикат) мистического познания Аллаха в исламе. Признавая значимость его идей о единой сущности всего сущего, о близости и даже тождестве процесса познания Бога самосознанием, о необходимости собственного духовного опыта на пути созерцания, общения, соединения с Богом, исследователи отмечают адаптацию этих идей к народному миросозерцанию.

Но, помимо всего сказанного, Ясави вошел в историю духовной культуры с точки

зрения участия в процессе арабо-персидско-тюркского языкового взаимовлияния как большой мастер художественного слова, понятного и близкого простому люду. Произведение Ясави – общее духовное достояние всех тюркских народов. До сих пор все тюрки могут читать текст «Хикметов» без перевода в оригинале. «Хикметы» стали идеологической основой для сплочения созданной им общины. Отрывки из «Хикметов» распевались вовремя Яссавийского зикра (суфийских радений), которые часто сопровождались активными телодвижениями и экстатическим поведением (асма) участников. Тема зикра предстает важнейшей и в хикметах-наставлениях Ахмета Ясави.

Зикр (в переводе с арабского – «поминание») – исламская духовная практика, заключающаяся в многократном произнесении молитвенной формулы, содержащей имя Аллаха. Зикр в исламе развился в основном как медитативная практика суфизма. Суфии называют зикр «столпом, на котором зиждется весь мистический Путь». Во время произнесения зикра исполнитель может совершать особые ритмизированные движения, принимать определённую молитвенную позу (джалса) и контролировать своё дыхание. Зикр нередко противопоставляют фикру, т.е. «безмолвным» размышлениям о себе и о Боге, или медитации. Различают следующие виды зикра: зикр джахри (джали) – поминание вслух; зикр хафи – мысленное поминание про себя. Совершать поминание можно было либо в одиночестве, либо на общих собраниях представителей суфийской общины [маджлис аз-зикр]. Некоторые братства (такие, например, как шадилиия, халватийа, даркава и т.д.) подчёркивали преимущества уединённого зикра, который они называли «зикром избранных [Божьих]» (зикр аль-хавасс), то есть тех, кто приблизился к концу мистического «пути». Другие же (например, рахманийа в Алжире и Тунисе) указывали на «опасности» уединённого поминания и советовали сочетать его с коллективным зикром, который мог отправляться как во время больших «собраний» (хадра), так и в небольших «кружках» (халка) подвижников. Правила коллективного зикра в некоторых братствах предписывают их участ-

никам определенные позы и контроль над дыханием. Такие «поминания» напоминают своего рода литургию, которая начинается с произнесения коранических аятов или молитв, завещанных основателем братства. Такой зачин обычно называется хизбом или вирдом [7, с. 28]

Таким образом, первая особенность ясавиевского суфизма – народность, или обращение к тюрко-язычному населению. Из этого следует его вторая особенность – распространение на тюркском языке. Ясави впервые в исламском мире использует тюркский язык на радениях, хотя главные положения ислама преподносятся, как и прежде, на арабском. Собственно, Ясави для того и пишет свои «Хикметы», чтобы к родному народу обращаться на родном языке. В свою очередь именно это обстоятельство обеспечило популярность ясавизма в туркестанском ареале. С Ясави и Юсуфа Баласагуни начинается тюркский литературный язык и философская терминология. Причем, в аналитике языка Ясави обращался не только к заимствованиям, но и когнитивному наполнению собственно тюркских лексем. Например, слово «ата», имевшее в просторечии значение «дед», стало теперь означать духовного наставника, шейха. Так, Сулеймен Бакыргани известен в народе как «Хаким Ата». И если Коркута зовут в преданиях не просто Коркут, а Коркут Ата, мы имеем в последнем не только мудреца или музыканта, а главу, определенного суфийского толка.

И это не так далеко от истины, поскольку третьей особенностью ордена ясавийа было широкое использование музыки в своих радениях. В «Рисала» Хусам-ад-дина Сигнаки сообщается, что «шейх Ахмед Ясави был на службе ста семидесяти совершенных и полноценных учителей и получил от них иджазу, или разрешение на самостоятельную проповедь. Согласно тому же источнику, он стал обладателем их (т.е. этих учителей) ярлыков и каждый из них одел на него свою хирку – символ преемственности в суфийских школах. От них он воспринял «зикр-и-джахр» (громкий зикр), «самау и ракс» – музыкальное радение с ритуальными танцами». Следующая особенность школы ясавийа – участие в радениях женщин,

совершавших священнодействия наравне с мужчинами. Это вызывало негативную реакцию в ортодоксальных кругах, но Ясави убедительно доказывал приемлемость совместного зикра [7, с. 29].

Философские воззрения Ясави, миропонимание, толкования смысла существования и предназначения человека и его жизни, а также основы самого тариката нашли свое отражение в труде «Дафтар-и аваль» («Первая тетрадь») [10, с. 229–250; 11, с. 66]. «Дафтар-и сани» («Вторая тетрадь»), более известная как «Диуан-и хикмат» («Мудрые изречения»), представляет собой «знаменитое поэтическое произведение, которое автор, вопреки существовавшей литературной традиции творить либо на арабском, либо на персидском, написал на тюркском языке» [12, с. 21].

Основательное исследование жизни и творчества Ахмеда Ясави и его суфизма был проведен турецким ученым Ф. Копрулу (1890–1966) и изложен в книге «Первые суфии в турецкой литературе» [5]. Известный востоковед Е. Э. Бертельс (1890–1957) подчеркивает, что Ахмед Яссауи в «Диуан-и хикмат» обращается не к правящим классам, его слушатель – кочевник, может быть отчасти и ремесленник [13, с. 264–265]. А. И. Пылев предлагает четыре пути: текстологический, лингвистический, исследование поэтических форм и анализ содержания хикматов Ясави [14, с. 22].

В конце XIX столетия и начала XX века в ориенталистике оживляется интерес к Востоку. Так, начинают осуществляться первые экспедиции, целью которых было изучение архитектурных сооружений, так или иначе связанных с жизнью и деятельностью Ахмеда Ясави. Н. Лыкошин пишет, что в 1867 году

Императорская археологическая комиссия командировала туда для исследований ориенталиста Лерха, который «подробно осмотрев мечеть Хазрет-Султана Ходжа-Ахмеда Яссауи, ...скопировал много надгробных надписей» [15, с. 5]. Аналогичную работу совершил и П. Н. Ахмеров. Его статья «Надписи мечети Ахмеда Яссауи» [16, с. 11], которая, по мнению А. Семенова, является «единственным специальным трудом в печати по их разбору..., написанная на основании копий с надписей, сделанных Ташкентским

казием Лютф-Улла-Ходжа-Ата-Казиевым (1895) и присланным в распоряжение Общества археологии, истории и этнографии при Казанском Университете» [17, с. 126].

Подобные исследования описаны также и в трудах С. Маллицкого.

В частности, он утверждает, что согласно классификации, установленной для мусульманской архитектуры, «Туркестанская мечеть должна быть отнесена к группе смешанных стилей, развившихся сравнительно в позднее время жизни Ислама» [18, с. 27].

А. Сердар, в свою очередь, опираясь на факты, представленные этнографистом А. А. Диваевым, посетивший в 1894 году Туркестан, подробно передает информацию читателям о мечети Ахмеда Яссауи, о комнатах, надгробных камнях и других предметах в ней, а также обо всех надписях на арабской графике [19, с. 742–744].

В. А. Гордлевский (1876–1956) в 1929 году посещает Туркестан и посвящает в своих сочинениях главу о деятельности Тимура для существования и функционирования святыни этого города (строительство мавзолея Ахмеда Ясави, дарование огромного котла, создание вакуфа и иерархической системы из потомков поэта-шейха для управления и организации мероприятий в мечети) [20, с. 361–368]. Еще раньше (в 1914 году) описывает свои наблюдения один из корреспондентов редакции журнала «Шура», посетивший мавзолей Ахмеда Яссауи вовремя хильвета. Автор статьи описывает состояние мечети, этику и условия, проводимых там мероприятий [21, с. 147–148]. Известный археолог и историк-востоковед М. Е. Массон (1897–1986) в другом своем труде подробно описывает историю, пережитую памятником с самого возникновения до 1928 года [22, с. 8–12].

Большой интерес представляют исследования Р. Сыздыковой, А. Белботаева, Л. К. Ишкининой, которые выявляют популярность Ходжа Ахмеда Ясави, общую значимость и актуальность для всех тюркских народов и в разные исторические эпохи. Эта традиция вновь возобновилась в последние десятилетия. Например, в городе Туркестане и Алмате были изданы тексты «Диван-и хикмет» на современном казахском языке [23, 24, 25, 26], в Ташкенте –

на современном узбекском языке [27], в Казани увидел свет транскрибированный полный текст «Дафтар-и аваль» и «Дафтар-и сани» на кириллице, в Алмате был выпущен полный текст «Диуан-и хикмет» на арабской графике [22].

Н. Г. Маллицкий (1873–1947) отмечал: «Многие сарты низших сословий, особенно ремесленники, считают своими «пирами» знаменитых святых мусульманского мира, давно умерших и считающихся покровителями различных ремесел» [18, с. 95]. По утверждению Ф. З. Яхина, «печать Ахмеда Ясеви хранилась как самый таинственный амулет и среди народа было распространено поверье о том, что носящего при себе его копию обходили стороной всякие беды» [17, с. 46]. Об этом свидетельствует и П. Н. Ахмеров (1862–1900), который считал большой удачей «получить оттиск..., так как печать эта читается большой святыней» [19, с. 7]. Известно, что староста мечети Ахмеда Ясави, выславший А. А. Диваеву (1855–1933) этот неожиданный подарок, рекомендует носить его как амулет [19, с. 1].

Казахский ученый А. П. Абуов в своем монографическом исследовании раскрывает основополагающее ядро мировоззрения восточного философа-суфия – синтез тюркской народной мудрости и суфийско-исламской доктрины о Всевышнем [24].

Исторически аргументируя М. В. Гайнутдинов излагает о влиянии Ахмеда Ясави на формирование культуры разных тюркских народов, занимающих обширную географическую территорию. В частности, он считает, что народная религия Казахстана напрямую основывается на поучениях поэта-суфия; структура и движение тюрков-аскетов, игравшее активную роль в жизни узбеков, являются неоспоримым наследием этой же легендарной личности [25, с. 87].

Вместе с тем необходимо отметить, что функция пропаганды советской идеологии, возложенная на литературу, не могла не отразиться и на характере исследования творчества Ахмеда Ясави. Как пишет А. П. Абуов «В условиях господства классово-тоталитарной идеологии исследования мировоззрения Х. А. Ясави в бывшем СССР проводились в русле воинствующего и все разрушающего атеизма. В этих усло-

виях критике и гонениям был подвергнут узбекский ученый Э. Рустамов за попытку объективного показа наследия тюркского шейха» [24, с. 8].

90-е годы прошлого столетия характерны также тем, что в Турции впервые проводятся широкомасштабные научные конференции, симпозиумы, посвященные жизни и творчеству Ахмеда Ясави с участием в них ученых разных стран. В Казахстане (1990) и Турции (1991) проведен Международный круглый стол «Мир Яссауи». Следом за неделей культуры и искусства, в городе Эрджиес состоялся международный симпозиум по случаю 900-летнего юбилея поэта (1993) и др.

Захоронения суфийских «святых» (турба) становятся объектами паломничества, у них, как и у живых шайхов, испрашивают «благодать», ищут заступничества и исцеления. Гробницы Ахмеда Ясави и Арыстан Баба связаны в одну сеть (цикл) паломничества (пилгримаж, зийарат). Важной особенностью суфизма является культ святых (аулийа). Культ предков испокон веков являлись важнейшей составной частью менталитета 30 тюрков. В тюркских мифах могилы предков являются святыней, местом поклонения. Считалось, что такие места укрыты Самим Богом от всех несчастий. Караваны

в степи предпочитали устраивать ночевки у старых могил, рядом с ними клялись в верности и в правдивости своих слов. Молитва у мест захоронения относится к разряду важных казахских ритуалов. Выросшее у могилы дерево свидетельствует о святости покойного. Привязывая к веткам этого дерева полоски ткани (алам), молящиеся казахи, упоминая Аллаха, просят об исполнении своих желаний или об избавлении от болезней. Поэтому центры братства Яссауи обычно располагались вокруг могил знаменитых Яссауийских шайхов, разбросанных по всей Центральной Азии, в частности, в Кипчакской степи, в южных регионах Казахстана: Туркестане и Шымкенте. После смерти шейха созданный им духовный суфийский центр продолжал активную деятельность, а возникший у могилы мемориальный комплекс стал одним из популярных во всей Центральной Азии мест поклонения. Служители святых мест утверждают, что трехкратное (вариант: семикратное) посещение (зийарат) мавзолея Ходжи Ахмеда Ясави для немощных людей приравнивается к большому паломничеству (хадж) в Мекку. И как всегда было на мусульманском Востоке, место массового поклонения стало местом духовной и ремесленной жизни, а также активной торговли.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Великие личности в истории Казахстана. В помощь кураторам студенческих групп. 3 книга /Под ред. акад. НАН РК А. М. Газалиева. 2-е издание/ – Караганда: КарГТУ, 2011. – 121 с.
2. <http://docplayer.ru/25806100-Velikie-lichnosti-v-istorii-kazahstana-v-pomoshch-kuratoram-studencheskih-grupp-3-kniga.html> (дата обращения 07.11.2020). Антология социально-политической мысли Казахстана с древнейших времен до наших дней (в двух томах). – Алматы: Институт развития Казахстана, 2002. – 556 с.
3. Ясави Ходжа Ахмет Диуани хикмет /Перевод на каз.яз. Кари К., Камбарбекова Г., Исмаилзаде Р. – Тегеран: Эл-Хұда, 2000. – 134 хикметов.
4. Байтенова Н. Ж. Ходжа Ахмет Яссауи – основоположник тюркской ветви суфизма /Вестник КазНУ. Серия философия. Серия культурология. Серия политология. – 2012. – №2 (39). – С. 4.]
5. Копрулу Ф. М. Қожа Ахмет Яссауи танымы мен тығылымы. – Шымкент, 1999. – 45 б.
6. Ходжа Ахмет Яссауи URL: <https://www.allib.org/ru/node/886> (дата обращения 07.11.2020)
7. Нугман Б. Г., Ходжа Ахмед Ясави – великий среднеазиатский поэтсуфий и религиозный проповедник /Великие личности в истории Казахстана / Под ред. акад. НАН РК А. М. Газалиева. – 2-е издание – Караганда: КарГТУ, 2011. – 121 с. (С. 25–30) <http://docplayer.ru/25806100-Velikie-lichnosti-v-istorii-kazahstana-v-pomoshch-kuratoram-studencheskih-grupp-3-kniga.html> (дата обращения 07.11.2020).
8. Сариева К. Диалектика математических и философских понятий в произведении Ходжа Ахмета Ясави «Дивани хикмет» //Суфизм в Иране и Центральной Азии: Материалы международной конференции. – Алматы: Дайк-Пресс, 2006. 328.
9. Ходжа Ахмет Ясави <http://old.unesco.kz/heritagenet/kz/content/history/portret/yasavi.htm> (дата обращения 07.11.2020).

10. Боровков А. К. Очерки по истории узбекского языка (Определение языка хикматов Ахмада Ясави) // Сов. востоковедение. – М.: АН СССР, 1948. – Т.V. – С. 229–250.
11. Мухамедова, З. Б. Опыт создания очерков по истории туркменского языка / З. Б. Мухамедова // Вопросы методов изучения истории тюркских языков: стеногр. коорд. совещ. по вопр. методов изуч. ист. тюрк. языков, 19–22 октября, 1959 года. – Ашхабад: АН Туркменской ССР, 1961.
12. Наджип, Э. Н. Исследования по истории тюркских языков XI–XIV веков. – М.: Наука, 1989. – 283 с.
13. Бертельс Е. Литература народов Средней Азии от древнейших времен до XV века н.э. // Новый мир. – 1939. – № 7. – С. 246–265.
14. Пылев А. И. Ходжа Йасауи – первый тюркский суфийский поэт Средней Азии (жизнь и творчество): Автореф. дис. ...канд. филол. наук / Санкт-Петербургский гос. ун-т. – Санкт-Петербург, 2001. – 26 с.
15. Лыкошин, Н. Очерк археологических изысканий в Туркестанском крае, до учреждения Туркестанского кружка любителей археологии / Н. Лыкошин // Среднеазиатский вестник. – 1896. – июль. – С. 1–33.
16. Ахмеров П. Н. Надписи мечети Ахмеда Ясеви // Восточные записки: Сб. статей. – Казань, 1896. – С. 11–24.
17. Семенов А. Мечеть Ходжи Ахмеда Есевичского в Туркестане // Изв. Средне-Азиатского комитета по делам музеев и охраны памятников старины, искусства и природы: сб. ст. – Ташкент, 1926. – С. 121–132.
18. Маллицкий Н. Г. Историко-архитектурное значение мечети Хазрета Яссавийского в г. Туркестане // Протоколы заседаний и сообщений членов Туркестанского кружка любителей археологии. – Ташкент, 1908. – Т. XII. – С. 6–28.
19. Сәрдар А. Хужа Әхмәд Ясәви // Шура. – 1915. – № 24. – Б. 742–744.
20. Гордлевский, В. А. Избранные сочинения: История и культура. Т. III. – М.: Восточная литература, 1962. – 588 с.
21. Хилвәт Т. // Шура. – 1914. – № 5. – Б. 145–148.
22. Исламов З. Ф. Ахмед Ясеви: жизнь и творческая деятельность (к вопросу изучения) <https://cyberleninka.ru/article/n/ahmed-yasevi-zhizn-i-tvorcheskaya-deyatelnost-k-voprosu-izucheniya/viewer> (дата обращения 08.11.2020).
23. Ясауи Қожа Ахмет. Қырық хикмет / Аударған: Хамид Зейнолұлы Имажанов. – Түркістан, 1991. – 40 б.
24. Иассауи Қожа Ахмет. Диуани хикмет (Даналық кітабы) / Жинақты баспаға әзірлеп, қазақшаға аударғандар: М. Жармұхамедұлы, С. Дәуітұлы, М. Шафиғи. – Алматы: Мұраттас, 1993. – 170 б.
25. Иассауи Қожа Ахмет. Хикметтер / Аударған және түсініктемелерін жазған Ә. Жәмішұлы. – Алматы: Өнер, 1995. – 144 б.
26. Иассауи Қожа Ахмет. Хикметтер / Жалпы ред. басқарған және алғы сөзді жазған М. Қ. Әбусейітова; қазақшалаған Ә. М. Ибатов, З. Жандарбек, А. Ш. Нұрманова; түсініктемесі З. Жандарбектікі. – Алматы: Дайк-Пресс, 2000. – 83 б.
27. Абуов, А. П. Мировоззрение Ходжа Ахмета Ясави. – Алматы, 1997. – 196 с.

Значимые мероприятия 2020 года в рамках проекта «РЕСТАВРАЦИЯ ИСТОРИЧЕСКИХ ОБЪЕКТОВ ГОРОДИЩА КУЛЬТОБЕ»

2020 год для исполнителей проекта, несмотря на жесткие условия карантина стал насыщенным на события, встречи, новые открытия и актуальные решения. Представляем вниманию читателя самые значимые из них.

22 февраля и 22 мая в г. Туркестан Премьер-Министру Республики Казахстан **Аскарму Мамину** генеральный директор ТОО «Казахский научно-исследовательский институт культуры» **Андрей Хазбулатов** презентовал ход научных исследований и план научно-реставрационных работ исторических объектов городища Культобе.

22 мая в акимате г. Туркестан состоялось совещание по вопросам благоустройства территории города под председательством заместителя Премьер-Министра РК **Ералы Тугжанова**. В совещании принимали участие Министр культуры и спорта РК **Актоты Раимкулова**, директор департамента по делам культуры и искусства **Кумис Сеитова**, представители акимата, сотрудники Государственного историко-культурного музея-заповедника Азрет Султан и известные общественные деятели. Научный руководитель проекта **Андрей Хазбулатов** выступил с подробным докладом о проводимых научно-исследовательских, археологических и реставрационных работах на городище Культобе.

На регулярной основе куратор проекта, руководитель аппарата ERG **Сейткали Рахимов** контролирует ход производственных работ на городище Культобе.

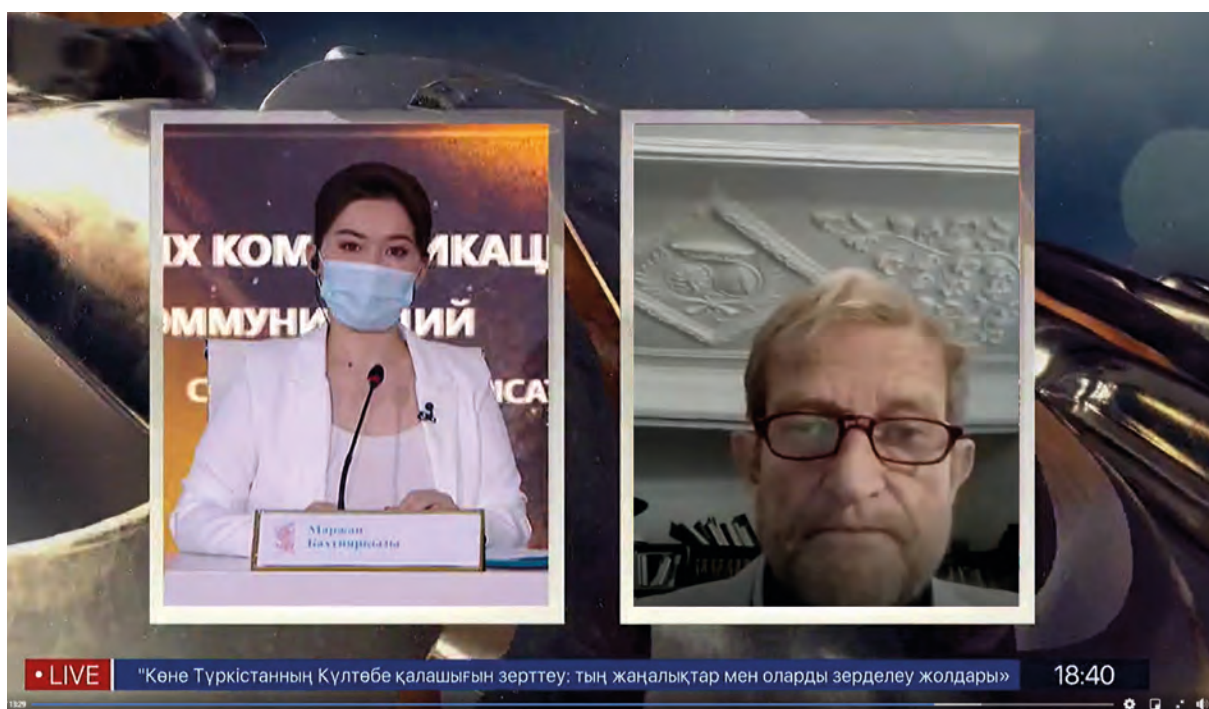
В течении года многократно проводились выездные и онлайн-заседания Экспертной рабочей группы с участием признанных специалистов по археологии и реставрации, экспертов ЮНЕСКО и ИКОМОС. Обсуждались актуальные вопросы консервации и частичной реставрации исторических объектов городища Культобе, которые представляют собой образцы древнейшей сырцово-глиняной архитектуры Казахстана.

29 июля Аким Туркестанской области **Умирзак Шукеев** и Аким города Туркестан **Рашид Аюпов** ознакомились с ходом научных исследований и консервационно-реставрационных работ исторических объектов городища Культобе.

10 сентября в Службе центральных коммуникаций при Президенте Республики Казахстан состоялся брифинг по проекту «Реставрация исторических объектов городища Культобе» с участием директора Индо-океанского исследовательского центра (RIO) и Немецкого исследовательского центра Мохенджо-Даро **Майкла Янсена**, который подчеркнул, что научно-исследовательские работы на Культобе проводятся на международном уровне и соответствуют важнейшим принципам ЮНЕСКО.

28 сентября в г. Туркестан Первому Президенту Республики Казахстан – Елбасы **Нурсултану Назарбаеву** был презентован проект по созданию археологического парка «Городище Культобе» и уникальные археологические артефакты, обнаруженные на городище, которые демонстрируют непрерывную историю развития древнего Туркестана на протяжении тысячелетий, начиная с кангюйской эпохи.

25 октября состоялся пресс-тур по изучению туристского потенциала Туркестанского оазиса для представителей средств массовой информации, организованный республиканским общественным объединением «QazaqGeography». Во время данного пресс-тура научный руководитель проекта **Андрей Хазбулатов** ознакомил представителей СМИ с уникальным археологическим памятником «Городище Культобе», которое локализуется в буферной зоне объекта Всемирного наследия – Мавзолея Х.А. Ясави.

8 декабря документальный фильм известного казахстанского режиссера-документалиста **Алексея Каменского** «Осмысляя историю. Тайны древнего Культобе» был принят к участию в престижном Международном кинофестивале The Archeology Channel 2021. Картина, рассказывающая о реализации уникального проекта создания в древнем Туркестане археологического парка «Городище Культобе».

КУРАТОР ПРОЕКТА

Сейткали Рахимов –
руководитель аппарата ERG

ИСПОЛНИТЕЛИ ПРОЕКТА

Андрей Хазбулатов – доктор философии (PhD), Заслуженный деятель Казахстана, научный руководитель

Жанерке Шайгозова – кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор, главный научный сотрудник

Айсулу Ержигитова – археолог, руководитель раскопа, ведущий научный сотрудник

Дмитрий Сорокин – археолог, магистр архитектуры, руководитель раскопа, ведущий научный сотрудник

Ерлан Казизов – археолог, магистр истории, ведущий научный сотрудник

Айша Казизова – документалист-картограф, сотрудник

Жанат Ашимов – археолог, сотрудник

Александр Долгушев – археолог, специалист по камеральной обработке находок, сотрудник

Каменский Алексей – режиссер документального кино, Кавалер Ордена Парасат

ЗАРУБЕЖНЫЕ И ОТЕЧЕСТВЕННЫЕ КОНСУЛЬТАНТЫ

Майкл Янсен – доктор инженерных наук, старший эксперт ЮНЕСКО и ИКОМОС, специалист по археологическим паркам (Германия)

Рафаэль Валеев – профессор, эксперт Министерства культуры Российской Федерации, архитектор-реставратор, Вице-президент Национального комитета ИКОМОС Россия по мониторингу Объектов всемирного наследия (Россия)

Дмитрий Воякин – кандидат исторических наук, директор Международного института центральноазиатских исследований, международный эксперт ЮНЕСКО (Казахстан)

Бауржан Байтанаев – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК (Казахстан)

Алим Фейзулаев – архитектор, специалист по консервации и управлению наследием, эксперт ЮНЕСКО и ИКОМОС, ведущий специалист МИЦАИ (Узбекистан)

Павел Петров – кандидат исторических наук, научный сотрудник Отдела эпохи античности и средневековья Института археологии им. А. Х. Маргулана, специалист по нумизматике (Россия)

Владимир Артемьев – архитектор, специалист по реставрации археологических памятников, научный сотрудник Научно-проектного института реставрации (Узбекистан)

Марат Туякбаев – кандидат исторических наук, деятель культуры РК, Государственный историко-культурный музей заповедник Азрет-Султан (Казахстан)

**КҮЛТӨБЕ ҚАЛАЖҰРТЫН ЗЕРТТЕУ МАТЕРИАЛДАРЫ:
НӘТИЖЕЛЕРІ МЕН БОЛАШАҒЫ.**

Ғылыми еңбектер жинағы.

Жинақ «Күлтөбе қалажұртының тарихи нысандарын қалпына келтіру»
жобасы аясында басылымға шығарылды.

Бас редактор: **А. Р. Хазбулатов**

Редакциялық алқа:

П. Н. Петров, Ж. Н. Шайгозова, А. А. Ержігітова, А. А. Момбек

**МАТЕРИАЛЫ ИССЛЕДОВАНИЙ ГОРОДИЩА КУЛЬТОБЕ:
ИТОГИ И ПЕРСПЕКТИВЫ.**

Сборник научных трудов.

Сборник издан в рамках проекта
«Реставрация исторических объектов городища Культобе».

Главный редактор: **А. Р. Хазбулатов**

Редакционная коллегия:

П. Н. Петров, Ж. Н. Шайгозова, А. А. Ержигитова, А. А. Момбек

**RESEARCH MATERIALS OF THE KULTOBE SETTLEMENT:
RESULTS AND PROSPECTS.**

Collection of studies.

The collection was published under the
“Restoration of Historical Sites of the Kultobe Settlement” project.

Chief Editor: **A. Khazbulatov**

Editorial team:

P. Petrov, Z. Shaigozova, A. Yerzhigitova, A. Mombek

Подписано в печать 02.12.2020

Формат 70x100 1/16. Усл.печ.л. 16,9

Тираж 50 шт.